

UNIVERSAL
LIBRARY

OU_192225

UNIVERSAL
LIBRARY

दादाभाई नवरोजी

लेखक

प्रो० नारायण सीताराम फडके, एम्. ए.

परचुरे, पुराणिक आणि मंडळी, मुंबई, ४.

तृतीयावृत्ति—१९३२

किंमत एक रुपया

प्रकाशक

बळवंत विष्णु परचुरे,
परचुरे पुराणिक आणि मढळी
बुकसेल्स, माधवबाग मुंबई ४

ॐ ॐ ॐ

++ ++ ++

[सर्व हक्क लेखकाचे स्वाधीन आहेत]

++ ++ ++

ॐ ॐ ॐ

मुद्रक

अनंत सखाराम गोखले,
'विजय' प्रेस, ५७० शनवार, पुणे

मातृदेवतार्पणमस्तु ।

प्रथमावृत्तीची प्रस्तावना

दादाभाई नवरोजी यांचे चरित्र अनेक दृष्टींनी अद्भुत, रम्य व बोधप्रद आहे. वय, ज्ञान व तप या तिन्ही दृष्टींनी त्यांचे चरित्र अलौकिक झाले. आत्यंतिक दारिद्र्यात त्यांच्या चरित्राचा प्रारंभ झाला, व आत्यंतिक लौकिकात त्यांच्या चरित्राचा शेवट झाला. सन १८४७ पासून १९०७ पर्यंतची साठ वर्षे त्यांनी आविश्कारात परिश्रमात खर्चिली, व नंतरची दहा वर्षे त्यांनी अखंड विश्रांतीत घालविली. देशबाधवाची सेवा करून त्यांनी हिंदुस्थानात कीर्ति संपादिली, व राज्यकर्त्यांविरुद्ध चळवळ करून त्यांनी इंग्लंडातही नाव गाजविले. त्याची कीर्ति थोर होती, व मूर्ति लहान होती ते पहिले हिंदी प्रोफेसर होते, पहिले वर्तमानपत्रकार होते, पहिले हिंदी कायदे-कौन्सिलर होते, पहिले हिंदी पार्लमेंट सभासद होते, पहिले हिंदी रॉयल कमिशनचे सभासद होते-साराश, त्यांच्या नावामागे 'पहिले' हे विशेषण, क्रम व गुण या उभयार्थी, संबंध आयुष्यभर लागलेले होते. त्यांच्या चरित्रात पारिश्रमांच्या विविधतेची पराकाष्ठा पहावयास सापडते, आणि विशेष हे की, 'स्वदेश' हा त्यांच्या सर्व चळवळींचा मध्यबिंदु होता. अशा थोर विभूतींचे चरित्र महाराष्ट्र वाचकवृंदापुढे मांडल्यास अल्पशी देशसेवा व साहित्य-सेवा घडेल अशा हेतूने माझा अधिकार नसत नाही हे पुस्तक मी लिहिले आहे.

मुंबई युनिव्हर्सिटीने सन १९१८ साली परमानंद प्राइझसाठी 'दादाभाई नवरोजी यांचे चरित्र व सामाजिक आणि राजकीय कार्य' हा विषय ठेवला, व त्या विषयावर निबंध मागाविले. हे चरित्र मूळ या बक्षिसासाठी लिहिले गेले. पुढे सन १९१९ साली या बक्षिसाचा निकाल लागून माझ्या निबंधास बक्षीस मिळाले. परंतु आश्चर्याची गोष्ट ही की, निबंध छापून प्रसिद्ध करण्याची परवानगी मी युनिव्हर्सिटीपाशी मागितली तेव्हा ती नाकारण्यात आली. युनिव्हर्सिटीची ही कृति विचित्र तर खरीच, परंतु त्यामुळे माझा तोटा न होता फायदाच झाला. कारण, निबंध जसाच्या तसाच छापण्याचा माझा पहिला बेत मला बदलावा लागला, त्यामुळे निबंधात अनेक नव्या गोष्टींची भर पडून चरित्राला प्रस्तुत स्वरूप प्राप्त झाले.

हे चरित्र लिहितांना खालील पुस्तकांचा मुख्यसंदेह करून उपयोग केला आहे.

1. "Indian worthies" Edited by the Manoranjak Granth Prasarak Mandal
2. "Dadabhoy Naoroji's speeches and writings" Edited by Nateson and Co
3. "Some noted Indians of Modern times" Edited by the Christian Literary Society for India.
4. "Poverty of India" by Dadabhoy Naoroji
5. "Essays, Speeches and writings of the Hon. Dadabhoy Naoroji" Edited by C. L. Parekh.
6. "Poverty and the UnBritish rule in India" by Dadabhoy Naoroji
7. "Speeches and writings of Ferojsha Metha" Edited by C Y Chintamani

दादाभाईंच्या लेखाविषयी व भाषणाविषयी विस्तृत ज्ञान करून घेण्याची ज्यांची उत्सुकता असेल त्यांनी वरील पुस्तकाचा जमर अभ्यास करावा

वरील पुस्तकाशिवाय सर एच ए वाडिया, सर डी ए वाच्छा व मि० एच् एम् दादीना (दादाभाईंचे जावई) या तीन सदगृहस्थांकडून समक्ष भेटांत मिळालेल्या माहितीच्या आधारे प्रस्तुत चरित्राचा बराचसा भाग लिहिलेला आहे. या तिन्ही गृहस्थांचा मी फार आभारी आहे. दादाभाईंच्या बडोद्यातील कारकीर्दीची हकीगत सर्वस्वी सर वाडिया याजकडून मिळालेली आहे. ती एकांगी आहे असा सशय लो० टिळक यांनी मजपाशी प्रगट केला, परंतु दादाभाईंच्या दिवाणगिरीविषयी आणखी माहिती मिळवून प्रस्तुत चरित्रात राहिलेल्या चुका दुरुस्त करण्याचें काम ताबडतोब होणें शक्य नसल्यामुळे लाबणीवर टाकणें भाग आहे. दादाभाईंच्या भाषणांतील किंवा लेखांतील मथितार्थ ज्या ठिकाणी द्यावा लागला त्या ठिकाणी वर सांगितलेल्या पुस्तकातील इंग्रजी रिपोर्टांचें व लेखांचें शक्य तितकें मुळास धरून भाषांतर केले आहे.

ग्रंथकर्ता.

दुराच्या आवृत्तीची प्रस्तावना

माझ्या लहानशा पुस्तकाचा मध्य जनतेकडून इतका गौरव झाला की, अत्यंत अल्प अवधीत त्या पुस्तकाची दुसरी आवृत्ति काढावी लागली ही गोष्ट आनंदाची तर खरीच, परंतु त्यामुळे पहिल्या आवृत्तीतील दोष काढण्याची मला सवडच न राहून वाचकांची क्षमा मागण्याचा प्रसंग आला आहे. प्रभूच्या कृपेने तिसरी आवृत्ति काढण्याची वेळ आल्यास पुस्तकात बऱ्याचशा सुधारणा करण्याचा माझा निश्चय आहे.

ग्रंथकर्ता.

तिसऱ्या आवृत्तीची प्रस्तावना

या पुस्तकाची तिसरी आवृत्ति काढण्याचा सुयोग मुख्यतः नागपूर विश्व-विद्यालयात प्रवेश परीक्षेस हे पुस्तक लागल्यामुळे आला. म्हणून नागपूर विश्व-विद्यालयाचे मी मनःपूर्वक आभार मानतो.

ग्रंथकर्ता.

अनुक्रमणिका

१ जन्म व शिक्षण	...	.	१
२ नोकरी व सार्वजनिक चळवळीचा प्रारंभ			१६
३ व्यापार आणि विलायततेतील कामाचा आरंभ		..	२४
४ कंपनी बुडाली-सिव्हिल सर्व्हिस	...	...	३०
५ व्याख्यानांची मोहीम-दिवाणगिरी	...	.	४०
६ काँग्रेसची स्थापना-पार्लमेंटमधील काम		...	६०
७ स्वराज्यमंत्रोच्चार-शेवटची वर्षे	...	...	८३
८ दादाभाईचे कार्य	...	...	९९

दादाभाई नवरोजी

प्रकरण पहिलें

जन्म व शिक्षण

नरपतिहितकर्ता द्वेष्यतां याति लोके
जनपदहितकर्ता त्यज्यते पार्थिवेन ।
इति महति विरोधे विद्यमाने समाने
नृपतिजनपदानां दुर्लभः कार्यकर्ता ॥

फेःशवाई नामशेष होऊन कपर्नाची सना महाराष्ट्रावर पूर्णपणे वसली होती, अतस्थ कलहानी व्यापल्यामुळे मराठशाही मोडून समुद्रापलीकडील परां, परंतु परोपकारी व न्यायप्रिय गोऱ्या लोकांचा अम्मल आपल्यावर मुन झाला, ही गाष्ट लोकाना आता बरी वाट लागली होती, पोर्तुगीज व्याह्यापासून आदन मिळाले-या मुबई बेटाची चागली सुधारणा करण्याची सुरुवात झाली होती, इंग्रजी राज्यव्यवस्था, इंग्रजी कायदा, इंग्रजी शिक्षण, इंग्रजी कल्पकता यांचे वारे हिंस्थानातील इतर भागाप्रमाणेच महाराष्ट्रात व विशेषत मुबई बेटात, जोरातें खेळू लागले होते-अशा काळीं एक पाशा कुटुब नवमरीण मुबईस येऊन राहिले. कुटुबान माणसें दोनच, नवरा व बायको पुरुष-नवरोजी-दोर्ती-हे उपायेपणा करून चरितार्थ चालवीत, व त्याच्या पत्नी-माणकबाई-आपल्या पतीचा गरिबीचा ससार गोड व सुखावह व्हावा म्हणून खटपट करीत ही मुबईच्या ज्या भागात क्रॉफर्ड मार्केट आहे त्या भागाला त्या वेळीं बहार कोट म्हणत असत, त्या भागात हे कुटुब राहू लागले

काही दिवसांनीं माणकबाई गरोदर राहिल्या त्याचे दिवस भरत आले तों सन १८२५च्या सप्टेंबर महिन्याची चवथी तारीख आली दिन-

जन्म

कर नित्यक्रमाप्रमाणेंच दशदिशा आरक्त करीत अखेर सर्व किरणें गोळा करून, मुबईवर काळोख होणार कीं काय याबद्दल काहीं काळजी न करता, क्षितिजाखाली गेला. ह्याच काळोखात पुढें आपल्या-

दादाभाई नवरोजी

प्रमाणेच प्रकाशमान तारा उगवणार आहे, हें समजून रवि लवकर अस्ताला गेला असावा. रविप्रकाशात इतका वेळ लोपून गेलेल्या तारकाही नित्याप्रमाणे चमकू लागल्या, नव्हे—रोजच्याप्रमाणे त्याचे तेज आज नव्हतें. त्याच्या चमकण्यात काहीं विशेष प्रकार होता. कदाचित् त्या एकमेकींना काहीं तरी हळूच सागत असाव्या रजनीचे साम्राज्य हळुहळू वाढत जाऊन त्याबरोबर शाततेच्या निशेत मुबई गुग झाली. हर्षाच्यासारखी त्या वेळीं रहदारी नव्हती, व त्यामुळे दोर्डाच्या घराच्या त्या भागात लवकरच साममूम झालें. नभोमडळीतील तारका काहींतरी आनदाची चार्ता आपमात कुजबुज लागल्या. त्याचाच थोडासा मुगावा लागण्यामुळे कीं काय वाराही त्या कुजबुजण्याचें पाटातर करीत त्या आनदाच्या भरात वेड्या-माग्या भरात्या मागू लागला, आणि वायूच्या आनदाचें कारण कळतांच सुसुद्धी हर्षानें उचबळून आपल्या अजब लाटा किनाऱ्यावर धडाडा फेंकू लागला. एकदरीत त्या वेळीं सर्वच सृष्टि आनंदित झालेला दिसला. ह्या आनदाचें कारण त्या वेळीं कोणाला कळले नाहीं, परंतु एकोणसाव्या शतकाचा हिंदुस्थानचा इतिहास कोणी वेव्हा लिहिला, तर तें कारण नमूद केल्याशिवाय त्याला गत्यतर नाहीं. मृष्टिदेवीच्या त्या वेळच्या आनदाचें कारण असें होतें कीं, बहार कोटातील दोर्डाच्या घरात माणकाबाईचा प्रसूतिकाल समीप आला होता, व त्या रात्री त्यांना ज्या पुत्ररत्नाची प्राप्ति व्हावयाची होती, ते पुत्ररत्न मोठ्या विभूतीपैकीं असून तें आपलें जावित हिंदुस्थानच्या सेवेंत वेंचून अखिल हिंदी राष्ट्राला ललामभूत होणार होतें, ही गोष्ट सृष्टिदेवाला कळली होती.

मध्यरात्रीचा सुमार झाला. ११९४ पार्शा सनाच्या दहाव्या महिन्यातील तेविसावी तारीख सपून दुसरा दिवस लागणार अशी संधि आली होती. अशा वेळीं, जो महात्मा आपल्या उज्ज्वल चरित्रानें हिंदुस्थानाला पतित स्थितीतून उन्नत करण्यासाठीं सर्व जन्म झटणार होता, त्याची ती बालमूर्ति माणकाबाईच्या दृष्टास पडली. सगळी मुबई हळुहळू डोळे मिटून निद्रिस्त होत होती, व सगळ्या हिंदुस्थानचे डोळे अज्ञानानें व मोहानें झाकलेले होते, अशा समयां माणकाबाईच्या बाळानें आपले डोळे उघडून ऐहिक आयुष्याला सुरुवात केली. पुढील आयुष्यात आपल्या देशवाधवाचे व त्याचप्रमाणे राज्यकर्त्यांचेही हिंदुस्थानच्या खऱ्या स्थितीविषयीं डोळे उघडण्यांत ज्या पुरुषानें आपलें तनमन क्षिजविलें, त्याच्या चरित्राचें हें पूर्वचिन्हच म्हणावयाचें !

पुत्राचे नाव दादाभाई असे ठेवण्यात आले. पतिपत्नींनी उभयतांच्या मताने हे नाव ठेविले. लहानपणी दादाभाईस दादी याच नावाने हाक मारीत. दादी आपल्या बाललैलांनी मातापितृगना दिवसेंदिवस अधिक अधिक आनंद देऊ लागला. दादीचे नाक डोळे रेखीव होते. बाळमैं जगी बेताबाताचेंच आले होतें, तरी दादीची चिमुकली मूर्ति मनोहर दिसे व शेजारपाजारच्या स्त्रिया त्या बाळाला कडेखाद्यावर घेऊन खेळविण्यात एकमेकींशीं विशेष स्पर्धा करीत असे. मागतान काळोग्या रात्रीत शुक्राच्या चादणीनें जसा आल्हाद होतो, तसा गरिबीच्या स्थितीत हे सुंदर बालरत्न पाहून नौरोजींना व माणकबाईला अमर्याद आनंद होत असे. त्याच्या जीवनक्रमाच्या पूर्वीच्या शुष्कपणाला दादीच्या बोंबड्या मधुर शब्दांनीं ओलेपणा येऊ लागला. दादीच्या बालपणच्या क्रीडांनीं करमणूक होऊन पतिपत्नींना दारिद्र्याचा विसर पडू लागला. गरिबीत असूनही तीं पतिपत्नी स्वर्ग-सुखाच्या अमृताचें प्राशन करू लागलीं.

परंतु वस्तुमात्राची छाया जशी वस्तूला धरूनच तिच्या मागोमाग येत असते, त्याप्रमाणे सौख्यनाश सुखाच्या मागोमाग, त्याला जणु काय मिठी मारून, धावत असतो. दादी चार वर्षांचा झाला असेल नसेल, तोच स्वर्गमुखाचा प्याला माणकबाईच्या ओष्टापासून खाली पडून फुटला. दुष्ट काळानें नवरोजींस या जगातून ओढून नेले व त्यामुळे माणकबाईवर दुःखाचा डोंगर कोसळला. अगोदरच गरिबी, व त्यातही त्यांना ज्याचा सर्वस्व आधार तोच पुरुष नार्हीमा झाला. त्यामुळे या अफाट जगात त्या माउलीला अगदीं उघडे पडल्यामारखे झालें. त्याच्या दीन अंत करणाला काय यातना झाल्या अमतील याची कल्पना होणें दुरापास्त आहे. अशा विवचनेत आपल्या बालकाचें सगोपन करण्याची जबाबदारा त्यांना फार वाटू लागली. एकदर परिस्थितीमुळें माणकबाईचे मन अत्यंत उद्ध्विग्न झाले. आत्तेष्टांनीं व शेजाऱ्यापाजाऱ्यांनीं जनरुटीप्रमाणें त्यांना धीराचे चार शब्द सांगून दुःखाचें सात्वन करण्याचा यत्न केला. शोकाची विफलता ओळखून माणकबाईंनीं आपल्या दुःखावेगाचे संयमन केले. शक्य तितकी मदत करण्याचें त्यांच्या भावाने कबूल केल्यामुळें त्यांना थोडासा धीर आला आणि 'आलिया भोगामी' सादर होऊन आपल्या बालकाच्या मुखाकडे पाहून माणकबाई जगरहाटीचे दिवस काढू लागल्या.

दादाभाई नवरोजी

दादीला पाच वर्षे पुरी होताच त्याच्या विवाहाची कल्पना माणकबाईंनी काढली त्यांनी आपल्या भावाचा या बाबतीत सल्ला घेतला

विवाह आणि एक बरीशी मुलगी पाहून तिच्याशी दादीचे लग्न उरकून घेतले इतक्या लहानपणीं दादाभाईंचे लग्न झाले

हेच, हे कोणाला खरेमुद्धा वाटणार नाही परंतु, समाजसुधारणेच्या व स्त्रीस्वातंत्र्याच्या कार्यासाठी ज्या पुरुषाने आपले ऐन उमेदाचे पुष्कळ दिवस खर्च केले, त्या पुरुषाचे-हि स्थानातील सामाजिक व व्यापारिक व राजकीय सुधारणेच्या, व चळवळीच्या जनकाचे लग्न पाचव्या वर्षी जाले होते, हे अविश्वसनीय असले तरी खरे आहे एकोणिसाव्या शतकाच्या आरंभाला पुरा लोकाने हि, लोकांप्रमाणेच बालविवाहाची चाल फार प्रचलित होती आज मुंबईमध्याकाळी चौपाटीवर फिरावयास गेले, तर वीसपंचवर्गस वर्षावर्षा अविवाहित राहिलेले, रंगीवेरंगी पोशाख केलेले पार्शी समाजातील कन्यापुत्र आनदाने फिरत असताना 'खोड्या च्या फूट-पथवर' दृष्टीस पडताना, परंतु दादाभाईंच्या जन्माच्या सुमारासही स्थिति नव्हती त्या वेळच्या पाणी समाज बालविवाहाचा पुरस्कर्ता, त्यानहा दादाभाईंचे वडील पुरोहितपणा करणारे, भिक्षुकी पेशाचे आणि अशिक्षित स्त्रीवर्गाच्या स्वाभाविक मानसिक स्थितीप्रमाणे विचार करणारी माणकबाई, तेव्हा कुटुंबाचे पोषण करणारा पुरुष घरात नाही, म्हणून आपल्या हाताने ह्या एकुलत्या एका पुत्राचे लग्न तरी करून टाकू दे, अशी माणकबाईस घाई झाली असावी काहीं असले तरी पाचव्या वर्षी दादाभाई अगार छोटा दादी विवाहबद्ध होऊन बसला एवढे खरे

मुनेचे नाव गुलबाई असे होते गुलबाईच्या अर्गी सुस्वरूपत्व नव्हते, इतकेच नव्हे, तर त्या कुंभ होत्या असे म्हटले तरी चालेल त्यांनी आपल्या प्रेमळ स्वभावाने या अवगुणाला पुष्कळसे लोपविले होते हे खरे, परंतु त्याच्या ठिकाणी बुद्धिमत्ताही काहीं विशेष नव्हती अशा स्त्रीर्षी जन्माची गाठ पडल्यामुळे दादाभाईंच्या ससारमुखान थोडाबहुत तरी उणेपणा आल्याशिवाय राहिला नसेल, आणि सुंदर व चतुर स्त्रीचें साहाय्य दादाभाईस असते तर त्याच्या हातून झाले यापेक्षाही अधिक कार्य पार पडले असते, असें बारवार मनात येते सुशिक्षित व बुद्धिमान् पत्नीच्या सहवासाने त्याचे काहीं श्रम वाचले असते, त्याचा उन्हास व उत्साह वाढला असता, पूर्ण गृहमौल्य मिळाल्यामुळे ते अधिक दिवस जगले असते, एक ना दोन, काय झाले असतें किंवा काय झाले नसतें, ते

काय सागावें ? जे झाले ते विधिघटनेच्या निष्ठुरतेचे एक उदाहरण होय, असे म्हटल्यावाचून राहवत नाही

ज्याचा बाप किंवा विशेषतः ज्याची मातोश्री, लहानपणीच इहलोक सोडून गेली असेल, ती मुले प्रेमासाठी भुकेलेली असतात. लहानगा दादी आपल्या आईचा फार लाडका होता, व ती त्याला प्राणापलीकडे हा

काव्य कल्पना जपत असे हे खरे, तरी शेजारची मुले आपल्या बापाला लठ्ठिवाळपणे हाक मारतात तशी हाक मारण्यास आपल्याला कोणी नाही, असे पाहून दादीचे मन व्यथित होई. सृष्टीतील कोण-याही पदार्थाकडे पाहिले, गविचंद्र इत्यादिकाकडे दृष्टि दिली, की आपण पितृहान अहो हा जाणीव दादीच्या मनात बरेचवेर जागृत होई. ती पा ओकानोंरच्या मार्गिकात दादाभाईंनी आपले अन्वसे चरित्र मोठेपणी लिहिलेले आहे, त्यात ने या जाणिवेबद्दल म्हणतात की, “मी लहान असताना एक विचित्र कल्पना माझ्या मनात अगदी पक्की बिबून गेली होती, आणि अजूनही मला तिचा विसर पडला नाही मला नेहमी असे वाटे की, माझे वडील माझ्या लहानपणीच मला सोडून परलोकी गेले म्हणून मला माझे आतड्याच्याप्रमाणे प्रेमाने वागविताना त्याचप्रमाणे आकाशातल चंद्रमुद्दा माझ्याशी मोठ्या प्रेमळपणाने वागतो त्याला माझी केवढी काळजी पहा ! मी घराच्या पुढच्या अगणात असो का, मागेच्या गर्भीत जावो, ता आपला सर्वदा माझ्याबरोबरच आहे ! त्याचे हे नि मास प्रेम पाहून माझ्या मनाला फार बरे वाटे, आणि अजूनही काणी माझ्याशी प्रेमाने वागले, की मला फार समाधान होते ”

लहानग्या दादीची हा चंद्रविषयक कल्पना जितकी करण तितकीच काव्यमय आहे पितृहान दादीचे अतः करण चंद्रविवानें आकर्षित व्हावे, हे जरी साहजिकच असलें, तरी ती कल्पना दादीच्या काव्यपूर्ण हृदयाची साक्ष पटविने, हें खास “A hero is a hero at all points” (थोराचे सर्वच थोर) या कार्लाइलच्या उक्तीची अधुकाशी साक्ष दादीच्या कल्पनेने पटण्यासारखी असून पुढे अप्रतिम समाजसेवक व राजकीय योद्धा म्हणून नावाजलेले दादाभाई निराळ्या परिस्थितीत असते तर कदाचित् अलौकिक कवि झाले असते की काय, असा अस्पष्ट विचार मनांत येऊन तसाच घुटमळत राहतो

दादाभाई नवरोजी

माणकबाई शाळेंत जाऊन पुस्तकें वाचण्यास शिकल्या नव्हत्या, तथापि त्यांच्या अर्गी धोरण, शहाणपण व गभीरपणा, हे गुण उत्कटतेने शिक्षणाचा वास करीत होते. दादीच्या मनाला उत्तम वळण लावण्याची त्यांनीं अतिशय खबरदारी घेतली राजकीय चळवळींत वेळो वेळीं दादाभाईंनी जें शहाणपण योजिलें, आणि संकटाच्या प्रसंगीं शत्रूसही थक्क करून सोडणारें जें गांभीर्य आणि धैर्य दादाभाईंनीं दाखविलें तीं माणकबाईच्या स्वाभाविक गुणांचीं दादीच्या स्वभावांत उतरलेलीं व उत्कर्ष पावलेलीं स्वच्छ प्रतिबिंबें होत. या सहज गुणबीजाची दादाभाईंच्या अंतःकरणांत वाढ व्हावयास शिक्षणासारखें पोषक द्रव्य अत्यवश्य आहे, हे माणकबाईंना समजले हें त्यांचें केवढें चातुर्य आहे ! दादीला शाळेंत घालावयाचें मातेनें मनांत आणलें. बहारकोटांतच एका मेथाजीनें शाळा घातली होती “ तात्या पतोजी ”-च्या मराठी शाळा आपल्याकडे माहीत आहेत, तसलीच ती शाळा होती ‘छडी लागे चमचम, विद्या येई घमघम’ असल्या पद्धतीनें मुलांस विद्या पढविणाऱ्या मेथाजीच्या शाळेंत दादीवर सरस्वतीचा प्रथम अनुग्रह झाला दादीला पाटी-दस्तराची तयारी माणकबाई मोठ्या प्रेमानें कशी करून देत असतील ती धूळपाटी आपल्या चिमकुल्या हातात घेऊन दादी शाळेला निघाला म्हणजे त्या मातेच्या मनात सद्यःकालीन आनंद, भविष्यकाळची काळजी पतिनिधना-विषयींचा शोक, हे परस्परविरुद्ध विकार कसे उभे रहात असतील, मेथाजीच्या तोंडाकडे आपल्या पाणीदार व कुतूहलपूर्ण डोळ्यांनीं दादी कसा पहात असेल, आणि त्या चुणुचुणीत बालकाकडे पाहून मेथाजीच्या मनांत काय विचार येत असतील, याचें चित्र रगवून डोळ्यांपुढें आणण्याचा प्रयत्न केला कीं, मनाला विशेष आनंद होतो.

मोठेपणीं अचाट कामगिरी करून ज्यांनीं जगाला दिपवून टाकलें, अशा थोर पुरुषांचें बालपण दांडगाईत, खोडकरपणांत, व हृष्टात गेलेलें दिसतें रवींद्रनाथ टागोर आठ वर्षांचे होईपर्यंत शाळेंत गेले नाहींत, एवढेंच नव्हे, तर शाळा-गृहाच्या चार भित्तींत कोंडून टाकलेल्या विद्येची त्यांना कुबट घाण येत असे. शाळेंत जाऊन बसण्याचा वनवास चुकावा म्हणून अनेक वेळां छोटा रवींद्र आपले बूट पाण्यांत भिजवून घेऊन अंगांत सणसणून ताप भरण्याची व्यवस्था करीत असे मोठेपणीं लोकोत्तर कार्य करून दाखविणारे व लहानपणीं हुड-

असल्या लोकांच्या वर्गात दादाभाई जाण्यासारखे नव्हते. दादीची विद्याभरुचि लहानपणापासूनच वाखाणण्यासारखी होती दादीचें विद्याप्रेम आणि कुशाम्बुद्धि पाहून मेथाजी तर त्यावर अत्यंत खूष असत त्याला ते आपल्या मुलाप्रमाणे समजत व प्रेमाने वागवीत.

मेथाजीच्या या प्रेमामुळेच दादीचें शिक्षण बहारकोटातील प्राथमिक शिक्षणाच्या शाळेत परिसमाप्त झालें नाहीं नाहींतर दादीला शिक्षण देण्याची माणकबाईंच्या मनातली हौस फारशी पुढे गेली असती

इंग्रजी शाळा असें वाटत नाहीं त्या वेळीं Native Education Societyची एक इंग्रजी शाळा होती, परंतु या शाळेत दादीला पाठविण्याविषयी माणकबाईचें मन विशेष उत्सुक नव्हतें. ती इंग्रजी शाळा, इंग्रज लोकांनीं चालविलेली, तेव्हां त्या शाळेत आपलीं मुलें पाठविलीं तर ते त्यांस बाटवितील, बाटविलें नाहीं तर निदान त्यांच्या शिक्षणाचा मुलाच्या मनावर जो एकदर परिणाम होईल तो थोडाबहुत अनिष्टच होईल असे प्रह त्या वेळच्या मुलांच्या पालकांच्या मनांत बरेच दड होते. आणि ते माणकबाईंच्याही मनांत असणें साहजिक होतें

आपल्याला अगोदर पैसा दुर्मिळ झाला आहे, तेव्हां दादीचें पाऊल इंग्रजी शाळेत पडणें म्हणजे आपला पैसाही घराबहेर पडणे होय अशी भीति माणकबाईंस वाटण्याचें कांहींच कारण नव्हतें, आणि म्हणूनच दादीस इंग्रजी शाळेत जाऊं देण्याविषयी त्यांचा रुकार मिळविण्यास मेथाजीला

मोफत शिक्षण फारसें अवघड गेले नसेल. कारण, हल्लीं जसें इंग्रजी शिक्षण महाग झालें आहे तसें तें त्या वेळीं नव्हतें. आजच्या-

प्रमाणें पैसा पुरविणें त्या वेळीं भाग असतें तर दरिद्री माणकबाईंनीं स्वच्छ सांगितलें असतें कीं, दादीस या इंग्रजी शाळेत घालण्यापेक्षा त्याच्या पोटांत दोन वेळ चांसभर अन्न घालणें मला अधिक श्रेयस्कर वाटतें; दादीला इंग्रजी आलें नाहीं तर त्याला मी काय करूं ? आमच्यासारख्या दरिद्री आईबापांच्या पोटीं दादीचा जन्म झाला हें त्याचें दुर्दैव असें म्हणून स्वस्थ बसणें भाग आहे. परंतु दादीच्या सुदैवानें म्हणा किंवा ज्या हिंदुस्थानची सेवा दादीच्या हातून व्हावयाची होती त्या भरतभूमीच्या धोर भाग्यानें म्हणा, ह्या शाळेत इंग्रजी शिक्षण मोफत देत असत इतकेंच नव्हे, तर इंग्रजी शिकवण्यास येणाऱ्या

दादाभाई नवरोज।

विद्यार्थ्यांना चांगल्या शिक्षणवृत्तीही मिळत आपल्या मातेच्या दारिद्र्याची आढ-
काठी न येता आपल्याला इंग्रजी शिक्षण मिळाले तें ह्या मोफत शिक्षणाच्या
सौयीःतुळें आणि त्यायोगानेंच आपल्या हातून थोडीफार देशसेवा झाली, ही गोष्ट
दादाभाईंच्या स्मरणातून कधीही गेली नाही आपल्या सत्कर्तीचा उगम आपल्या-
ला फुकट मिळालेल्या इंग्रजी शिक्षणात आहे, लहानपणीं फुकट सपादन केलेल्या
विद्येंत आपल्या महत्कार्याचें बीज आहे, ह्याची त्यांना नेहमीं जाणीव असे
त्यांची अशी खात्री झाली होती—व ते वेळोवेळीं बोलूनही दाखवीत—कीं, ज्या
देशाची उन्नति व्हावयास पाहिजे असेल, त्या देशातील शिक्षण मोफत व सार्व-
त्रिक प्रथम झालें पाहिजे ऐषआरामाचा उपभोग घेणाऱ्या घराण्यापेक्षा मीठ-
मिरचीवर कसाबसा उदरनिर्वाह करणाऱ्या कुटुंबातच कुशाग्र बुद्धीचीं माणसें
निपजतात, तेव्हा शिक्षण महाग करणें म्हणजे असल्या माणसांचे मेदू चिरडण्या-
चें यंत्रच तयार करणें होय, जोंपर्यंत हिंस्थानांतील शिक्षण मोफत झालें नाहीं,
तोंपर्यंत ह्या देशाच्या सुधारणेची प्रगति गोगलगाईच्या मंद गतीनेंच होत
रहाणार, विद्येची बाब लोकाना खर्चाची होऊन उपयोगी नाही, विद्या लोकाच्या
घरोघर पोहोंचविणें हें आमच्या पुढाऱ्यांचे पहिलें कर्तव्य आहे-वगैरे विचार
दादाभाई वारवार प्रगट करीत,

नेटिव्ह एजुकेशन सोसायटीच्या इंग्रजी शाळेंत दादीचा प्रवेश झाला, त्या
वेळीं त्या शाळेंत दोन युरोपियन शिक्षक होते शाळा चालविण्याच्या कामात
त्या दोघांचें पटेना कारण, एक होता शिस्तीचा कट्टा भोक्ता व दुसरा पडला पुरा
डिल्या स्वभावाचा दोघांच्या मतानें शाळेचें काम चालणें अधिकाधिक कठीण
होऊ लागलें शेवटीं त्या शाळेचे दोन भाग करण्यात येऊन दोघांनीं एकेक भाग
घेऊन आपल्या मर्जीस येईल तसा तो चालवावा असें ठरलें नबाबी साहेबाच्या
भागात दादी होता हे साहेब अभ्यासासाठीं पोराना कधीही त्रास देत नसत,
भडा चुकल्याबद्दल शिक्षा करणें तर त्यांना ठाऊकच नव्हतें, मुलाना कडक
शिस्तीनें वागविण्याची दक्षता ठेवण्याची त्यांना जरूरच वाटली नाहीं. त्याचा
परिणाम साहजिकच असा झाला कीं, या साहेबाच्या हाताखालचीं मुलें शाळेंत
घुडगूस घालण्यापलीकडे काहीं करीत नसत दादीही त्या मुलाबरोबर खेळण्यांत
पटाईत झाला. जिल्लादाख्याच्या डावांत—आपण ज्याला विटीदाई म्हणतो त्यांत—
तर दादीचा हात धरणारा कोणीच नव्हता परंतु दादी कितीही खेळला तरी

त्याने उनाडपणा कधीही केला नाही शाळेंतील धडे तर नियमितपणाने तो करीतच असे, पण शिवाय साहेबाच्या ढिलईमुळे मिळणाऱ्या रिकामपणाचाही त्याने सुंदर उपयोग करून घेतला शाळेत फुरसत मिळाली, की दादीने आपल्या भोंवतीं सगळे बालगोपाळ जमवावे आणि त्यांना अशा सुरस व चमत्कारिक गोष्टी सांगण्यास सुरुवात करावी की, त्या ऐकताना दादीच्या बालमित्रांनी देह-भान विसरून जावे ह्याप्रमाणे रोजच्या क्रमाने दादीची कथाकथनशक्ति इतकी वाढली की, शाळेंतील सगळ्या मुलांचा तो अगदी दोस्त बनला, व ती त्याला 'दादी' म्हणून मोठ्या प्रेमाने संबोधू लागली आपण जाऊ तिकडे सदासर्वदा दृग्गोचर होणाऱ्या चंद्राविषयी आत्मप्रेम बाळगणाऱ्या लहानग्या दादीच्या कल्पनेच्या भरारीची या ठिकाणी पुन्हा ओळख पटते

याच सुमारास एक विशेष लक्षात ठेवण्यासारखा प्रसंग घडून आला इतर पार्शी कुटुंबाप्रमाणे दादीच्या घरातही रोज रात्री जेवणानंतर थोडासा बेवडा पिण्याची वहिवाट होती, एके दिवशी घरात बेवडा शिल्क नसल्यामुळे दादी व

बमन नावाचा त्याच्या नात्याचा एक समवयस्क मुलगा,

दोन महत्त्वाचे असे दोघे शेजारच्या बेवड्याच्या दुकानात गेले दुकाना

प्रसंग तील एकदर गलिच्छपणा, बेवडा पिऊन उन्मत्त झालेल्या

लोकाचे किसळवाणे प्रलाप, तेथील लोकांचे वर्तन, क्षिणून

खाली पडलेल्या माणसाची केंविलवाणी स्थिति, गरीब, अज्ञानी व व्यसनी गिऱ्हाईकांच्या हीन स्थितीचा फायदा घेऊन आपला खिसा गरम करणाऱ्या दुकानदाराचा अमानुषपणा—वगैरे प्रकारांनी दादीचे मस्तक अगदी भणावून गेले त्याच्या सुसंस्कृत मनाला एकदम धक्का बसला, त्याच्या सर्वांगावर शहारे उभे राहिले, आणि आजपासून बेवड्याच्या थेंबालाही आपण कधी स्पर्श करणार नाही अशी दादीने लगेच शपथ घेतली, आणि तेथून उठून तो आपल्या घरी निघून आला

आणखी एका प्रसंगां दादीने असेच निश्चयाचे वर्तन केले एके दिवशी सध्याकाळीं शाळा सुटल्यानंतर तेथेच मुले खेळात गुतलीं सध्याकाळची ती शात वेळ असून अस्ताला जाणाऱ्या रवीची आरक्त किरणे क्रीडांगणावर पसरली होती दादी खेळात सामील झाला नाही. तो शाळेच्या दगडी पायऱ्यावर बसून काहीं विचारांत गुतला होता मुलाच्या खेळाकडे त्याची दृष्टि होती, पण लक्ष काहीं

दादाभाई नवरोजी

तिकडे नव्हतें. इतक्यांत एकाएकीं खेळांत कांहीं भांडण उपस्थित होऊन एका मुलानें दुसऱ्याला शिव्या दिल्या. त्यानेंही तसेंच उलट शेलापागोटें परत केलें. मुलांच हें असभ्य वर्तन पाहून व त्यांचे ते किळसवाणे अपशब्द ऐकून दादीला फार वाइट वाटलें तो मनाशीं विचार करू लागला, असलाच उनाडपणा व शिवीगाळी करण्यात माझें आयुष्य जाणार काय ? माझी माता माझ्यावर प्राणा पेक्षा पलीकडे प्रेम करिते व मला मुख व्हावे म्हणून रात्रंदिवस झटते, त्या तिच्या प्रेमाचा व श्रमाचा मोबदला मी असल्याच खेळाडूपणानें व जिव्हेच्या दुरुपयोगाने देणार काय ? हेंच का आपलें कर्तव्य, हेंच का मातृप्रेम, हीच का आपली मातृनिष्ठा ? हेंच का आपल्या जीविताचें सार्थक ? यांसारखे विचार दादीच्या मनात आवेगाने उभे राहिले तो वर पाहतो तों क्षितिजाखालीं जाणारे उद्विग्न रविबिंब त्याच्या दृष्टीस पडलें व त्यामुळें त्याच्या विचारांची फारच खळबळ उडाली त्याचें मन गंभीर झाले. त्याने तत्काल निश्चय केला कीं, यापुढें तोंडांतून अपशब्द म्हणून कधींही निघू द्यावयाचा नाही. पुढील सहा सात तपांच्या अवधींत दादाभाईंचा हा निश्चय क्षणभरही टळला नाही. एखाद्या गोष्टीचा किंवा व्यक्तीचा दादाभाईंना अत्यंत सताप आला असतांही “आग लागो त्याला” “Confound it” यापेक्षा तीव्र उद्गार त्यांच्या ताडून कधीं निघाले नाहींत. एखाद्याच्या तोंडून अपशब्द आला व त्याला तसली खोड आहे असें दिसलें, तर त्यानें ती खोड टाकून द्यावी म्हणून दादाभाई त्यास मोठ्या कळकळीनें उपदेश करीत.

बगीत दादीचा नंबर सदाच पहिला ठेवलेला. प्रत्येक विषयांत तो मोठ्या उत्साहानें मन घाली निव्वळ पाठांतराच्या जोरावर अभ्यास करून विषय लक्षांत ठेवावयाचें त्यानें कधींच मनांत आणिलें नाहीं. त्या त्या विषयांतील बारीक-सारीक गोष्टी पूर्णपणें समजून घेऊन मनात विषय पक्का बिंबविण्याचा दादीचा प्रयत्न असे व त्यामुळें एकदां शिकलेली गोष्ट त्याच्या लक्षांतून ओघळून पडली असें कधींच घडलें नाहीं. एका माहिण्याला असें झाले कीं, परीक्षेच्या वेळीं एका मुलानें सगळीं गणितपत्रकें पाठ करून येऊन दादीपेक्षां अधिक मार्क मिळविले, व पहिल्या नंबरचें बक्षिस पटकाविलें परंतु बक्षिससमारंभाच्या वेळीं हें बाहेर पडलें, आणि दादीच्या बुद्धिचातुर्याची श्रेष्ठता पूर्णपणें सिद्ध झाली. त्या वार्षिक समारंभाच्या प्रसंगी परीक्षकांनीं कांहीं प्रश्न त्या मुलास विचारले, तेव्हां त्याची

अगदी गाळण उडाली, परंतु दादीने चटकन् पुढे होऊन भराभर सर्व उत्तरे बरोबर दिली त्या वामनमूर्तीची ही थोर कृति पाहून समारंभास आलेल्या एका गृहस्थाने दादीस बक्षीस दिले या समारंभास हजार असलेल्या मिसिस पोस्टन नावाच्या एका इंग्रज विदुषीने 'western India' 'पश्चिम हिंदुस्थान' या नावाच्या पुस्तकात या बालवीराचे त्या समारंभाच्या वेळेचे वर्णन दिले आहे ती लिहिते की, 'या मुलाचा भालप्रदेश विशाल होता, आणि त्याच्या नेत्रात तर एक प्रकारचे जादूसारखे मोहक पाणी भरले होते वगैरे' मुलास प्रश्न विचारल्या- बरोबर सर्वांच्या आधी हा मुलगा पुढे होई, त्याच्या त्या विचारपूर्ण वृत्तीबरोबर भुवया आकुंचित होत, ओंठांचे चलन होऊन ते एकमेकापासून दूर होत आणि उत्सुकतेच्या भराने प्रश्न विचारणाऱ्यापुढे एक बोट करून तो मुलगा मनांतल्या मनांत प्रश्न सोडवून मोठ्या कौतुकास्पद त्वरेने उत्तर देऊन टाकी सर्व मुलांच्या अगोदर आपण उत्तर द्यावे, आपण सर्वांच्यावर ताण करावी अशी तीव्र इच्छा त्याच्या मनांत आहे हे उघड दिसे, आणि त्याची इच्छा सफल होण्यापुरते विलक्षण बुद्धिसामर्थ्यही त्याच्या ठिकाणी दिसले'

या नेटिव्ह एज्युकेशन सोसायटीचे कॉलेजही होते शाळेंतील शिक्षण संपल्यावर दादाभाईचा याच कॉलेजात प्रवेश झाला

कॉलेजांतील उच्च शिक्षणाच्या मंद शीतल वायूच्या झुळकेने दादाभाईच्या विद्याव्यासंगाची कळिका-प्रफुल्ल होऊन लगली परीक्षेला

उच्च शिक्षण नेमलेल्या पुस्तकांशिवाय इतर ग्रंथांचे अध्ययन करावे.

बुद्धीस तेज देणारे विषय अभ्यासावे, शीलाला चांगले वळण देणाऱ्या ग्रंथकारांच्या उक्तींचे मनन करावे, सुविचार सग्रहावे, मानसिक शक्तीची वाढ करावी, असले हेतु दादाभाईच्या हृदयात उत्पन्न झाले या दृष्टीने "फिरदोसीचा शाहनामा" त्याने प्रेमाने व लक्षपूर्वक वाचला त्यानंतर "झोरा स्टारच्या भक्ताची कर्तव्ये" या पुस्तकाचे त्याने अंतःकरणपूर्वक पारायण केले व त्यातील उपदेशाचा त्याच्या आचरणावर फार चांगला परिणाम झाला. 'पवित्र विचार, पवित्र उच्चार व पवित्र आचार' हे या पुस्तकांतील सारभूत तत्त्व आहे. या पुस्तकापेक्षाही दादाभाईस प्रिय झालेले पुस्तक म्हणजे (Wyatt) व्याटने केलेले "मानसशिक्षा" "Improvement of the mind" हे होय. हे पुस्तक वाचल्यापासून दादाभाईने ठरविले की, मितभाषण हे मनुष्याचे

दादाभाई नवरोजी

पहिलें कर्तव्य होय जेथें एका शब्दानें कार्य होण्यासारखें असेल तेथें दोन शब्द स्वर्च करणें म्हणजे वाचेचा आपण होऊन अपव्यय करून घेण्यासारखें आहे. शुद्ध विचार व निर्मल वाचा ही जीवनसामर्थ्याची गुरुकिल्ली होय.

वाचनव्यासगाच्या वाढीबरोबर दादाभाईचे विचार प्रगल्भ आणि अतर्मुख होऊ लागले. पुढील आयुष्यक्रमाच्या रूपरेखेच्या आखणीचा विचार त्याच्या मनात डोकावू लागला. आपलें जीवन केवळ आपल्या एका व्यक्तीपुरतें नसून त्यावर अनेक इसमाचा, समाजाचा व राष्ट्राचा हक्क आहे असें दादाभाईच्या मनात वारवार येऊ लागलें. या जगात जन्म पावल्यानंतर देवकृष्ण, पितृकृष्ण वगैरे ऋणें फेडणें प्रत्येक जीवाला अवश्य आहे, या हिंदुधर्माच्या तत्त्वाप्रमाणेंच त्याला जीवाचें कर्तव्य दिवसानुदिवस अधिक अधिक पट्टें लागलें. आपल्याला जन्म देणाऱ्या व स्वार्थाकडे पूर्ण दुर्लक्ष करून आपल्यासाठीं कष्ट करणाऱ्या मातेला सुख देणें हें आपलें कर्तव्य आहेच, पण याशिवाय ज्यांनीं आपल्यासारख्यांना मोफत शिक्षण मिळण्याची व्यवस्था करून ठेविली, ज्यांच्या परोपकारबुद्धीमुळें आपल्याला आपली उन्नति करून घेण्याचा मार्ग सहज खुला झाला, त्या सर्वांच्या उपकाराची फेड आपणास करावयास नको काय? आपल्या समाजाचे आपण ऋणि असून त्याचे उपकार आपण सदैव स्मरणांत ठेविले पाहिजेत, आपल्या देशबांधवाचें एक प्रकारचें ओझें आपल्या शिरावर असून तें ओझें कमी करावयाचे असल्यास आपली काया देशसेवेत झिजविणें याच्या इतकें प्रमुख व पवित्र कर्तव्य दुसरें नाहीं, असे विचार मनात येऊन त्यांतच दादाभाईचे तासचे तास जाऊ लागले. याच सुमारास क्लार्कसनचें “गुलामाचा व्यापार” Clarkson's “The Slave Trade” हें पुस्तक दादाभाईच्या हातीं आलें. गरीब लोकांची हलाखी, मनुष्यप्राण्याची नैसर्गिक समता, सत्तेनें बलिष्ठ असलेल्या लोकाच्या हातून घडणारें पाप, अनार्थाचा पक्ष घेण्यांत मिळणारें अप्रत्यक्ष पुण्य व सामर्थ्य, परोपकाराची सहती व आवश्यकता, इत्यादि विचारांनीं हें पुस्तक खचून भरलेले आहे. त्यांतील विचारांशीं दादाभाईच्या मनांतील हेतूचा सूर मिळाला, व आपल्या मनांत जे विचार एकसारखे घोळत आहेत ते कल्याणकारक आहेत, ते सर्वस्वी इष्ट आहेत, असा भरंवसा दादाभाईस बाटू लागला. शेवटीं हावर्ड साहेबाचें चरित्र वाचल्यावर तर लोकसेवेच्या विचारांनीं दादाभाईच्या अंतःकरणास आपलें चिरंभाम करून टाकलें. ईश्वरानें

आपणांस मनुष्यजन्म दिला तो किड्यामुर्ग्याप्रमाणें किंवा इतर प्राण्यासारखा खाण्यापिण्याची धडपड करीत फटकन् मरून जाण्यासाठीं नव्हे, तर दीर्घयोगानें व स्वार्थरहित दृष्टीनें आपली स्वतःची, समाजाची व राष्ट्राची उन्नति करण्यासाठीं होय, संपत्तीच्या मोहावर लाथ मारून आणि सकटांच्या बुजगावणीवर पाय देऊन आपण पुढें पाऊल टाकावें आणि समाजाला व राष्ट्राला पुढे न्यावें हेंच आपल्या आयुष्यातील कर्तव्य आहे, असें दादाभाईंच्या मनावर आतां पूर्णपणें बिबलें याबद्दल त्याला कसलीही शका उरली नाहीं आणि 'निश्चयाच्या बळाची' त्याच्या ठिकाणीं जागृति झाली त्याचा 'जीवन सदेश' त्याला समजला आणि लोकसेवेच्या अढळ ध्रुवताऱ्याकडे दृष्टि लावून आपला कर्तव्यमार्ग आक्रमण करण्यास त्यानें सुरुवात केली

दादाभाई कॉलेजांत शिकत असता त्याचे प्रोफेसर त्याच्या बुद्धिसामर्थ्याची व अध्ययनप्रेमाची फार तारीफ करीत त्याच्यावर सर्वांची मर्जी असे व गणित विषयाचे अध्यापक तर त्याला जीव कीं प्राण करीत सन १८४५ मध्यें दादाभाईंचें कॉलेजातील शिक्षण सप्त आलें होतें त्या वेळीं बोर्ड आफ् डायरेक्टर्सचे अध्यक्ष अर्स्किन पेरी हे होते. दादाभाई हा एक अतिशय हुशार व गुणशीलवान मुलगा आहे हें त्यांना माहीत होतें व त्याच्याविषयीं पेरीसाहेबांना कळकळ वाटत होती कॉलेजातून सुटत्यावर दादाभाईनें एखाद्या ठिकाणीं नोकरीच्या डबक्यात आपल्या बुद्धिवैभवाला कुजत टाकावें ही गोष्ट पेरीसाहेबांना कशीशीच वाटे, त्याच्यासाठीं काहींतरी करावें असें त्यांनीं मनात आणिलें, व विचार करून त्यांनीं एक योजना काढली बॅरिस्टरीच्या अभ्यासासाठीं दादाभाईनें विलायतेस जावें व त्याचा निम्मा खर्च दादाभाईंचें कौतुक करणारे पहिले सर जमशेटजी, क्रामा, भाऊ दाजी, करसेटजी नसरवानजी वगैरे लोकांनीं द्यावा व बाकीचा अर्धा पेरीसाहेबांनीं स्वतः सावा अशी सूचना त्यांनीं वरील मंडळीं-पुढें मांडली या योगानें एका गरीब पार्शी मुलाचें जन्माचें कल्याण होईल असें पाहून सर जमशेटजींस ती सूचना पसंत पडली आपण अर्धा खर्च देऊ असें ते इतरांना म्हणूंही लागले परंतु, विलायतेस जाऊन राहून आलेल्या पार्शी तरुणांपैकीं कांहींनीं धर्मत्याग करून ख्रिस्तीधर्म स्वीकारला होता. व बाकीच्यांनीं स्वधर्म जरी उघडपणें सोडला नव्हता तरी अभक्ष्यभक्षण व मदिरापान यांची संभय लावून घेऊन आपल्या द्रव्याचा व शक्तीचा न्हास करून घेतला होता,

दादाभाई नवरोजी

आणि धर्मसंस्कृति व नीति यांजवर सर्वस्वी पाणी सोडून आपलें हसें करून घेतलें होतें या तरुणांच्या उदाहरणावरून तरुण मडळीला परदेशी पाठविणें फार भोवपाचे आहे असें लोकास वाटू लागले, आणि दादाभाईला विलायतेस पाठविण्याची गोष्ट निघताच हीच भीति पुष्कळ मडळींच्या डोळ्यांसमोर दिसू लागली पैसा खर्च करण्याची आपली तयारी आहे असें सर जमशेटजींनीं जरी प्रथम बोलून दाखविलें होतें तरी त्यांना ही गोष्ट अनिष्ट वाटू लागली व दादाभाईला विलायतेस धाडण्यास आम्ही तयार नाहीं, असें त्यांनीं पेरीसाहेबांस शेवटीं कळविलें आपली योजना सिद्धीस जात नाहीं हें पाहून पेरीसाहेब हिरमुष्टी झाले परंतु धर्मबाबतींत सर जमशेटजींची समजूत घालणें शक्य नाहीं, जसें पाहून त्यांनीं आपला नाद सोडून दिला, त्यामुळें दादाभाईचें त्या वेळीं इंग्लंडला जाणें तसेंच राहिले

कॉलेजांतील अभ्यास सपला तेव्हा दादाभाईच्या मातेस किती आनंद झाला असेल याची कल्पना त्या स्थितीचा अनुभव असलेल्या मातांच्याशिवाय इतरांना येणें शक्य नाही नवऱ्याच्या पाठीमागें मुलाची जी आपण जोपासना केली तिचें आज चीज झालें, असें त्यांना मनापासून वाटलें असेल, आणि परमेश्वराचे हे आपल्यावर मोठे उपकार आहेत असें मनात येऊन त्यांचें अतःकरण सद्गदित झालें असेल आता कोठें तरी दादाभाईनें चांगलीशी नोकरी धरून सुखानें ससार करावा अशी माणकबाईची आशा असणें साहजिक होतें दादाभाईनाही दुसरी कोणची गोष्ट शक्य दिसेना, त्यामुळें नोकरी करण्याकडे त्याचेंही मन वळलें नोकरी मिळणें, व ती दादाभाईसारख्या हुशार विद्यार्थ्यास, त्या काळीं अवघड नव्हतें हा गरीब विद्यार्थी फार बुद्धिवान् व सद्गर्तनी आहे असें पुष्कळ मोठ्या लोकांना माहीत होतें, सेक्रेटरीएटमध्ये नोकरी मिळण्यासाठीं दादाभाईंनीं खटपट केली, व त्या दिशेनें थोडासा प्रयत्न करताच १४० रुपये दरमहाची नोकरी त्यांच्यापुढें तयार झाली. अशी चांगली नोकरी चटकन् धरून टाकावी असें माणकबाईचें म्हणणें पडलें, व दादाभाईही याम् प्रतिकूल नव्हते परंतु तसा योगायोग नव्हता. एल्फिन्स्टन कॉलेजचे प्रिन्सिपॉल पॅजेटसाहेब यांजवर दादाभाईची फार भक्ति होती, व त्यांचा विचार घेतल्याशिवाय कोणचीही महत्त्वाची गोष्ट करावयाची नाही, असें त्यांनीं ठरविलें होतें. त्याप्रमाणें ही नोकरी धरण्यापूर्वीं ते पॅजेटसाहेबास भेटावयास गेले.

सेक्रेटरीएटमध्ये नोकरी धरण्याचा आपला विचार आहे, असे दादाभाईंना सांगताच पॅजेटसाहेब एकदम ओरडून म्हणाले, “you are a fool !” “तुला काही कळत नाही” नंतर त्यांनी दादाभाईंस स्पष्ट सांगितले की, असली नोकरी तू घरावीस हे मला पसत नाही पॅजेटसाहेबावर दादाभाईंचा विश्वास असल्यामुळे त्यांनी या नोकरीचा नाद सोडून दिला पॅजेटसाहेबाच्या या नापसतीमुळे हिंदुस्थानचे केवढे हित झाले बरे ! नाही तर आपल्या राष्ट्रातील एक असामान्य पुरुष कारकुनीच्या हमालखान्यात काबाडकष्ट करीत कुजत पडला असता मोठेपणीही दादाभाईंच्या मनांत हा विचार वारंवार येई आणि ते म्हणत की, “ त्या वेळी जर मी ती नोकरी धरली असती तर देशसेवेत आयुष्य घालविण्याच्या माझ्या कल्पनाना कारकुनशाहीच्या खडेघाशांत समाधि मिळाली असती ”

प्रकरण दुसरें

नोकरी व सार्वजनिक चळवळीचा प्रारंभ

दादाभाईंनीं कारकुनाची नोकरी धरणें जितकें अनिष्ट होतें तितकेंच नोकरी-वाचून राहणें त्यास अशक्य होतें त्यामुळें नोकरीचा प्रश्न सोडविणें त्यांस अवघड वाटू लागलें शेवटीं, नेटिव्ह एजुकेशन सोसायटीच्या चालकांनीं दादाभाईंच्या नोकरीचा प्रश्न सोडविला त्यांचें त्याच्यावर फार प्रेम होतें, व आपल्या

शाळेच्या मुख्य नेटिव्ह शिक्षकाची जागा त्यांनीं दादाभाईस सन १८४७ मध्यें देऊ केली हें काम दादाभाईंच्या विद्याव्यासगास पोषक असेंच होतें आपल्या कामावर रुजू होतांच त्यांनीं इतक्या मनापासून कामास सुरुवात केली

कीं, चालकमंडळी त्यांच्यावर अगदीं खूष झाली वर्षांच्या अखेर शाळेच्या बक्षीससमारांभाच्या वेळीं प्रिन्सिपॉल हार्कनेससाहेब यांनीं दादाभाईंच्या कामाची फार तारीफ केली आणि दादाभाईस एक सुवर्णपदक देण्यात आलें

हॉवर्डसाहेबांचे चरित्र वाचल्यापासून दादाभाईंच्या मनावर काय परिणाम झाला तो मागें सांगितलाच आहे परोपकार हेंच आपल्या आधुन्यातील मुख्य कर्तव्य असें दादाभाईंनीं ठरविलें होतेंच, आता तें कार्य

सामाजिक कार्य : करण्यास लागण्याच्या सुसंधीची ते मार्गप्रतीक्षा करीत होते.

स्त्री-शिक्षण शिक्षकाची नोकरी करावयास लागल्यावर त्यांना सर्व वेळ काम नसे तेव्हा रिकाम्या वेळांत काहीं तरी समाजसेवा करावी असें त्यांनीं मनात आणिलें प्रारंभ करण्याचा बेत झाला, अतःकरणाची तळमळ होती, तरी प्रत्यक्ष कामाची सुरुवात कोठें व कशी करावी हें ठरविणें फार कठीण पडलें. समाज अतिशय अज्ञानी, मागसलेला आणि पुराणाभिमाना होता याबद्दल वाद नव्हता. परंतु या समाजाची सुधारणा करण्यास कोणच्या दिशेने आरंभ करावा हें दादाभाईस ठरविता येईना. भर्मासंबंधानें खरी माहिती कोणाला नाहीं, परस्पर सहकरिता हा काय पदार्थ आहे हें कोणास ठाऊक नाहीं, विद्येची, शोषकतेची, कल्पनेची आवड नाहीं, पैशाचा उपयोग सत्कार्यांत करण्याची इच्छा

नोकरी व सार्वजनिक चळवळीचा प्रारंभ

नाहीं-अशा प्रकारें समाजाची स्थिति अगदीं हीन, दीन, दुबळी झालेली होती, हें दादाभाईस स्पष्ट दिसत होतें हा दुबळेपणा घालविणें आपलें कर्तव्य आहे, कारण आपलें इतकें शिक्षण झालें हें केवळ दुसऱ्यांच्या परोपकारी स्वभावांमुळे झालें, इतर लोकांच्या साहाय्यामुळे आपण वाढलों, ही त्यांना चांगली जाणीव होती. पण या दुबळेपणाच्या गळवाला तोंड कसे व कोठें पाडावें याचा विचार करूं लागतांच त्यांचें मन गोंधळून जाई लोकांना कोणत्या बाबींत प्रथम जागृत करावें, आपल्या कार्याला मोठमोठ्या लोकांची मदत कशी मिळवावी, या कामाला लागणारा पैसा कोठून आणावा, बरोबरीने काम करणारी उत्साही तरुण मंडळी कशी जमवावी, वगैरे प्रश्नांचीं उत्तरें आपल्या मनाशीं ठरविण्यांत दादाभाईनीं अनेक रात्री व दिवस घालविले. होतां होतां स्त्री-शिक्षणाच्या कामासाठीं खटपट करण्यापासून समाजसेवेला प्रारंभ करण्याचें त्यांनीं निश्चित केलें.

शाळेंतील ठराविक नोकरी झाल्यावर जो वेळ मिळेल तेवढ्यात मुलींना शिक्षण द्यावें असा बेत ठरवून आपल्याला या कामीं साहाय्य करण्याला कोण तरुण मंडळी पुढे येण्यासारखी आहेत, हें दादाभाई शोधूं लागले. **भनजीभाईः**कामा व करशेटजी कामा या दोन जुन्या समाजसुधारकांनीं 'यांना मदत करण्याचें कबूल केलें' लवकरच कॉलेजांतील शिक्षण घेतलेले तीन चार तरुण त्यांना साहाय्य करण्यासाठीं तयार झाले या सर्वांनीं मिळून "वाङ्मय व शास्त्र यांची चर्चा करणारी विद्यार्थी मंडळी" (Students Literary & Scientific Society) काढली व एका घराच्या ओसरीवर या मंडळीची मुलींची शाळा सुरू झाली. तुम्ही आपल्या मुली आमच्या शाळेंत शिकावयास पाठवा अशी पुष्कळ गृहस्थांची दादाभाईंना विनवणी करावी लागली. मुलींना शिक्षण देणे ही गोष्ट त्या वेळीं अद्भुतच होती, मुलींना शिकविल्यापासून काय फायदा आहे याची फारशी कल्पना लोकांना नव्हती. दादाभाई प्रत्येकाला विनवून सांगत की, प्रयोगादाखल तरी स्त्री-शिक्षणाला तुम्ही प्रोत्साहन द्या. स्त्रीशिक्षणापासून फायदाच होईल, तोटा काहींच होणार नाही. परंतु दादाभाईंवर लोकांचा विश्वास होता; म्हणूनच त्यांना थोडें यश आलें. हें काम दादाभाईनें सुरू केलें आहे, तेव्हा यांत काहीं भिण्यासारखें नाही, अशा समजुतीवर पुष्कळ गृहस्थांनीं आपल्या लोकां या मंडळीच्या शाळेंत पाठविल्या. तथापि बहुजनसमाज आपल्याविरुद्ध राणार हें दादाभाई जाणून होते; म्हणून या लोकमंगेचा प्रतिगामी ओच आपल्या दादा...२

दादाभाई नवरोजी

माणें ओद्दून वळविण्याची त्यांनीं युक्ति योजिली समाजांत द्रव्याच्या जोरावर व सन्मानाच्या आधारावर श्रेष्ठ समजलीं जाणारीं जीं काहीं चार माणसें असतील तेवढ्यांची अनुकूलता आपल्याला लाभल्यास लोकमताचा वारा आपल्याला पाहिजे तसा वाहूं लागेल असें धोरण बांधून त्या बळ्या गणलेल्या लोकांची सहायुभूति मिळविण्याचा प्रयत्न त्यांनीं सुरू केला त्या वेळीं पार्शी ज्ञातींत सर जमशेटजींच्या इतकी मान्यता दुसरी कोणाची नव्हती, जमशेटजी म्हणजे पार्शी समाजाच्या गलबताचें सुकारणू होते तेव्हां या शेटजींना आपल्या बाजूस वळविण्याचें दादाभाईंनीं ठरवून त्यांच्या बगल्यावर सकाळ संध्याकाळ हेलपाटे घालण्याचा क्रम सुरू केला. शेटजी बाहेर गेलेले असले तर त्यांच्या बगल्याच्या पडवीतच त्यांची वाट पहात बसावें, ते आल्यावर बेताबेतानें आपला उद्देश त्यांना कळवावा, अशी जोराची मोहीम त्यांनीं सुरू केली त्या वेळच्या प्रयत्नाच्या गोष्टी निघाल्या म्हणजे मोठेपणीं दादाभाई म्हणत कीं, “जमशेटजींच्या बगल्यावर मीं धरमंच घेतल्यासारखें केलें. त्यांना असें झालें कीं, नको ही व्याद. मलाही तें कळत नव्हतें असें नाहीं, पण तसें केल्याशिवाय गत्यंतरच नव्हतें” अशाच प्रकारचे अविश्रांत व नेटाचे प्रयत्न करून जमशेटजींच्याप्रमाणेच इतर काहीं धोर मळळीचें व नंतर एकंदर समाजाचें साहाय्य दादाभाईंनीं संपादन केलें.

दादाभाईंनीं सुरू केलेली ही मुलींची शाळा मोठ्या प्रमाणावर किंवा निर्दोष अशी होती असें नव्हे. तथापि, हल्लीं ज्या मोठमोठ्या मुलींच्या शाळा सर्वत्र झाल्या आहेत, त्यांचें हें उगमस्थान म्हणून तिला महत्त्व आहे. मुंबई शहरांत आज दृष्टीस पडणाऱ्या मुलींच्या शाळांची जी सुस्थिति, लोकप्रियता व कार्यक्षमता आढळून येते, त्या सर्व गोष्टींचें श्रेय दादाभाईंच्या ह्या लहान प्रमाणावर काढलेल्या शाळेच्या खटपटीलाच द्यावें लागेल “स्त्री-शिक्षणाचे जनक” असें कीं दादाभाईंना म्हणतात तें अगदीं अन्वर्थक आहे ह्यांत शंका नाहीं

हा आपला स्त्री-शिक्षणाचा प्रयत्न साधारणपणें यशस्वी झाल्यावर दादाभाईंनीं लोकशिक्षणाच्या दुसऱ्या एका भागाकडे दृष्टि वळविली शिक्षणाशिवाय समाजातील अज्ञान नाहींसें व्हावयाचें नाहीं हें समजून त्यासाठीं त्यांची फार तळमळ होती. जनसमूहाला सुशिक्षित करून त्यांच्या विचारांना

वर्तमानपत्र

योग्य वळण लावण्यास वर्तमानपत्र हें एक अत्युत्तम साधन आहे, म्हणून तसलें साधन उत्पन्न केलें पाहिजे असें त्यांच्या मनानें घेतलें; व जेणेच त्या दिशेनें खटपट करण्याची त्यांनीं सुरुवात केली. धनिक

नोकरी व सार्वजनिक चळवळीचा प्रारंभ

पुढाऱ्याच्या मदतीने त्यांनी भांडवल जमविले, आपल्या बरोबरीच्या सुशिक्षितास निरनिराळ्या विषयांवर लेख लिहिण्याची विनंति केली, त्या वेळीं उपलब्ध असलेली छपाईची साधने पैदा केली, आणि सन १८६१मध्ये 'रास्त गोफतार' या नावाचे साप्ताहिक वर्तमानपत्र दादाभाईंच्या संपादकत्वाखाली प्रसिद्ध होऊ लागले 'रास्त गोफतार' म्हणजे 'खरी बातमी' या नावाप्रमाणेच कृति करण्याचा दादाभाईंचा संकल्प होता. आपल्या वर्तमानपत्राच्या वाचनाने लोकांचीं मने सुसंस्कृत व्हावी, त्यांना विद्येची अभिरुचि लागावी, त्यांची जिज्ञासा जागृत व्हावी, असा दादाभाईंचा हेतु असल्यामुळे पत्राची किंमत मुद्दाम अगदी थोडी ठेविली होती लोकांची उत्पत्ति करण्याच्या भोरणाने या पत्रांत विविध विषयावर लेख येऊ लागले दादाभाईंनी स्वतः या पत्रांत लेख, निबंध व स्फुटें लिहिलीं शिवाय "सॉक्रेटीस व डायोजेनिस यांचे संवाद", "समाचारदर्पण" पत्रात प्रसिद्ध झाले, ते दादाभाईंच्या हातचेच होते दोन वर्षेपर्यंत हें "रास्त गोफतार" पत्र नीट रीतीने चालविल्यानंतर त्यास जरा स्थैर्य आलेसे पाहून त्याची व्यवस्था दुसऱ्या लोकांच्या स्वाधीन करून दादाभाई त्या जबाबदारीतून मोकळे झाले.

समाजामध्ये धर्माविषयी खऱ्या-खोट्या कल्पनांची गुतागुत झालेली दादाभाईंच्या निदर्शनास आली धर्म म्हणजे कर्मठपणा आणि धर्मविहित लहानसहान कर्मांचे उल्लंघन म्हणजे अधर्म अशी समजूत समाजामध्ये मुरून बसली होती.

स्त्री म्हणजे पुरुषाचा गुलाम, विकत घेतलेला सत्तेचा नोकर,

इतर संस्था आणि स्त्री-पुरुषांमधील परस्पर सघटन विशेष वाढणे ही

अधर्माची गोष्ट, असली स्त्रीवर्गाच्या हितास विघातक मते

धर्मपरायणतेच्या पांघरूणाखाली समाजात पोसलेली होती यासाठी लोकांना धर्माचा खरा मार्ग दाखविण्याच्या हेतूने सन १८५१ साली इतर मंडळींच्या साहाय्याने दादाभाईंनी 'धर्ममार्गदर्शक' नावाचे एक मंडळ स्थापन केले व त्याचे कार्य स्वतः आपल्या अगावर घेतले. या मंडळीचा मुख्य उद्देश असा होता की, हिंदुस्थानात पार्शी लोक राहावयास आल्यापासून समाजाच्या प्रगतीला अडथळा करणाऱ्या ज्या कित्येक चाली इतर धर्मांच्या सहवासाने त्यांच्यात शिरल्या किंवा त्यांना ध्याव्या लागल्या, त्या चाली नाहीशा करण्याचा प्रयत्न करावयाचा. उदाहरणार्थ, बालविवाहाची चाल किंवा रुढि मूळच्या पार्शी धर्मातील नसताना, गुजराती व इतर हिंदु लोकांच्या आश्रयाने हिंदुस्थानात राहिल्यानंतर पार्शी

दादाभाई नवरोजी

समाजानें ती उचलली होती. त्याचप्रमाणें स्त्री-पुरुषांमधील सलग्नी कमी होत जाऊन त्यांचीं अगदीं दोन निराळीं खातीं होऊं पहात होती. यासाठीं आपल्या बायकांमुलांस आपल्याजवळ बसवून घेऊन एकत्र जमून जेवण्याची व मन-मोकळेपणानें सभाषण करण्याची चाल पाडण्याचा या मंडळाच्या सभासदांनीं उपक्रम केला अशाच प्रकारच्या इतर उपायांनीं धर्माच्या ज्या पायावर समाज उभा होता, तो पाया शुद्ध करण्यासाठीं दादाभाईंनी या मंडळाचें काम जोरानें चालविलें

“Students’ literary and scientific Society” या मंडळाच्या कामाला फ्रामजी कावसजी या प्रसिद्ध पारशी गृहस्थांनीं फार मदत केलेली होती या गृहस्थांच्या मृत्यूनंतर त्यांचें काहीं तरी स्मारक करावें अशी कल्पना सन १८५१ मध्ये निघून त्याविषयीं बरीच चर्चा झाली शेवटीं, या स्मारकाबद्दल निश्चित काहीं तरी ठरविण्यासाठीं काहीं ठळक ठळक मंडळींची बैठक सप्टेंबरच्या २२ व्या तारखेस बोलावण्यात आली. फ्रामजी कावसजींनीं केलेलें साहाय्य दादाभाई कृतज्ञपणानें स्मरत होते, व आपल्या मंडळाकडून कावसजींच्या स्मारकास चांगली मदत झाली पाहिजे असें त्यांस फार वाटत होतें. म्हणून त्यांनीं पुष्कळ खटपट करून सहा हजार रुपये जमविले व या बैठकीच्या वेळीं आपल्या सभेच्या मार्फत ते पैसे कावसजींच्या स्मारकास देऊं केले स्मारकाची पुढील व्यवस्था करण्यासाठीं या बैठकींत एक पोट-कमिटी नेमण्यांत आली. त्यांत दादाभाईंचा समावेश केला होता. व्याख्यानासारख्या लोकशिक्षणाच्या कामाला उपयोगी पडण्यासारखा एक मोठा हॉल कावसजींच्या स्मरणार्थ बांधावा असें या पोट-कमिटीनें ठरविलें सन १८६२ च्या फेब्रुवारी महिन्यांत या इमारतीच्या पायाचा दगड बसविण्यांत आला आणि हा हॉल बांधून झाल्यावर पूर्वीं सन १८४५ मध्ये स्थापन झालेली नेटिव्ह जनरल लायब्ररी या इमारतींत सन १८६४ सालीं आणण्यांत आली; व सन १८६८ च्या फेब्रुवारीच्या २४ व्या तारखेस हें स्मारक उघडल्याचें जाहीर करण्याचा समारंभ झाला

दादाभाईंच्या कित्येक त्रोटक चरित्रांत व्हिक्टोरिया आलबर्ट म्यूसियम, व नेटिव्ह जनरल लायब्ररी या दोन्ही संस्था दादाभाईंनीं स्थापन केल्या अशी माहिती दिलेली आढळते परंतु या संस्थांच्या चालकांकडे चौकशी करतां असें दळतें कीं, यांपैकी कोणत्याही संस्थेशीं दादाभाईंचा तशा तऱ्हेचा संबंध लागत

नोकरी व सार्वजनिक चळवळीचा प्रारंभ

नाहीं. त्याप्रमाणेच इराणी फड, व पारशी व्यायामशाळा या संस्था दादाभाईंनी सुरू केल्या असें कोणी म्हणतात; परंतु तशी नकी माहिती मिळत नाही.

अशा प्रकारें सामाजिक व धार्मिक दिशेनें खटपट केल्यानंतर साहजिकपणेंच दादाभाईंची दृष्टि राजकीय विषयाकडे वळली. त्या वेळीं हिंदुस्थानचा राज्यकार भार ईस्ट इंडिया कंपनीच्या हातांत होता. कंपनीचे नोकर लोक वाटेल तसा आडदांडपणा करून गरीब प्रजेला पिळून काढतात, असें गव्हर्नर जनरल होळन गेलेल्या कित्येक ईंग्रजांच्या बोलण्यावरून व लिहिण्यावरून दादाभाईस समजून आलें. कंपनीच्या नोकरांचा असा अन्यायक्रम चालतो याचें कारण, न्याय कसा मिळावा व आपले हक्क कसे संभाळावे हें हिंदुस्थानच्या लोकांस कळत नाहीं, म्हणून राजकीय गोष्टींविषयी लोकांना ज्ञान मिळणें अत्यंत जरूर आहे असें पाहून दादाभाईंनीं इतर मंडळींचें साहाय्य मिळवून “Bombay Presidency Association”- मुंबईइलाखा सभा—नांवाची संस्था सन १८५३ मध्ये स्थापन केली. लहान-मोठ्या राजकीय बाबींची या सभेंत चर्चा होऊं शकली आणि व्याख्यानद्वारा लोकांस त्याचे हक्क समजावून देण्याचें काम या सभेच्या मार्फतीनें सुरू झालें. राजकीय गोष्टींसंबंधानें राजा व प्रजा यांना सांभणारा हा एक दुवा दादाभाईंनीं घडविला असें म्हटल्यास हरकत नाहीं.

असो दादाभाई ज्या नेटिव्ह एज्युकेशन सोसायटीच्या शाळेंत शिक्षकाचें काम करीत असत, त्याच सोसायटीनें एल्फिन्स्टन कॉलेजही चालविलेलें होतें. या कॉलेजमध्ये गणित व निसर्गशास्त्र या विषयांचे अध्या-

प्रोफेसरची

जागा

पक पॅटनसाहेब होते. ते सन १८५४ मध्ये हिंदुस्थानातून गेल्यामुळें त्याची जागा रिकामी झाली. सोसायटीच्या चालकास दादाभाईंविषयी प्रेम वाटत होतें व शिक्षक या नात्यानें त्यांची वाखाणणीही झाली होती. तेव्हां त्यांना ही रिकामी जागा यावी असें सोसायटीच्या चालकांनीं ठरविलें. कॉलेजांतील अध्यापकाची जागा मेळाल्याबद्दल दादाभाईस आनंद झाला, व एतद्देशीय माणसास सन्मानाची मोठी जागा देण्याची नेटिव्ह एज्युकेशन सोसायटीची तयारी पाहून समाजांतील जुडान्यानाही संतोष वाटला. हिंदुस्थानात कोठेंही प्रोफेसरची जागा एतद्देशीय वैद्वानास दिल्याबद्दल - उदाहरण नव्हतें. त्यामुळें ही कॉलेजांतील अध्यापकाची जागा मिळाल्याबद्दल दादाभाईंचें नांव सर्व हिंदुस्थानांत प्रसिद्ध झालें. मुंबई

दादाभाई नवरोजी

इलाख्याच्या बाहेर दादाभाईंच्या नांवाची कीर्ति जाण्याचा हा पहिलाच प्रसंग होय. डॉ० एम्. स्टॅवेल यांनी या प्रसंगां दादाभाईंस एक गौरवपूर्ण पत्र लिहिलें व “ तुमच्या अंगच्या सद्गुणांचा उत्तरोत्तर विकास होऊन तुम्ही आपली स्वतःची व आपल्या देशाची कीर्ति वाढवाल अशी मला आशा आहे ” असें त्यांस प्रोत्साहन दिलें.

या मोठ्या जबाबदारीच्या जागेचें काम उत्तम प्रकारें बजाविण्याचा दादाभाईंनीं निश्चय केला शिकविण्याच्या बाबतींत होईल तितकी सुधारणा करून आपली व्याख्यानं विद्यार्थ्यांस सुलभ, माहितीनें भरलेली व सुश्राव्य वाटावीं याबद्दल त्यांनीं हरप्रयत्न केले त्या वेळचीं दादाभाईंचीं व्याख्यानं ऐकलेले बरेच लोक हल्लीं मोठ्या मोठ्या हुद्द्यावर आहेत. ते असें सांगतात कीं, दादाभाईंच्या स्वभावाविषयीं मोठा आदर आणि त्यांच्या शिकविण्याबद्दल अतिशय समाधान व प्रेम वाटत असे. त्यांपैकीं डॉ० रामकृष्ण गोपाळ भांडारकर यांनीं अनेक वेळां बोलून दाखविलें आहे कीं, दादाभाईंचें शिकविणें व त्यांचें विद्यार्थ्यांवरील प्रेम आम्ही जन्ममर विसरणार नाहीं प्रोफेसर दादाभाईंस विद्यार्थी फार मानीत असत आणि त्यांचें नांव निघतांच त्यांना फार प्रेम वाटत असे ‘प्रोफेसर’ या पदवीबद्दल दादाभाईंसही फार भूषण वाटे, आणि त्याबद्दल त्यांनीं एके ठिकाणीं असें लिहिलें आहे कीं, “ माझ्या जन्माच्या अवधींत मला अनेक सन्मानाच्या जागा मिळाल्या, परंतु ‘प्रोफेसर’ म्हणवून घेण्यांत मला जी बऱ्यता वाटे, ती दुसऱ्या कोणत्याही पदवींत अगर जागेबद्दल मला वाटली नाहीं.”

दादाभाईंचें अध्यापकाच्या जागेचें काम इतकें चोख व प्रशंसनीय झालें कीं, सन १८५४-५५ सालचा जो रिपोर्ट शिक्षणखात्याच्या बोर्डांनें प्रसिद्ध केला, त्यांत दादाभाईंच्या नेमणुकीबंधानें फार स्तुतिपर उद्गार काढले होते, आणि दादाभाईंसारखीं हिंदी माणसें पुढें आलीं तर हिंदुस्थानची उन्नति लवकरच होईल असें मत प्रदर्शित केलें होतें. आतां दादाभाईंचा जन्म प्रोफेसरींत जाणार या संबंधानें कांहीं शका उरण्याचें कारण नव्हतें, आणि हें आबडीचें शिक्षणाचें काम कधीं काळीं आपण सोडूं असें दादाभाईंना स्वतःलादेखील वाटलें नसेल. परंतु विविधटना कांहीं वेगळीच होती. गणितविषय शिकविण्यांत दादाभाईंचा सारा जन्म बांया जावा व ही गोष्टच त्यांच्या थोरपणाची अखेरीं व्हावी अशी विविधटना नव्हती. त्यांच्या अंगीं नेटानें काम करण्याचा कसा जोम आहे, व त्यांची

नोकरी व सार्वजनिक चळवळीचा प्रारंभ

थोरली किती आहे, हें लोकास पटविण्याचें एक साधन म्हणूनच केवळ दादा-भाईना मिळालेला हा अध्यापकत्वाचा मान परमेश्वरानें खपवून घेतला, खरोखर, त्यांच्या मोठेपणाच्या शिडीची ही पहिली पायरी होती त्या पायरीवर दादा-भाईनीं चढावें परंतु तेथेंच न थांबता आणखी शिडीच्या पायऱ्या चढत जावें, असा ईश्वरी संकेत होता प्रोफेसरची जागा ही दादाभाईंच्या कार्याची व लौकिकाची अखेरची स्थिति नसून तो केवळ प्रारंभ होता, व या दिशेनें त्यांच्या आयुष्याचा प्रवाह वाहणार आहे, हें जरी त्यांना स्वतःला किंवा त्यांच्या हित-चित्तकानाही समजलें नाहीं तरी जगताचीं सूत्रें हालविणाऱ्यानें हा केवळ पहिला डाव मांडला होता व त्याप्रमाणेंच पुढील डावांची त्यानें तयारी चालविली होती.

प्रकरण तिसरें

व्यापार आणि विलायतेंतील कामाचा आरंभ

दादाभाई लहान होते तेव्हां त्यांच्या घरीं वारंवार जाणारे एक कामा नांवाचे व्यापारी होते दादाभाईची बुद्धिमत्ता, कार्यक्षमता, त्यांची दानत व सत्य प्रियता पाहून कामाना दादाभाईविषयीं फार आदर वाटत असे या कामाच्या घराण्याचा व्यापार फारच मोठा असे या कामा बंधूजवळ

नपेक्षित

दिशा

कोट्यवधींचें भांडवल होतें व आपल्या व्यापाराचा विस्तार वाढविण्याची त्यांना फार हौस होती हिंदुस्थान देशांतल्या देशांत व्यापारास मोठें क्षेत्र नाहीं, आपला धंदा परदेशींच्या

व्यापारी शहरात चालविला पाहिजे, अशी त्यांची भमकीची इच्छा होती सन १८५५ सालच्या सुमारास त्यांचे हे विचार फारच बळावले व लंडन येथें आपली एक शाखा काढण्याचें त्यांनीं ठरविले त्या शहरात आपल्या पेढीची शाखा स्थापन करावयाची झाल्यास तेथें कोणी तरी सुशिक्षित, हुषार, दीर्घोद्योगी आणि प्रामाणिक माणूस नेमून त्याच्या ताब्यात तेथील कारभार देणें अवश्य आहे असें त्यांस वाटलें अशा मनुष्याचा शोध करण्याचा प्रयत्न सुरू करतांच त्यांना आढळून आलें कीं, यासाठीं आपल्याला फार लाब जावयास नको. आपल्या जवळच दादाभाई आहे, त्याच्या ताब्यात लंडन येथील पेढी दिल्यास फार उत्तम होईल असा त्यांचा विचार ठरल्यानंतर या गोष्टीबद्दल दादाभाई काय म्हणतो हें विचारण्यासाठीं ते त्याच्याकडे आले दादाभाईस नोकर किंवा मुनीम तरी कसें म्हणावें, तें त्याच्यासारख्या माणसाला शोभणार नाहीं, असें त्यांना वाटलें. तेव्हां दादाभाईला आपला भागीदार करावा असा निश्चय करून तशी आपली इच्छा त्यांनीं दादाभाईपुढें मांडली. या गोष्टीस एकदम रुकार देणें दादाभाईस शक्य नव्हतें. कामाच्या सूचनेचा त्यांनीं अनेक दृष्टींनीं विचार केला. प्रोफेसरची जागा कायम धरून राहिल्यास येथल्या येथें काय कार्य करतां येईल आणि व्यापारी पेशानें विलायतेस गेल्यास कोणची देशसेवा करण्यास सुलभ जाईल, पेढीची कामगिरी आपणास झेंपेल किंवा नाहीं, विलायतेस जाऊन राहिल्यास काय आडचणी येतील, कोणकोणत्या संकटांना आपल्यास तोंड द्यावें लागेल वगैर

व्यापार व विलायतेतील कामाच्या आरंभ

लहानसहान व मोठ्या गोष्टींचा दादाभाईंनी आपल्या मनाशी पूर्ण विचार केला व अखेर विलायतेस जाण्याचें त्यांनी ठरविलें. त्यांचा निश्चय ऐकून कामा बंधूस अत्यानंद झाला इंग्लंडांत गेल्यावर तिकडे जाणाऱ्या हिंदुस्थानांतल्या विद्यार्थ्यांच्या व व्यापाऱ्यांच्या अडचणी दूर करावयाच्या व हिंदुस्थान आणि इंग्लंड या दोन्ही देशाचा परस्परसंबंध अधिक लेहपूर्ण होईल असा प्रयत्न करावयाचा, असा हेतु मुख्यत्वेकरून दादाभाईंच्या मनात त्या वेळी होता. आपल्याला राजकीय कामांत पडावें लागेल ही कल्पनाही त्यांना त्या वेळी नव्हती हिंदी राष्ट्राच्या कष्टा कैवाऱ्याला राजकीय रणांगणावर अगदीं अचानक नकळत नेऊन ठेवणाऱ्या दैवाच्या या मार्मिक लीलेचा जो जो विचार करावा, तो तो मनातील साश्चर्यानंद दुणावतो

दादाभाईस बॅरिस्टरीचा अभ्यास करण्यासाठी विलायतेस पाठविण्याचा सन १८४५ सालीं प्रयत्न करणारे अस्किन पेरीसाहेब हे या वेळीं म्हणजे सन १८५५ मध्ये इंग्लंडांत होते कामाच्या पेढीची शाखा उघडण्यासाठीं दादाभाई विलायतेस गेल्यावर तेथें त्यांची व पेरीसाहेबांची भेट झाली दादाभाईस पाहून त्यांना फार आनंद झाला, आणि आपली पूर्वीची इच्छा इतक्या उशिरानें व अन्य तऱ्हेनें कां होईना पण सफल झाली, याबद्दल पेरीसाहेबाना संतोष वाटला. त्यांनीं दादाभाईंचें अभिनंदन केलें आणि जी काहीं मदत लागेल ती देण्यास मी सदैव उत्सुक राहीन असें आश्वासन दिले

ठरलेल्या योजनेप्रमाणें लंडन येथें शाखा उघडून कामा बंधूंचा व्यापार सुरू झाला हिंदुस्थानांत होणारा माल विलायतेस पाठवावयाचा व तिकडील माल हिंदुस्थानांत आणावयाचा असा आयात व निर्यात (Import & Export) भेदा कामाबंधूंचा होता व्यापाराची पूर्वी काहींसुद्धा माहिती नसता थोड्याच दिवसांत दादाभाईंनीं आपल्या भव्यातील सर्व खुब्यांची माहिती करून घेतली इंग्लंडमध्ये ही पहिलीच हिंदी पेढी होती, व त्यामुळें आपल्यावर फार मोठी जबाबदारी आहे असें दादाभाईस वाटे. आपल्या शाखेचा जम बसून भव्यांत भरभराट झाली व तिच्यावर परदेशांतील व्यापाऱ्यांचा विश्वास बसला, तर हिंदी लोक व्यापारास लायख आहेत, हिंदी व्यापारी कर्तबगार व विश्वासू आहेत, आणि त्यांच्या अंगीं भाडस आहे, असें सिद्ध होईल; आणि याच्या उलट या शाखेला भक्ता बसून तिची जर पत नाहीशी झाली तर सर्व हिंदुस्थानची बेअरू

दादाभाई नवरोजी

होईल; तेव्हा या बाबतीत आपल्यावर फार मोठी जबाबदारी आहे, असे दादाभाईंच्या मनात रात्रीदिवस येई ही जाणीव मनात वाणवून त्यांनी आपल्या वर्तनासंबंधाने फार दक्षता ठेवली होती हिंदी व्यापाऱ्यांची पत चांगली राहिली पाहिजे हे त्यांचे धोरण होते, व त्यांनी आपल्या भंडारात बिल्क्षण सचोटी दाखविली. परंतु काम करतांना जो भोळेपणाचा अतिरेक त्यांनी होऊ दिला, तो टाळता आला असता तर बरे झाले असते कारण ह्या त्यांच्या भोळसर स्वभावाने व फाजील विश्वास टाकण्याच्या खोडीनेच पुढे त्यांची स्वतःची फर्म बुडाली असे पुष्कळांचे मत आहे ह्या त्यांच्या अवास्तव भरवसा ठेवण्याच्या वृत्तीचे एक उदाहरण सांगण्यासारखे आहे. पुढे, म्हणजे सन १८६७ साली, त्यांनी स्थापन केलेल्या ईस्ट इंडियन ॲसोसिएशनचा एक युरोपियन नोकर होता त्याच्याकडे हिशेब ठेवणे वगैरे जबाबदारीची कामे होती तेव्हा जमाखर्चाचा घोंटाळा करून पैसे खाण्यास त्याला चांगली साधे होती दादाभाईंच्या जबळ राहणारे दुसरे एकदोन पार्शी, ५० वा० फेरोजशहा मेथा व सध्या बॅरिस्टर असलेले होरमसजी वाडिया, यांना त्या युरोपियन नोकराविषयी संशय आला. कारण वाटेला तशी चैन करतांना व पाहिजे तसे पैसे उभळतांना अनेक वेळा तो त्यांच्या नजरेस पडला हा युरोपियन नोकर ॲसोसिएशनचे पैसे उपटून चैन करीत असला पाहिजे, व आपला संशय खरा असेल तर ही नुकसानीची गोष्ट उघडकीस आणली पाहिजे, असे वाडिया, फेरोजशहा मेथा वगैरे मंडळींना वाटू लागले. त्यांनी आपल्याला आलेल्या संशयाची गोष्ट दादाभाईंस सांगितली, पण त्यांना ते खरे वाटेना ते म्हणाले, “एखाद्या माणसाविषयी असा वेडावाकडा संशय घेणे चांगले नव्हे. त्या माणसाला मी नोकरीवर ठेवला आहे व त्याच्यावर पूर्ण विश्वास टाकल्याखेरीज मला माझे काम करता येणार नाही. गणितातल्या सिद्धान्ताप्रमाणे बिनतोड पुरावा आणून तुम्ही आपला संशय खरा करून दाखविल्याशिवाय मी तुमचे म्हणणे ऐकणार नाही तुमच्या तकनि उत्पन्न झालेल्या संशयाला कांहीं किंमत नाही” पण सांगायची गोष्ट अशी की, अखेर वाडियांचा तर्कच खरा ठरला कांही कामानिमित्त दादाभाई हिंदुस्थानात आले होते, ही संज्ञा पाहून त्या युरोपियनाने ॲसोसिएशनच्या हिशेबात अफरातफर करून हजारों रुपये आपल्या खिशात भरले आणि ॲसोसिएशनच्या जमाखर्चाचा बोजवारा करून इंग्लंडला रामराम ठोकला. असो

व्यापार व विलायतेतील कामाचा आरंभ

सन १८५५ पासून दादाभाईंनी हा व्यापारी पेशा पत्करला. इंग्लंडमध्ये असतांना तेथील अनेक निरनिराळ्या संस्थांशी त्यांनी निकट संबंध ठेवला होता. मॅचेस्टर येथील व्यापाऱ्यांच्या धंद्याच्या पद्धतीचें पूर्ण ज्ञान करून घेतलें पाहिजे असें त्यांना वाटें लागलें. हिंदुस्थानांतला कच्चा माल शक्य तितक्या स्वस्त दरानें आपल्या पदरांत पाडून घेऊन परत पक्का माल पाठवितांना तो होईल तितक्या महाग भावानें जावा म्हणून लॅकाशायरचे गौरवर्ण गिरणीवाले कसे कसे डावपेंच लढवितात, याची पूर्ण माहिती करून घेतल्याशिवाय त्या गोऱ्या मारवाड्याचें नाक हिंदी व्यापाऱ्यांच्या हातीं लागणार नाहीं, असें दादाभाई नेहमीं म्हणत आणि त्या हेतूनें “Cotton supply Association of Manchester” “मॅचेस्टरची कापूसपुरवठा करणारी मंडळी”चे ते सभासद झाले होते. शिवाय कांहीं दिवस ते लंडन युनिव्हर्सिटी कॉलेजमध्ये गुजराथी भाषेचे प्रोफेसरही होते तेथील सीनेटचे सभासद होण्याचाही मान त्यांस मिळाला Queen Insurance Co.चे ते डायरेक्टर झाले होते सन १८६२ मध्ये जें प्रदर्शन झालें त्याचे ते व्यवस्थापक guarantor होते शिवाय आणखी ज्या कित्येक मंडळांच्या व संस्थांच्या कामामध्ये ते मोठ्या आवडीनें भाग घेत असत, त्यांपैकी कांहींचीं नांवें अशीं होती :—

[१] Liverpool Literary and Philosophic Society.
[२] Philomathic Society. [३] Council of the Liverpool Athenaeum. [४] Royal Institution of London. [५] Royal Asiatic Society of Great Britain & Ireland.
[६] Ethnological Society. [७] Anthropological Society.
[८] Society of Arts [९] National Indian Association.

व्यापारी बनल्यानंतर त्याच भेदामध्ये सर्वस्वीं मन घालून राहावें हा पार्शी लोकांचा स्वभाव असतांनाही दादाभाईंची तशी स्थिति झाली नाहीं उलट त्यांचें मन त्या कामापासून थोडथोडें परावृत्त होऊं लागलें. हिंदुस्थानाला जे अनेक रोग जडले आहेत त्यांपैकीं मुख्य रोग औद्योगिक नाहीं, तर राज्यकारभाराच्या हक्काची उणीव हा मुख्य दोष आहे असें त्यांना फार फार वाटें लागलें. सुधारणा करावयाची तर या राज्यकारभाराच्या पद्धतींत ती अगोदर झाली पाहिजे, असें

दादाभाई नवरोजी

त्यांचे मत बनत चालले. इंग्लंडमध्ये वसून जे मुत्सद्दी हिंदुस्थानासंबंधाचे कायदे करतात त्याच्यापेक्षा हिंदु लोकांवर प्रत्यक्ष राज्य करणाऱ्या कंपनीच्या नोकरांच्या अनेकांविषयीमुळेच अधिक अन्याय होतो, व या

राजकीय अन्यायाच्या आणि जुलमाच्या प्रतिकारार्थ तत्कार करा-
चळवळीला वयाची ती हिंदुस्थानातील वरिष्ठांकडे नेण्यापेक्षा खुद्द
प्रारंभ विलायतेंत पार्लमेंटकडे व त्यातील राज्यसूत्र चालकांकडे
पोचविली तर बरे, अशीही त्यांची खात्री होत चालली.

आता आपण अनायासें येथें आलों आहों तर या राजकीय सुधारणेसाठीं कशी खटपट केली पाहिजे, व ही कोडी कोणच्या तऱ्हेनें फोडली पाहिजे, असले विचार त्यांच्या मनात आता रात्रदिवस घोळू लागले.

या त्यांच्या विचाराना पुष्टि मिळून ते प्रगट होण्याला हिंदुस्थानात एक कारण घडून आलें सन १८५७च्या बंडाची भयंकर आग उत्तर हिंदुस्थानात पेटून शेकडो युरोपियन लोकांचे त्यांत बळी पडले. गोऱ्या बायकापोरांची कत्तल उडाली, व उलट प्रतिकारात असंख्य हिंदी लोक तोफेच्या तोंडां दिले गेले. बऱ्याच ठिकाणीं उभय सैन्याच्या चकमकी होऊन भयंकर रक्तपात झाला, आणि या बंडापासून त्यांच्या मुळाशीं असलेल्या लोकांचा उद्देश कोणच्याही प्रकारें सफल न होतां, लोकाना निःशस्त्र करण्याचा कायदा होऊन सर्व हिंदी लोकांच्या हातचीं शस्त्रे मात्र काढलीं गेलीं हा जो दुर्भर प्रसंग हिंदुस्थानात घडून आला त्याविषयीं विचार करतां दादाभाईस पक्कें वाटू लागलें कीं, एकपक्षीं हिंदुस्थानात प्रत्यक्ष अधिकार गाजविणाऱ्या इंग्रज नोकरांचा अम्मल प्रजेला दुःसह वाटू लागला, व उलटपक्षीं, विलायतेंतील मुत्सद्दी लोकांना आपल्या कृत्यांचा काहींच पत्ता न लागू देण्याची या नोकरांनीं तजवीज ठेविली, त्यामुळे असला अनर्थ झाला तेव्हां हिंदुस्थानच्या राज्यकारभारांतील दोषाबद्दलचें गाऱ्हाणें प्रत्यक्ष ब्रिटिश पार्लमेंटापुढें मांडलें पाहिजे, नाहीं तर आणखी काय आपात्ति येईल कोणास ठाऊक ! यासाठीं प्रथम राज्यकारभारांत सुधारणा करून घेण्यासाठीं मोठी चळवळ केली पाहिजे. त्याच्या या विचाराला आणखी एका गोष्टीमुळे जोर आला. सत्तावन सालच्या बंडामुळे हिंदुस्थानचा कारभार ईस्ट इंडिया कंपनीच्या हातून काढून प्रत्यक्ष महाराणी सरकारनीं आपल्या हातीं घेतला. विलायतेंत एक इंडिया कौन्सिल नेमण्यांत येऊन त्याची देखरेख हिंदुस्थानच्या कारभारावर

व्यापार व विलायतेंतील कामाचा आरंभ

असावी असें ठरलें; आणि पहिल्या कौन्सिलच्या सभासदांत सर अर्स्किन पेरी (Sir Erskine Perry) यांची तहाहयात नेमणूक झाली. राजकीय चळवळ करण्याचा दादाभाईचा निश्चय होण्यास आणि पेरीसाहेबांना कौन्सिलमध्ये अधिकार मिळण्यास एक गांठ पडल्यामुळें दादाभाईंना अधिक उमेद आली त्यांनीं आपलीं मतें व निश्चय पेरीसाहेबांच्या जवळ बोलून दाखविताच त्यांनीं संतोष व्यक्त करून दादाभाईंस पूर्ण उत्तेजन दिलें. पेरीसाहेबांच्या या सहाय्य-भूतीनें दादाभाईंस विशेष उत्साह चढला, आणि राज्यकारभारांतील अन्यायरूपी शत्रूबरोबर पुढील पन्नास वर्षे त्यांनीं जें युद्ध केलें त्याच्या पहिल्या घाव घालण्यास ते सज्ज झाले.

प्रकरण चवथें

कंपनी बुडाली-सिव्हिल सर्व्हिस

राज्यकारभाराच्या शोणासंबंधानें दादाभाईची व विलायतच्या कारभार्यांची पहिली चकमक सन १८५९ साली झडली. सिव्हिल सर्व्हिसच्या परीक्षेच्या नियमांमध्ये फेरफार करण्याचा बूट निघून त्यांत हिंदी लोकांच्या हिताला विघातक सूचना आणण्याचा विचार दिसू लागला. ह्या योगानें हिंदी लोकांना परीक्षेला बहुतेक बंदी होऊन वरिष्ठ जागास मुकाबें लागणार होतें. ही बातमी दादाभाईस समजताच त्यांनी त्या वेळचे स्टेट सेक्रेटरी लॉर्ड स्टॅनले यांच्याशी पत्रव्यवहार सुरू केला हिंदुस्थानातील इंग्रजी राज्य हिंदी लोकांच्या सतोषाच्या पायावर उभें आहे, तेथील राज्यकारभार हिंदी लोकांच्या हातीं असणे हें निसर्ग सिद्ध, न्याय्य व अत्यंत जरूरीचें आहे, आणि त्यामुळें त्या कारभारातील काहीं जागा हिंदी लोकांना मिळण्याचें जें सिव्हिल सर्व्हिस परीक्षेचें द्वार तें हिंदी तरुणांस बंद करण्यासारखी एक गोष्ट देखील इंग्रजांच्या राज्यास भोका आणण्यास पुढेची आहे, वगैरे गोष्टींचें विवरणें दादाभाईंनी आपल्या पत्रात पूर्णपणें केले. अखेर दादाभाईचें म्हणणें लॉर्ड स्टॅनले यास पटलें व “उघडपणें पूर्ण चर्चा झाल्याखेरीज इंडियन सिव्हिल सर्व्हिसच्या परीक्षेच्या नियमांत काहींही फरक करण्यांत येणार नाहीं” असें त्यांनीं आश्वासन दिलें

इंडियन सर्व्हिसबद्दलचें भांडण सन १८६० मध्ये पुन्हा सुरू झालें. मचरजी बयरामजी कोला या नांवाच्या एका पार्शी तरुणास इंडियन मेडिकल सर्व्हिसच्या परीक्षेस बसावयाचें होतें, परंतु त्याला त्या परीक्षेस बसण्याची मनाई करण्यांत आली त्याचप्रमाणें इंडियन सिव्हिल सर्व्हिसची परीक्षा देण्यासाठी विलायतेंत येऊन राहिलेले रस्तमजी हिरजी वाडिया यानाही त्या परीक्षेची परवानगी मिळना. हे मनाईचे ठराव अन्यायाचे असल्यामुळें दादाभाई फार चिडून गेले असल्या अरेरावीच्या गोष्टीचें निर्मूलन करण्यासाठी कंबर बांधून त्यांनी सर अर्स्किन पेरी यांची गांठ घेतली असला अखेर नगरांतील कारभार बंद झाला नाहीं तर इंग्रजी राज्याचा पाया डळमळू लागेल असें त्यांस स्पष्ट सांगितलें, व हा विषय पार्लमेंट

कंपनी बुडाली-सिबिल सर्व्हिस

सभेपुढें माडा अशी त्यांस आग्रहाची विनंति केली पेरीसाहेब फार उदार मनाचे होते आणि हिंदुस्थानच्या कल्याणाची त्यांना खरी कळकळ होती पार्लमेंटमध्ये फार वजनदार समजले जाणारे जॉन ब्राइट यांच्याबरोबर या विषयाबद्दल पेरीसाहेबांनीं पुष्कळ चर्चा केली व त्यांचें मन आपल्या बाजूस वळवून घेतलें शिवाय पार्लमेंटच्या दुसऱ्या पुष्कळ सभासदांच्या भेटी घेऊन त्यासही त्यांनी आपल्या मताला अनुकूल करून ठेविलें पेरीसाहेबांच्या मदतीनें दादाभाईंनीं अतिशय परिश्रम करून पार्लमेंटपुढें हा इंडियन सर्व्हिसचा प्रश्न यावा व त्याचा निकाल हिंदी लोकाना अनुकूल व्हावा अशी जय्यत तयारी करून ठेविली. आतां हा विषय पार्लमेंटपुढें निघणार असें दादाभाईंस खात्रीनें वाटलें. परंतु इतक्यांत—

अमेरिकेमध्ये दक्षिण सस्थानें व उत्तर सस्थानें यांच्यामधील कलहामि भडकून युद्धपर्यंत मजल आली. दक्षिणेकडील सस्थानांत गुलामांचा व्यापार फार जोरांनें चालत असे. तेथें गुरांप्रमाणें माणसाची खरेदीविक्री होत असून सधन लोक बिकत घेतलेल्या गुलामांचा परमावर्षाचा छळ करित असत ह्या अमानुष दुष्टपणाची कोणालाही चीड येण्यासारखी होती हा गुलामाचा व्यापार बंद करा म्हणून उत्तरेकडील सस्थानांतील लोकांनीं दक्षिणेंतील व्यापाऱ्यांची नाना प्रकारांनीं विनवणी केली. परंतु जुलूम करण्याची चटक लागलेले व दुष्टपणाची संवय अंगां मुरलेले ते लोक कांहीं केल्या ऐकेनात. अखेर गुलामांना मुक्त करण्यासाठीं उत्तरेकडील सस्थानांना शस्त्र हातीं घेणें भाग पडलें विलायतेंतील सर्व लोकांचें लक्ष या युद्धाकडे व ह्या गुलामगिरीच्या प्रश्नाकडे गुंतल्यामुळें पार्लमेंटपुढें येण्याच्या वेतांत असलेला आय्. सी. एस् चा प्रश्न एकदम मार्गे पडला.

कामा कंपनीच्या शाखेचें काम करण्यांत चार पांच वर्षे घालविल्यानंतर दादाभाईंनीं ह्या कंपनीचा संबंध तोडून “ दादाभाई नवरोजी आणि कंपनी ” अशी निराळी स्वतंत्र कंपनी स्थापन केली. कामा कंपनीची

नवीन कंपनी भागीदारी सोडून देऊन दादाभाई वेगळे कां झाले, याचें

खरें कारण कोणालाच नकी माहीत नाहीं. कांहींचा असा तर्क आहे कीं, कामाबंधूपैकीं एक, मंचरजी होरमसजी कामा, हे पुरातन पार्शी श्रमांचे कष्टे अभिमानांनी असल्यामुळें दादाभाईसारख्या कृतिमान सुधारकाशीं त्यांचें पटेनासें झालें असावें व त्यामुळें दादाभाईंनीं कामा कंपनीचें काम सोडून दिलें असावें.

दादाभाई नवरोजी

याच सुमारास म्हणजे सन १८६४ मध्ये दादाभाई हे मुंबई युनिव्हर्सिटीचे फेलो निवडले गेले. इकडे ही दादाभाईची नवीन कंपनी स्थापन होऊन तीन-चार वर्षे होतात न होतात तोंच वर सांगितलेले अमेरिकन युद्ध सुरू झाले. या युद्धाचा इंग्रजी व्यापारावर मोठा परिणाम झाला. दक्षिणेकडील संस्थानांना लागणारा कापूस ग्रेट ब्रिटनच्या मार्फत पुरविला जाई. हा व्यापार फार मोठ्या प्रमाणावर चालत असून ही दक्षिणेकडील संस्थाने ग्रेट ब्रिटनची कायमची गिन्हाइक होती परंतु हे युद्ध उत्तरेकडील संस्थानांनी गुलामांचा व्यापार बंद करण्यासाठी आरंभिले असून त्या कामी ग्रेट ब्रिटनचीही मत तसे होते. गुलामगिरीचे आम्ही दुष्मन आहो, आणि जगातील गुलामांचा व्यापार नामशेष करण्यासाठी आम्ही आपल्या प्राणांचा व पैशांचा वाटेल तसा होम करण्यास तयार आहो, असे ब्रिटिश मुत्सदी वारवार मोठ्या अभिमानाने सांगत असत. त्यामुळे जरी या उत्तर संस्थानांची बाजू घेऊन प्रत्यक्ष लढाईत पडण्यास ते तयार नव्हते, तरी आपल्या पूर्वीच्या गिन्हाइकाला पूर्वीप्रमाणेच कापूस पुरवित राहून अप्रत्यक्षपणे गुलामगिरीलाच उत्तेजन देण्याचे पाप करण्याचे त्यांचे धैर्य झाले नाही. या कारणाने अमेरिकेमध्ये युद्ध जुपल्यापासून इंग्रजांचा कापसाचा व्यापार मदावला, आणि बंदरांत पडून राहिलेल्या कापसाच्या गट्ट्यांकडे पहात स्वस्थ राहणे इंग्रजी व्यापाऱ्यांस भाग पडले. एकामागून एक कित्येक कंपन्या बुडाल्या. हिंदी व्यापाऱ्यां-मैकीं बयरामजी होरमसजी कामा यांनी प्रथम दिवाळी काढले. दादाभाईंच्या कंपनीची स्थिति उत्तम होती. त्यांच्या व्यापाराला इतरांबरोबर मदी आली होती हे खरे, तरी त्यांचे दिवाळी वाजेल असे त्यांच्या शत्रूसही वाटले नाही. कारण बयरामशेटजीची कंपनी बसली ती केवळ या Cotton crisis “कापसाच्या बंदी”मुळे नव्हे, “समुद्र हटवून जागा घेण्याच्या” (Reclamation Scheme) मुंबईच्या योजनेत व दुसऱ्या पुष्कळ बाबींत अमर्याद सधे केल्यामुळे बयरामजी गोत्यात आले होते. सध्याचा व्यापार करणाऱ्या लोकांच्या सावलीलाही उभे न राहण्याचा दादाभाईंचा निश्चय होता. त्यांचे हिशेबाचे काम चोख असे आणि त्यांची सचोटी फार होती, यामुळे त्यांच्या कंपनीला थक्का बसण्याचा मुळीच संभव नव्हता. परंतु दादाभाईंचा फाजील दयाळूपणा आणि भोळेपणा त्यांच्या लुकसानिला नेहमी आमंत्रण देत असे, त्या प्रमाणेच या प्रसंगीही त्या सद्गुणानेच त्यांचा घात केला. तो असा:—

कंपनी बुडाली-सिबिल सर्व्हिस

दादाभाईकडे डॉक्टर बरजोरजी कूपर या नांवाचे एक पार्शी गृहस्थ आले. ते दादाभाईचे मोठेसे स्नेही होते असें मुळीच नाही, परंतु सकटांत पडलेल्या शत्रूसाठीं सुद्धा जे दादाभाई वाटेला ते करण्यास तयार, ते

कंपनी बुडाली आपल्याकडे याचना करण्यास आलेल्या जातभाईला विन्मुख परत कसा लावतील ? हे कूपरशेट विलायतेत येऊन स्वतंत्र

व्यापार करीत असत, आणि त्यांनीं व्यापारांत पुष्कळ पैसा कमावला होता परंतु पुढें पुढें त्यांना सट्टे करण्याचें व्यसन लागलें. धनलोभास बळी पडून सट्टे करतां करतां त्यांच्या द्रव्यास ओहटी लागली, आणि अखेर दिवाळें निघून अन्न जाणार अशी त्यांच्यावर पाळी आली. या भयंकर संकटाची छाया दिसूं लागल्यामुळे त्यांनीं दादाभाईकडे धांव घेतली आणि आपली सर्व स्थिति निवेदन करून मदत करण्याविषयीं त्यांची करुणा भाकली. दादाभाईचें अतःकरण द्रवलें. बरजोरजी शेटला कर्ज फार आहे, तुम्ही त्याला थारा देऊं नका, तुम्ही मदत कराल तर स्वतःच साफ बुडाल, असें पुष्कळांनीं दादाभाईस सांगितलें, तरी दादाभाई ऐकेनात. आपला एक जातभाई पार्शी गृहस्थ या परक्या देशांत अशा संकटांत असतां व त्यानें येऊन तोंड वेंगाडलें असता आपण त्यास मदत न करणें हें शीलास शोभणारें नाही, हें धर्मनियमांच्या विरुद्ध आहे, असें दादाभाईचें म्हणणें पडलें; आणि सर्व लोकांच्या उपदेशाच्या उलट वागून दादाभाईंनीं आपलें वचन खरें केलें. बरजोरजी शेटला ते जामीन राहिले, व बरजोरजी अन्ननिशीं सुटले. बरजोरजी शेटच्या सावकारांनीं आपल्या वड्या दादाभाईपुढें टाकल्या आणि देण्याबद्दल तगादा लावला. बरजोरजीला हजारों रुपयांचें देणें निघालें व दादाभाईंनीं काहीं एक कुरकुर न करतां किंवा सूट न मगता तें सर्व कर्ज फेडून टाकलें आणि त्यामुळे दादाभाईंची कंपनी हतबल होऊन बुडाली.

तुकारामबुवांनीं मुद्दाम तुकसानीचा व्यापार करून स्वतःस परमार्थासाठीं मोकळें करून घेतलें, त्याचप्रमाणें दादाभाईंनीं जाणून बुजून बुडत्या माणसाची मिठी आपल्या गळ्याभोंवतीं घट्ट बसवून घेऊन व्यापारसागराच्या तळाचा ठाव पाहिला आणि व्यापारी देवघेवांनून स्वतःस सोडवून घेऊन राजकीय चळवळीकडे एकाग्रतेनें मन लावण्याची तयारी केली, असें म्हटलें असतां चालेल कंपनी बुडल्यावर ब्रिटिश प्रजेचें लक्ष हिंदुस्थानाकडे कसे लागेल याबद्दल ते विचार करूं लागले. राजकीय चळवळ एकट्या दुकट्यानें करून फारसा उपयोग होणार

दादाभाई नवरोजी

नाहीं, त्यासाठी काहीं तरी संघटित प्रयत्न झाला पाहिजे, काही वजनदार मंडळी, एकत्र जमून एकसारखा ह्या विषयाचा खल करतील आणि

ईस्ट इंडिया विलायतेंतील मुत्सद्दी लोकांच्या मार्गे लकडा लावतील तरच काहीं कार्य होईल, असे त्यांस वाटू लागले सन १८६०

अॅसोसिएशनची स्थापना साली ईंडियन सर्व्हिसच्या बाबतीत आपण एकद्वयने प्रयत्न करून पाहिला, त्या वेळींच पांच पन्नास जणांच्या

एखाद्या मंडळीमार्फत जर तशी खटपट झाली असती तर कदाचित् जास्त यशाचा वाटा पदरी पडला असता, असे त्यांच्या ध्यानांत आले तेव्हां आतां विलंब न लावता या चळवळीसाठी एक मंडळ स्थापन करावे असे ठरवून हिंदु-स्थानच्या लोकांची या कामाला सहातुभूति मिळवावी, आणि देशी संस्था निकाची काहीं तरी मदत मागावी, या हेतूने दादाभाई विलायतेंतून परत हिंदु-स्थानात आले त्यांनी मोठ्या पुढाऱ्यांच्या, धनिकांच्या आणि संस्थानाभिपतींच्या गांठी घेतल्या, आपला बेत त्यांस सांगितला, आणि संघटित प्रयत्नांचें महत्त्व सर्वांस समजावून दिलें. सर्वांना त्याचा विचार पसंत पडला, मदत करण्याबद्दल सर्वांनी आश्वासन दिलें. आणि दादाभाईंनी सन १८६७ साली लंडन येथें “ ईस्ट इंडिया अॅसोसिएशन ” नांवाच्या मंडळाची स्थापना केली

सन १८५९ मध्ये लॉर्ड स्टॅनलेनीं सिव्हिल सर्व्हिसच्या नियमांत फेरफार न करण्याचें आश्वासन दिलें होतें, आणि तो प्रश्न पार्लमेंटपुढें येऊन अनुकूल निकाल करून घेण्याची सन १८६० मध्ये तयारी झाली होती, परंतु अमेरिकेंतल्या कलहामुळे ते काम तसेंच पडलें हें मार्गे सांगितलेच आहे परंतु मध्यंतरी या प्रश्नाला निराळ्याच एका कारणानें महत्त्व आलें ईंडियन सिव्हिल सर्व्हिसच्या परिक्षेला जे विषय नेमलेले असत त्यात संस्कृत व अरेबिक भाषा होत्या, व हिंदुस्थानातले तरुण बहुतकरून त्या घेत, या परिक्षेसाठी एकंदर दहा हजार मार्कांच्या कोणत्याही विषयांचा अभ्यास करावयाची परवानगी असल्यामुळे या भाषांचे मार्क जितके अधिक तितकी हिंदी लोकांस परीक्षा सोपी पडे. परंतु आतां या भाषांचे मार्कच कमी करण्याचें अधिकाऱ्यांनीं ठरविलें. त्यामुळे हिंदी तरुणांचें नुकसान होणार होतें. I. C. S. परिक्षेंत हा फेरफार न व्हावा म्हणून दादाभाईंनी चळवळ सुरू केली. सन १८६५ मध्ये या प्रश्नाला रंग आला व दादाभाईंनी स्टेट सेक्रेटरीपर्यंत वाद पोहोचविला. या दोन्ही भाषांत ज्ञानसंग्रह मोठा आहे,

कंपनी बुडाली-सिव्हिल सर्व्हिस

त्यांच्यासाठी नेमलेले मार्क कमी केल्यास त्या भाषांच्या अभ्यासाकडे उमेदवार लोकांचें मन लागणार नाही, असल्या कमीपणासुद्धें या भाषांच्या संस्कृतींचा एक प्रकारानें अपमान केल्यासारखें होणार आहे, आणि परभाषेत होणारी परीक्षा, इतर दुसऱ्या अनेक भाषा शिकण्याची मेहनत वगैरे ज्या कित्येक गोष्टी त्या परिक्षेस बसू पाहणाऱ्या हिंदी उमेदवारांना अडचणीच्या पेचानें आर्षीच दडपू पाहत आहेत त्यांत ही भर घातल्यासारखें होणार आहे, वगैरे स्थिति दादाभाईंनीं स्टेट सेक्रेटरीसाहेबाना नीटपणें समजावून सांगितली. त्यासुद्धें स्टेट सेक्रेटरींची खात्री पटली, आणि संस्कृत व अरेबिक भाषांचे मार्क पूर्वीप्रमाणेंच कायम राहिले

हे असले किरकोळ प्रश्न भाडणास निघण्याचा संभव न राहिल असा काहीं तरी या सिव्हिल सर्व्हिसबद्दलचा निकाल करून घेतला पाहिजे, असें दादाभाईंस वाटूं लागलें. या आय सी. एस.च्या परिक्षेच्या बाबतींत गोऱ्या व काळ्या उमेदवारांमध्ये जो अन्यायमूलक भेद ठेवलेला आहे, त्या कारणानें हे बारके-सारके वाद पुनःपुन्हा उपस्थित होतात तेव्हा या मूलभूत रोगाचें निर्मूलन केल्याशिवाय हे मथले झटके निस्तरीत वसण्यात अर्थ नाही, अशा विचारानें अनेक निबंध लिहून, व्याख्यानं देऊन, पत्रव्यवहार चालू ठेवून आपली बाजू पुढें माडण्याचा उपयोग दादाभाईंनीं सुरू केला. शुक्रवार, ता. १७ एप्रिल सन १८६८ रोजी ईस्ट इंडिया असोसिएशनच्या संभेत “सुशिक्षित हिंदी लोकांचा सिव्हिल सर्व्हिसमध्ये प्रवेश” या विषयावर त्यांनीं एक निबंध वाचला. त्या वेळीं (E. B Eastwick Esq, C B F R S) ईस्टविकसाहेब अध्यक्ष होते. तो सबंध निबंध इंग्रजीमध्ये नटेशन यांच्या पुस्तकांत (पान ४९४-५३४) येथें छापलेला आहे. त्याचा सारांश असाः—

“हिंदी लोकाना सिव्हिलिअन्स करण्याविरुद्ध अनेक आक्षेप घेण्यात येतात. परंतु या आक्षेपकांनीं हें लक्षात ठेवलें पाहिजे कीं, हिंदी तरुणांविरुद्ध काय आक्षेप घेता येतील हा सध्याचा प्रश्न नसून सन १८३४ सालीं पास झालेल्या पार्लमेंटच्या कायद्यातील अभिवचनं, व या अभिवचनाची पुनरुक्ति करणाऱ्या १८५८ सालच्या राणीच्या जाहीरनाम्यांतील आश्वासनं न्यायानें व प्रामाणिकपणानें पूर्ण करण्यात येणार आहेत, कीं त्या आश्वासनाची केवळ यथा करण्याचा इंग्रिश लोकांचा उद्देश आहे हा मुख्य प्रश्न आहे. वचनं दिलीं आहेत—तीं

दादाभाई नवरोजी

यावीं किंवा नाही, याविषयींच्या चर्चेला आता जागा नाही. तीं आता पाळणार की फोल ठरविणार हे इंग्लिश लोकांनी स्पष्ट सांगायें. पार्लमेंटने पास केलेल्या कायद्याची अंमलबजावणी कशी करावी त्याविषयी सूचना-उपसूचना करण्याची ही वेळ आहे. एक प्रश्न असा की, सिव्हिल सर्व्हिसची परीक्षा इंग्लंडमध्ये व हिंदुस्थानांत एकाच वेळी घेता येणें व्यवहार्य आहे किंवा नाही. यासंबंधीं मी दोन सूचना करतो. इंग्लिश व हिंदी विद्यार्थ्यांस एकाच परीक्षेस बसवावें हें जरूर वाटत असेल तर इंग्लंडहून हिंदुस्थानांत परिक्षेचे पेपर पाठवावे, किंवा हिंदुस्थानांतील परिक्षेची व्यवस्था इंडिया गव्हर्नमेंटकडे सर्वस्वी सोंपवावी म्हणजे पेपर पाठविण्याचा खटाटोप नको. हिंदुस्थानात विद्वान् व उत्तम परीक्षक खात्रीने मिळतील. कोणी म्हणतात की, नेटिव लोक बुद्धीने व शारीरिक सामर्थ्याने कमी आहेत व त्यांच्यात प्रामाणिकपणा कमी आहे, परंतु हे म्हणणें अत्यंत अज्ञानाचें व खोडसाळपणाचें आहे. आमच्यातील पुरातन साहित्याच्या तोडीचें साहित्य आजपर्यंत कोणत्याही देशांत निर्माण झालेलें नाहीं. पुरातन मोठेपणाची बढाई मारण्याच्या पोकळ अभिमानावर मी सतुष्ट आहे असें नव्हे. अगदीं अलीकडे युनिव्हर्सिटी स्थापन झाल्यापासून जे पदवीधर बाहेर पडले त्यांच्याही अगची कुशाग्रबुद्धि व शारीरिक मेहनतीची आवड सर्वोस दिसून आली आहे. शिवाय सरसकट वाटेल त्या हिंदी माणसाला अधिकाराची जागा द्या, असें आम्ही थोडेंच म्हणत आहों. जे लायक ठरतील त्यांस आडकाठी करू नका. येवढेंच आमचें मागणें.

हिंदी पदवीधराची दानत समाधानकारक नसते, असें काहीं आक्षेपक म्हणतात परंतु असा आक्षेप खरा ठरल्यास ज्या इंग्रजी साहित्याचा व शास्त्रांचा या पदवीधरांना वर्षानुवर्षे अभ्यास करावा लागतो, त्या साहित्याची व शास्त्रांची किंमत कवडीमोल ठरणार नाही काय ?

हिंदी लोकांच्या प्रामाणिकपणाविषयीं शका प्रदर्शित करणाऱ्या गोऱ्या लोकांनीं हे खूप ध्यानांत ठेवावे कीं, अप्रामाणिकपणाचीं दोबळ उदाहरणें इंग्रज लोकांत वाटेल तेवढीं सांपडतील. ड्रेकसारखे इंग्रज हिंदुस्थानात असतांना औट घटकेंत श्रीमंत नबाब बनले ते कसे ? मिहलें तर असें लिहिलें आहे कीं, “कंपनीच्या सर्व्हेटांची त्या वेळची वर्तणूक म्हणजे अधिकारानें उन्मत्त झालेल्या निर्लज्ज अन्यायीपणाचें अगदीं बिनतोड उदाहरण होय.” फार कशाला, या लंडन

कंपनी बुडाली-सिव्हिल सर्व्हिस

शहरांत गोरे खाटीक व व्यापारी खोटी वजन व पापरणे, मालांत भेसळ करणे वगैरे नियम लबाब्या केवळ्या तरी मोठ्या प्रमाणात करतात हें सर्वांस महशूर आहेच

हिंदी लोकांच्या अर्गी अधिकाराची पात्रता कितपत आहे याविषयी हिंदुस्थानांत कारभार करून परत आलेल्या युरोपियन माणसांचीं मतें मागविलीं होती लॉर्ड हॅरिस, Sir C Trevelyan, General Briggs Edward Maltby, Sir A Grant, कित्येक प्रोफेसर व प्रिन्सिपॉल या सर्वांनीं हिंदी तरुणांच्या बुद्धिमत्तेविषयी व कर्तव्यतत्परतेविषयी आपली खात्री प्रदर्शित केली आहे हिंदी तरुणांच्या शारीरिक सामर्थ्याबद्दल संदेह असेल तर त्याची त्या बाबतींत परीक्षा घ्या. आणि काहीं झालें तरी हिंदुस्थानातील इंग्रजी राज्य ज्या नेटिव लोकांच्या शैल्यांच्या जोरावर उभारलें गेलें, ते नेटिव लोक शरीरबलाच्या बाबतींत दरिद्री खास नाहींत.

कोणी म्हणतात, हिंदी लोक मोठे अधिकारी झाले तर युरोपियन लोकाना त्यांच्या हाताखालीं काम करावें लागेल, व हें त्यांना रुचणार नाहीं परंतु असें म्हणणें म्हणजे ब्रिटिश ब्रीदाला हरताळ फासण्यासारखें आहे योग्यता दिसली, कीं तिच्यापुढें जातिभेद विसरून जाऊन प्रत्येक ब्रिटिशानें मान वाकविलीच पाहिजे, नाहींतर ब्रिटिश गुणग्राहकता ती काय !

नेटिव अधिकारी असला कों, त्याचे देशबाधक त्याचा मत्सरयुक्त अवमान करतात, असा आक्षेप घेण्यांत येतो परंतु ही गोष्ट साफ खोटी आहे रा० माधवराव रानडे, एल्फिन्स्टन कॉलेजांत प्रोफेसर झाले त्या वेळीं सर्व लोकांनीं आपला अत्यानंद प्रदर्शित केला मला प्रोफेसरची जागा मिळाली तेव्हांसुद्धां माझा सर्वांनीं अपूर्व सन्मान केला जस्टिस शम्भुनाथ पंडित वारले तेव्हां ती बातमी गव्हर्नर जनरलला कळवितांना चीफ जस्टिसनीं असें लिहिलें आहे कीं, “ जस्टिस शम्भुनाथ पंडित अत्यंत सद्गुणी व कार्यक्षम होते, आणि त्यांच्या देशबाधकांचा त्यांच्यावर अपार विश्वास व लोभ होता ”

कोणी म्हणतात, नेटिव लोक सरकारी चाकरीमागें फार लागतात व त्यांच्यांत स्वतंत्र भंडा करण्याचा बाणा बिलकुल दिसून येत नाहीं परंतु आपल्या देशाचा कारभार आपल्या हातीं असावा असें इंग्रज लोकांप्रमाणेंच आम्हांलाही वाटलें तर त्यांत अप्रसस्त किंवा निसर्गविरुद्ध तें काय झालें ! शिवाय, आज कित्येक

दादाभाई नवरोजी

पुणे गुजराथी लोक धाडशी व्यापारी म्हणून प्रसिद्ध आहेत व कित्येक तरुणांनी गायदा, वैद्यकी वगैरे स्वतंत्र धंद्यांत प्रवेश केला आहे बरे, स्वतंत्र धंदा काढण्याची ताकद अर्गी उत्पन्न होण्यासारखे शिक्षण हिंदी विद्यार्थ्यांस मिळावे म्हणून श्रेष्ठवृत्ति ठेवण्यासाठी मुंबईच्या काही दानशूर धनिकानी दोन तीन लाख रुपये गोळा केले व त्या फंडांत भर घालण्याची सरकारला विनंति केली मग ही वेनंति नाकबूल करण्याचे धोरण सरकारने का पत्करले ? आणि सरकारी नोकरीची हिंदी लोकांना फार आवड आहे म्हणून त्यांची तेथून हकालपट्टी करावी हे ठेठले शास्त्र ?

पुष्कळ नेटिव लोकांना सरकारी नोकऱ्या आहेत असे आमच्या मागणीला केव्हां केव्हा उत्तर मिळते. परंतु हे उत्तर हातचलाखीचे आहे कसे तें पहा. बेनकरारी नोकरवर्गामध्ये (Uncovenanted Services) ३।४ हजार रुपये पगार खाणारे सुमारे ८५० युरोपियन व अँग्लोइंडियन आहेत उलटपक्षी ५८० किंवा जास्त रुपये मिळविणारे अवघे ६०० एतद्देशीय नोकर असून याच्यापैकी जवळ जवळ ३५० लोकांना ६०० रुपयांच्या आतच खितपत वेतले आहे १६०० रुपये पगार मिळविणारे नेटिव तर हाताच्या बोटांवर नोजले तर सगळ्या बोटांचा उपयोगच करावा लागणार नाही. अशी स्थिति असतां तुम्हांला पुष्कळ नोकऱ्या आहेत असें आम्हांस सांगणे म्हणजे दुष्टपणाने दुःखावर डागण्या देण्यासारखे आहे.

पार्लमेंटच्या कायद्यात व राणीच्या जाहीरनाम्यात जीं अभिवचने दिली आहेत तीं मनापासून दिलेलीं आहेत याविषयी मला बिलकुल शका नाही. आणि त्या वचनांची पूर्तता करावयाची असेल तर हिंदुस्थानात I. C S. ची परीक्षा घेऊन सर्व प्रजाजनास समतेने वागविल्याचे प्रत्यक्ष दाखविल्याशिवाय गत्यंतर नाही.”

हा निबध स्टेट सेक्रेटरीकडे पाठविण्यांत आला.

याच विषयावर दुसरा एक निबध सन १८६४ साली मे महिन्याच्या २ च्या तारखेस दादाभाईंनी नॉर्थकोट (Sir Stafford Northcote) साहेबांकडे माठविला आय सी. एस., परिक्षेसंबंधाने ता. २३ एप्रिल रोजी कॉमन्स सभेत (House of Commons) फॉसेटसाहेबांनी ठराव आणल्या वेळीं नॉर्थकोटसाहेबांनी घेतलेले कित्येक आक्षेप या निबंधात खोडून काढले होते. हिंदी

कंपनी बुडाली-सिव्हिल सर्व्हिस

लोकांच्या कर्तबगारीसंबंधाने सर सालरजंग, सर दिनकरराव, सर माधवराव इत्यादि उदाहरणे पुढे माडली होती, आणि जुन्या राज्यकारभार केलेल्या घराण्यां-तील लोकांना पुढे आणून त्यांच्यांत ब्रिटिश अमलाविषयी आवड उत्पन्न करण्याचा उपाय सुचविला होता

याच सुमारास दादाभाईंनी आपल्या मुलाला (आर्देशीरला) विलायतेस विद्याभ्यासासाठी आणिले, आणि म्हैसूर सस्थान खालसा केले होते, ते परत मूळच्या राजघराण्याकडे चालविण्यासाठी खटपट करण्यास आलेल्या बेलसाहेबांस (Major Evans Bell) दादाभाईंनी अनेक प्रकारांनी मदत केली

प्रकरण पांचवें

व्याख्यानांची मोहीम-ईस्ट इंडिया ॲसोसिएशनची शाखा-दिवाणगिरी

सन १८६९ साली दादाभाई मुंबईस परत आले विलायतेंत गेल्यावर त्यांनी व्यापारात मिळविलेलें नाव, निरनिराळ्या संस्थांमध्ये कामगिरी करून दाखविलेलें बुद्धिवैभव, सिव्हिल सर्व्हिसच्या बाबतींत केलेली खटपट, वाढिया व कोला या दोन पार्शां तरुणाच्या बाबतींत घेतलेले अविभ्रांत श्रम, स्टेट सेक्रेटरी वगैरे बऱ्या मुत्सद्द्यानीं त्याच्यासंबंधानें काढलेले स्तुतिपर उद्गार, ईस्ट इंडिया ॲसोसिएशन स्थापन करण्यांत दादाभाईंनीं दाखविलेली मुत्सद्देगिरी व स्वदेशप्रीति-या सर्व गोष्टींकडे हिंदुस्थानांतील लोक सन १८५५ पासून आज चवदा वर्षे सकांतुक दृष्टीनें पहात होते. हिंदुस्थानावर ब्रिटिश अंमल सुरू झाल्या पासून आजपर्यंत एकानेही राजकीय चळवळीचें लोण स्टेट सेक्रेटरीपर्यंत पोहोंचविलें नव्हतें, आणि हिंदी लोकांच्या हक्कांसंबंधानें भाडताना ब्रिटिश लोकांच्या पदरीं दोषाचें माप घालण्याचें काम दादाभाईंनींच प्रथम केलें त्यामुळें हिंदुस्थानच्या लोकांच्या आश्चर्यचकित दृष्टीला दादाभाईंचा थोरपणा अधिकच मोठा दिसलागला दादाभाई मुंबईस येतांच मुंबईच्या रहिवाशांनीं एक जगी सभा भरवून त्यांस मानपत्र व थैली अर्पण केली ते सर्व पैसे दादाभाईंनीं ईस्ट इंडिया ॲसोसिएशनच्या कामाला देऊन टाकले

इकडे आल्यावर ठिकठिकाणीं व्याख्यानें देण्याची मोहीम त्यांनीं सुरू केली आपल्या हक्काची हिंदी प्रजेला जाणीव नसल्यामुळें अधिकाऱ्यांची दडपशाही चाळू शकते अशी दादाभाईंस खात्री वाटत होती, आणि हिंदी लोकांनीं सनदशीर चळवळ करून ब्रिटिश पार्लमेंटपर्यंत आपलें गान्हाणे पोहोंचविल्यास त्या कार्मीं यश मिळण्याइतकी न्यायप्रीति व समता ईंग्रजी मुत्सद्द्यांत आहे याविषयी त्यांस बिल्कुल शंका वाटत नव्हता. म्हणून हिंदुस्थानभर फिरून लोकांमध्ये जागृति उत्पन्न करण्याच्या कामगिरीस त्यांनीं आरंभ केला. हा व्याख्यानांचा मोर्चा देशी संस्थानांकडेमुद्दां फिरवावयाचा अशी त्यांची इच्छा होती. त्या वेळ

च्या इतर पुढाऱ्यास, म्हणजे भाऊ दाजी, तेलंग वगैरे मंडळीला देशी संस्थानांचे महत्त्व वाटत नव्हतं. संस्थानिकांकडे ते तुच्छतेने पहात, आपल्या राजकीय चळवळीत व आकांक्षेत त्याचा कोणताही भाग असणे इष्ट व रीतसर नाही, असे त्यांचे मत पडे, लाढाने फाजील बनलेल्या श्रीमंताच्या मुलाकडे ज्याप्रमाणे इतर लोक पाहतात व त्यास निरुपयोगी ठरवितात, त्याप्रमाणेच देशी संस्थानिकांची काहीच किंमत नाही असे त्या पुढाऱ्यास वाटत असे. दादाभाईंना ही विचार-

सरणी रुचत नसे. संस्थानिकाना आपल्या राजकीय हित-

संस्थानांविषयी सबधात भागीदार न करण्याने एक बहुमोल शक्ति

मते अविचाराने गजु दिल्यासारखे होईल, असे दादाभाईंचे मत

होतं. विद्वान् पुढाऱ्यानी आपली मुत्सद्देगिरी संस्थानिकांच्या

दिमतीस दिली पाहिजे, आणि संस्थानिकांनी आपल्या खजिन्याचा विनियोग ब्रिटिश मुलखातील पुढाऱ्यानी हाती घेतलेल्या कार्याकडे केला पाहिजे, म्हणजे पूर्ण एकोपा होऊन हिंदुस्थान हें एकजीव राष्ट्र होईल, व अशा सबंध राष्ट्राने केलेल्या मागणीला विलक्षण महत्त्वाचे सामर्थ्य येईल, असा त्यांना भरंवसा वाटत होता. याच विश्वासाच्या जोरावर त्यांनी आपल्या आयुष्यात अनेक संस्थानिकांना निरपेक्ष मदत केली, व सन १८६९ मध्ये सुरू केलेली व्याख्यानमालेची मोहीम संस्थानांतूनसुद्धा यशस्वी करण्याचे त्यांनी ठरविले, ते तरी याच विश्वासाने निरनिराळ्या संस्थानात दादाभाईंची जी व्याख्यानं झाली, त्यांत एक विशेष महत्त्वाचे होतं. गोंडळ येथे ते गेले तेव्हा तेथील ठाकूरसाहेबांना आपल्या प्रजाजनांची एक मोठी जाहीरसभा बोलावली व तिच्यापुढे “हिंदुस्थानची सद्यःस्थिति” या विषयावर दादाभाईंचे गुजराथी भाषेत मोठे भाषण झाले हें व्याख्यान फारच चांगले झाले, व ठाकूरसाहेबांनी आणि त्यांच्या प्रजाजनानीं दादाभाईंस फार मदत केली. त्या व्याख्यानाइतके सुंदर व सुरस व्याख्यान आपणास पुन्हा ऐकावयास मिळाले नाही असे गोंडळ संस्थानातील वृद्ध माणसे आपल्या मुलाबाळांस सागत असतात.

ह्या व्याख्यानापासून लोकामध्ये पुष्कळ जागृति उत्पन्न झाली आहे खरी, परंतु आपली पाठ फिरल्यानंतर त्यांचा परिणाम फार दिवस टिकणार नाही, पाण्यावर ओढलेल्या रेषेप्रमाणे तो अस्थिर आहे, हें दादाभाई जाणून होते, यासाठी एखादी कायमची संस्था स्थापनी म्हणजे देशभक्तीची लाट कायम

दादाभाई नवरोजी

टिकेल; सामान्य जनसमूह थंडच असतो, अज्ञानामुळे काय करावे हे त्यांना कळत नाही, आणि उच्च सुखाचे ध्येय पुढे नसल्याने आहे ते कमी मानण्याकडे त्यांची प्रवृत्ति असत नाही, म्हणून साधारण लोकांना वारवार जागृत करण्यासाठी एखाद्या संस्थेची फार आवश्यकता आहे, असे त्यांना वाटू लागले. या विचाराने मुंबईसारख्या मध्यवर्ती शहरांत राजकीय विषयाची चर्चा अव्याहत चालू ठेवणारे एक मंडळ काढण्याचा दादाभाईंनी बेत केला व आपल्या हेतूस सर्व पुढाऱ्यांची सहाय्यभूति मिळविली. एखादी अगदीच नवी संस्था काढण्यापेक्षा विलायतेत आपण आधीच स्थापन केलेल्या ईस्ट इंडिया ॲसोसिएशनची एक शाखा मुंबईस काढलेली बरे, म्हणजे दोन्ही देशांतील राजकीय चळवळींचा एकजीव होऊन ह्या संस्था चालविणाऱ्या मंडळीचे परस्परांस चांगले साहाय्य मिळेल, अशा विचाराने सन १८६९ साली दादाभाईंनी मुंबईस ईस्ट इंडिया ॲसोसिएशनची शाखा सुरू केली.

ही शाखा स्थापन झाल्यावर दादाभाई पुन्हा विलायतेस गेले. सन १८६७ मध्ये दादाभाईंची कंपनी बुडाल्यापासून दादाभाईंची व्यापारविषयक खटपट बंद पडली होती. त्यामुळे त्यांना या वेळी स्वस्थता होती व अमुक एक राजकीय बाबीचा प्रश्न हातीं ध्यावयाचा असाही त्यांचा काही बेत नव्हता तथापि, “ जो लोककल्याण साधायचा जाण, घेई करीं प्राण ” असा कोणी पुढारी निघण्याचा अवकाश, कीं त्याच्यापुढे घडोघडी अनपेक्षित कामे उद्भूत होत असतात. सन १८७० मध्ये कच्छच्या महारावाचे व त्याच्या जमीनदाराचे भाडण सुरू झाले. जमीनदार म्हणत कीं, आम्ही महारावांचे ताबेदार नोकर नाहीं, आम्ही अगदी स्वतंत्र, आमचे आम्ही मालक आहो. महाराज म्हणत कीं, जमिनीचे मालक आम्ही आहो, व जमीनदार हे आमच्या हुकुमाने बांधलेले आहेत.

कच्छच्या महा- प्रांतिकसरकारने जमीनदारांचा पक्ष उचलून धरला आणि रावांचे काम. त्यामुळे हा तंटो वरिष्ठ सरकारकडे आला. आपली बाजू बिन-तोड पुढे मांडली जावी अशी महारावांची साहजिक इच्छा होती. ईस्ट इंडिया ॲसोसिएशनच्या कामासाठी दादाभाईंनी हिंदुस्थानांतल्या राजेरजवाड्यांची व संस्थानिकांची भेट घेतली होती. तेव्हा त्यांची व कच्छच्या महारावांची ओळख झाली होती. आपल्या तंट्याच्या कामात आपल्या न्याय्य पक्षाचे उत्कृष्ट समर्थन करण्याच्या कामी दादाभाईंची मदत बहुमोल होईल असे

महारावांच्या मनात आलें त्यांनीं आपले दिवाण काजी शाबुद्दीन यांस विलाय-
तेस पाठविलें आणि त्यांस दादाभाईंच्या सल्ल्याने आपला दावा तयार करण्यास
सांगितलें

दादाभाईंच्या समीतीनें महारावांच्या बाजूचीं साक्षक प्रमाणें तयार करीत
असतां साहजिकपणेंच दादाभाईंचा व काजीसाहेबांचा बराच स्नेह जमला एके
दिवशीं बोलतां बोलतां दादाभाईंची कंपनी बुडाल्याच्या गोष्टी निघाल्या तेव्हां
अखेर शाबुद्दीन यांनीं विचारलें कीं, “ तुम्ही पुन्हा कंपनी कां काढीत नाहीं ? ”

“ नाहीं काढीत झालें ! ” असें दादाभाईंनीं टाळाटाळीचें उत्तर दिलें

“ म्हणजे काय ? तुम्हाला व्यापाराची आवड व हौस आहे ना ? आणि
कंपनीला पुष्कळ फायदा होत होता ना ? ” शाबुद्दीनांनीं पुन्हा पकडीनें विचारलें

“ होय, मला व्यापाराची हौस आहे, आणि मागे किफायतही पुष्कळ होत
असे पण ”

“ पण काय ? ”

“ पण भांडवल नाहीं, त्यावांचून सगळें अडतें ”

हें संभाषण शाबुद्दीन यांनीं महारावास कळविलें जरूर तें भांडवल व्याजानें
पुरविण्याचें महारावांनीं तत्काळ कबूल केलें आणि दादाभाईंची कंपनी पुन्हा सुरू
झाली या वेळीं दादाभाईंनीं कंपनीत दुसरे केन् भागीदार घेतले होते

हिंदुस्थानांतून विलायतेला जाणाऱ्या पैशाच्या व्यवहारासंबंधानें कांहीं तरी
चांगली व्यवस्था पाहिजे, त्यामध्ये सुधारणा व्हावयास पाहिजे, असें दादाभाईंना
वाटू लागलें होतें तेव्हां या विषयावर त्यांनीं अनेक हिंदी

हिंदुस्थानचा पुढाऱ्यांबरोबर व इंग्रज अधिकाऱ्यांच्या जवळ पुष्कळ
पैसा उद्घोषा करून ठरविलें कीं, यासंबंधी चौकशी करण्या

साठीं पार्लमेंटकडे विनंति करावी त्याप्रमाणें ईस्ट इंडिया
अॅसोसिएशनतर्फें एक अर्ज तयार करून तो पार्लमेंटपुढें सादर करण्यांत आला
तो मान्य होऊन सन १८७३ मध्ये हिंदुस्थानचा जमाखर्च (East India
Finance) याबाबद चौकशी करण्यासाठीं एक निवडक मंडळी (Select
Committee) नेमण्यांत आली. या कमिटीपुढें आपलें मत मांडण्यासाठीं
दादाभाईंनीं एक लेख पाठविला तो नटेंसनचें, पुस्तक-परिशिष्ट ‘ब’-येथें दिला
आहे. “ हिंदुस्थान अगदीं दरिद्री होत चालला आहे, त्यातील बऱ्याच लोकाना

दादाभाई नवरोजी

पोटभर भाजीभाकरही मिळत नाही, तेव्हा तेथील पैसा बाहेर जाऊ दिल्यास फार मोठी आपत्ति ओढवणार आहे. याला उपाय म्हणजे जमिनीची सुपीकता वाढविली पाहिजे, व्यवस्थेच्या खर्चाचा भाग विलायतच्या तिजोरीतून दिला पाहिजे, तेथील कायदे लोकांच्या मताने होतील अशा प्रकारे हिंदी लोकांना राज्यकारभारात घेतले पाहिजे, कराच्या ओझ्याच्या वांटणीची पद्धत सुधारली पाहिजे आणि अमर्याद खर्चाला आळा घालून देशाचे सापत्तिक सामर्थ्य वाढविले पाहिजे,” वगैरे गोष्टी सुचवून दादाभाईंनी या लेखात असा इशारा दिला होता की, “कमिटीपुढे साक्षीला येणारे हिंदुस्थानातील अधिकारी खुशाल सांगतील की, ‘राज्याची व्यवस्था उत्तम आहे’ तर त्याला कमिटीने भुलून न जाता पुरी चौकशी करून मग आपला रिपोर्ट करावा”

सन १८७२मध्ये लॉर्ड नॉर्थब्रुक यांनी मुंबईस दरबार भरविला या दरबारास बडोद्याचे महाराजे मल्हारराव गायकवाड यास बोलावणे असूनही त्यांनी हजर राहण्याचे नाकारले याबद्दल अधिकारी लोकांनी मोठा ओरडा केला मल्हाररावांनी स्पष्ट सांगितले की, दरबारात व्हाइसरॉयच्या उजव्या हाताला व सारख्याच उचीवर जर मला आसन दिले तरच मी दरबारास हजर राहीन, त्याशिवाय दुसऱ्या कोणत्याही जागेवर बसण्यास मी तयार नाही. मी मागत असलेली जागा मला हक्काने प्राप्त होत आहे, कारण पूर्वी खडेराव गायकवाडांस ती सरकारकडून मिळाली होती ब्रिटिश सरकारने असा

मल्हारराव मुद्दा काढला की, हिंदुस्थानचे राज्य कंपनीच्या हातून राणी-
गायकवाडांशी सरकारच्या ताब्यात गेल्यापासून व्हाइसरॉयचा अधिकार
संबंध वाढलेला आहे पूर्वी व्हाइसरॉय हा नुसता गव्हर्नर जनरल होता. परंतु आता त्याचा दर्जा अधिक सन्मानाचा झालेला आहे शेवटी हा वाद विकोपास जाऊन मल्हारराव दरबारला हजर राहिले नाहीत, व आपण आजरी आहो अशी सबब त्यांनी पुढे केली. येवढेच नव्हे, तर हे मांडण स्टेट सेक्रेटरीपर्यंत न्यावयाचे त्यांनी ठरविले हिंदुस्थानाच्या लोकांच्या अधिकारांचे संरक्षण करणारे म्हणून दादाभाईंची कीर्ति मल्हाररावांच्या कार्नी गेली होती, व या बाबतीत आपल्याला मदत करण्यास जर कोणी सर्वात लयस्थ मनुष्य असेल तर ते दादाभाई हे जाणून त्यास मल्हाररावांनी पाचसह केले. या वेळी इतर दोघां भागीदारांच्या साहाय्याने व्यापार चालविण्यात दादा-

भाई इंग्लंडमध्ये मग होऊन गेले होते परंतु मल्हाररावांचे आमंत्रण येताच कंपनीचा व्यवहार भागीदारांच्या हवाली करून दादाभाई ताबडतोब हिंदुस्थानात परत आले. मल्हाररावांच्या अधिकारासंबंधी उत्पन्न झालेल्या लढ्याचा त्यांनी पूर्ण अभ्यास केला, व मोठ्या काळजीपूर्वक मल्हाररावांच्या नावे एक अर्ज तयार करून तो स्टेट सेक्रेटरींना सादर केला. त्या अर्जाचा विचार होऊन असा निकाल देण्यात आला की, मल्हाररावांच्या हयातीत ते मागत असलेले आसन त्यास देण्यात येईल, परंतु त्याच्या पश्चात गादीवर येणाऱ्या गायकवाडास ती जागा मिळणार नाही.

दादाभाईंनी हा विजय मिळवून दिल्याबद्दल मल्हाररावांनी त्यास ५०००० रुपये बाक्षिसादाखल दिले. दादाभाईंनी हे पैसे तात्काळ धर्मार्थ खर्च केले असते परंतु, लोकांस पैसे वाटेल तसे देऊन टाकण्याची दादाभाईंची खोड त्यांच्या मित्रांस माहीत होती, व हे ५०००० रुपये जर गेले तर दादाभाईंच्या मुलांस शिक्षा भागण्याची पाळी येईल अशी भीति वाटून सोराबजी बंगाली, नौरोजी फर्दुनजी या मंडळींनी ते रुपये आपल्या ताब्यात घेऊन दादाभाईस त्यांचे व्याज द्यावयाचे व त्याच्या मृत्यूनंतर ते त्याच्या कुटुंबास द्यावयाचे असे ठरविले. या नंतर दादाभाई इंग्लंडास गेले.

या गायकवाड प्रकरणानंतर कर्नल फेअर यास रोसिडेंट म्हणून बडोद्यास पाठविण्यात आले. शिवाय, सरकारने बडोद्याच्या कारभाराची चौकशी करण्याकरिता नामदार रेव्हन्सक्रॉफ्ट यांच्या अध्यक्षत्वाखाली एक कमिशन नेमले व कमिशनची चौकशीही सुरू झाली. यासुळे मल्हारराव घाबरून गेले व आपले दिवाण होण्याविषयी त्यांनी दादाभाईस निकडीचे आमंत्रण पाठविले. दादाभाईंनी यत्किंचितही आढेवेढे न घेता एकदम रुकार दिला, फर्मची व्यवस्था भागीदारांकडे सोंपविली, व ताबडतोब हिंदुस्थानात येऊन मल्हाररावास आपण आल्याची वार्ता दिली. त्यांची व महाराजांची प्रथम भेट झाली. त्या वेळी दादाभाईंनी जे उद्गार काढले ते अत्यंत महत्त्वाचे व त्यांच्या उदार अंतःकरणाचे व निसृष्टतेचे निदर्शक आहेत. आपल्याला पगार काय मिळणार वगैरे पैशाच्या बाबतीसंबंधी चकारसुद्धा न बोलता दादाभाई म्हणाले, “महाराज, मी तुमची नोकरी द्रव्यासाठी किंवा कीर्तीसाठी पत्करित नाही, तुमची राज्यव्यवस्था सुधारण्यासाठी मी तुमच्याकडे येत आहे. अर्थात् माझ्या अंतःकरणात सदैव वास्तव्य

दादाभाई नवरोजी

करणारी जी काही उच्च तत्वे आहेत त्याप्रमाणे मी कारभार चालवीन. माझे तुमचे जोपर्यंत पटेल तोपर्यंत मी तुमच्या सेवेला हजर आहे. आपलें जुळेनासे झाल्याबरोबर एक क्षणभरही बडोद्यांत मी राहणार नाहीं. तुमची शेवटची भेट-सुद्धा न घेतां मी तडक स्टेशनची वाट धरीन.”

दादाभाईंनी बडोद्याचा कारभार हातीं घेतला तेव्हां तेथील परिस्थिति अत्यंत-गुंतागुतीची व बिकट होती. मल्हाररावाच्या पूर्वी खंडेराव गायकवाड गादीवर असतांना त्या दोघांचा अगदीं उघड उघड उभा दावा

दिवाणगिरी असे त्यामुळे मल्हारराव गादीचे मालक झाल्यापासून पूर्वी खंडेरावाच्या कक्षेंत वावरणाऱ्या दरबारी मंडळीचें धाबें

दणाणलें. मल्हाररावांनींही त्यास अमर्यादित निष्ठुरतेनें वागविण्यास सुरुवात केली. याचा परिणाम असा झाला कीं, दादाभाई बडोद्यास आले तों दोन्ही पक्ष उघड वैरभावानें राज्यांत नांदत आहेत असें त्यास आढळून आलें. बडोद्याच्या बाहेर लष्कर म्हणून जो भाग होता, त्यावर बडोदेंसरकारचा अधिकार चालत नसे. त्या भागांत खंडेरावाच्या पक्षाचे लोक जाऊन राहिले होते, व त्यांनीं त्या वेळचा रोसिडेंट कर्नल फेअर याचे कान भारण्याचा उपक्रम सुरू केला होता. फेअर यास दादाभाईंची कीर्ति माहीत होती, परंतु मल्हाररावासारख्या दुर्गुणी माणसाची नोकरी करण्यास दादाभाई कसे तयार झाले याचें कोडें त्यास उल-गडेना, व पुष्कळ विचारांअतीं त्यानें ठरविलें कीं, केवळ पैशाच्या लोभानें दादा भाई बडोद्यास आले असावेत व्यवहारज्ञानशून्यतेमुळे हा सिद्धान्त फेअरच्या मनांत प्रस्थापित झाला व त्यामुळे कसेंही करून दादाभाईंस हाणून पाडावयाचें अशा धोरणानें फेअरनें वागण्यास प्रारंभ केला. थोडक्यांत सांगावयाचें म्हणजे दादा-भाई, मल्हारराव व त्याचे अनुयायी असा शहरवासी पक्ष, आणि फेअरसाहेब व मृत खंडेरावाचे पक्षपाती असा लष्करातील पक्ष या दोहोंतील युद्धाच्या स्वरूपानें दादाभाईंची कारकीर्द सुरू झाली.

मल्हाररावाच्या राज्यव्यवस्थेची चौकशी करण्यासाठीं नेमिलेल्या कमिश्नाचा रिपोर्ट सन १८७४च्या मार्च महिन्यात तयार झाला, व तो ताबडतोब मल्हाररावा-कडे पाठविण्यात आला. सरदाराच्या तक्रारी, दरकदारांच्या तक्रारी असे निर-निराळे वर्ग कमिशननें केले होते. या रिपोर्टाच्या बाबतींत दादाभाईंस गोत्यांत आणण्याचें फेअरनें ठरविलें. दर मंगळवारी व गुरुवारी रोसिडेंटकडे खेप घालण्याची

मल्हाररावांची रीत असे आता फेअरनें असा कावेबाजपणा सुरू केला कीं, मल्हाररावांची गांठ पडली कीं, कधीं गभीरपणें तर कधीं थट्टेनें त्यांस म्हणावयाचें ‘ कमिशनचा रिपोर्ट आला आहे ना ? तुमचे दिवाण काय करताहेत ? या रिपोर्टा ला खरमरीत जबाब देऊन तुमची बाजू राखण्याची ताकद नाही का त्यांच्यात ? ’ मनांतील हेतु हा कीं, मल्हाररावांच्या तगाद्याला त्रासून दादाभाईंनीं रिपोर्टाला उत्तर दिलें कीं, सरकारला सांगावयाचें ‘हें पहा, मल्हाररावांच्या अनन्वित कृत्यावरसुद्धां पांघरूण घालण्यास दादाभाई तयार आहेत असल्या दिवाणांच्या हातून राज्याची काय सुधारणा होणार ? ’ आणि फेअरच्या अनुमानाप्रमाणें थोडेंबहुत झालेही मल्हाररावांनीं दादाभाईंमागे सारखा लकडा लावला कीं, कमिशनने काढलेल्या माझ्या चुकाचें समर्थन करणारा एक खलिता तयार करा तो आपण सरकारकडे पाठवू दादाभाईंनीं त्यांस एकच उत्तर द्यावयाचा क्रम सुरू केला कीं, ‘असें समर्थन करणें तुम्हांस हितकारक नाही’. रिपोर्टाविषयींचा हा गोष्टळ चालू असतांना उन्हाळा सुरू झाला व मल्हारराव, दादाभाई, फेअर वगैरे सर्व मंडळी नवसारीस राहावयास गेली.

नवसारीच्या मुक्कामात आणखी एक चकमक झडली. लक्ष्मीबाई नांवाची एक स्त्री मल्हाररावांच्या दृष्टीस पडल्यापासून त्याची तिच्यावर आसक्ति जडली होती त्यांनीं तिला लगेच आपल्या झनान्यांतही आणून ठेविलें होतें या गोष्टीस पुष्कळ दिवस झाल्यावर आतां तिच्याशीं राजरोसपणें लग्न लावण्याचें मल्हाररावांनीं ठरविलें. नवसारीस लग्नसमारंभ झाला, व त्यानिमित्त एक जगी दरबार भरविण्यात आला या दरबारास आपण स्वतः हजर न राहतां फेअरनें आपल्या एका हस्तकाकरवीं अत्यंत अपमानकारक असा निरोप पाठविला या हस्तकानें भर दरबारात तेमानभगाचे शब्द उच्चारतांच सर्वांस अत्यंत संताप आला. हल्लीं बॅरिस्टर असलेले होरमसजी वाडिया त्या वेळीं दादाभाईंच्या हाताखालीं होते त्यांनीं दादाभाईंस फार आग्रह केला कीं, फेअरच्या या संतापजनक वर्तनाची तक्रार सरकारच्या कानावर गेलीच पाहिजे. दादाभाईंनाही वाडियांचें म्हणणें पटलें व फेअरविरुद्ध एकःसणसैणीत तक्रारपत्र तयार करून तें त्यांनीं व्हाइसरॉयकडे पाठवून दिलें. ही गोष्ट फेअरला कळतांच त्याच्या अंगाचा तिळपापड झाला, आणि दादाभाईंविरुद्ध टांकिलेला डाव अधिक नेटानें खेळण्यास त्यानें सुरुवात केली. कमिशननें केलेल्या रिपोर्टास उत्तर दिलेंच पाहिजे अशी मल्हाररावांची

दादाभाई नवरोजी

समजूत करून देण्याची त्याने शिकस्त केली मल्हाररावांसही वाटू लागले कीं, रिपोर्टांस उत्तर दिलें नाहीं तर आपला घात होणार. त्यांनीं दादाभाईजवळ अगदीं हुद्द भरला कीं, 'रिपोर्टांस चांगला जबाब द्या' दादाभाईंनीं आपला नकार सारखा चालू ठेविला व शेवटीं सांगितलें कीं, “महाराज, विचार करून एखादा निष्पत्तीवरविला कीं, त्यापासून मी कालत्रयीही ढळणार नाहीं माझे उपनाव दोर्डी—सुभाची दोरी—आहे मला जाळलात तरी माझा पीळ सुटणार नाहीं” त्यांनीं मल्हाररावांस अनेकदां सांगितलें कीं, कमिशननें तुमचे जे अपराध दाखविले आहेत त्यांपैकीं एकाचेंही समर्थन न करतां रिपोर्टांस उत्तर म्हणून तुम्हीं एवढेंच म्हणावयाचें कीं “सरकारनें झाल्या गेल्या गोष्टी विसराव्या माझे राज्य सुधारण्यासाठीं मी नवा दिवाण आणलेला आहे त्याच्या मदतीनें माझी राज्यव्यवस्था मी कितपत सुधारतो तें वर्ष दोन वर्षे सरकारनें पहावें” परंतु मल्हाररावाची समजूत पटेना व दादाभाई म्हणू लागले कीं, “माझे म्हणणें तुम्हास ऐकावयाचें नसेल तर बडोदे सोडून मी चालता होतो” या गोष्टीचा शेवट काय होणार हें कोणालाच कळेना. अखेर एके दिवशीं दुपारीं बारा वाजतां मल्हाररावांची गाडी दादाभाईंच्या बंगल्यांत शिरली व मल्हारराव खाली उतरले भर बारा वाजता फिरावयास जाण्याचा रोजचा क्रम असे परंतु त्यांस आपल्या बंगल्यांत शिरतांना पाहून दादाभाईंस व बाडियांस आश्चर्य वाटलें मल्हारराव एकदम ओरडून म्हणाले, “दादाभाई, लवकर आटपा, आपण जरा फिरावयास जाऊ” आपलें आश्चर्य प्रगट न करतां दादाभाई व बाडिया गाडीत बसले व गाडी वेगानें चालू लागली जरा वेळानें मल्हारराव म्हणाले, “दादाभाई, तुमचें म्हणणें मला पटलें तुम्ही म्हणता तसें उत्तर तुम्ही तयार करा, मी त्याच्यावर सही करतो. पण ही गोष्ट कोणासही कळू देऊं नका कारण माझ्या सभोवार दुष्ट मसलतगार पसरलेले आहेत, व त्यांच्यामध्यें मी असलों कीं, त्यांच्या म्हणण्याचें खंडन करण्याची शक्तीच माझ्यांत उरत नाहीं. त्यांच्यापासून दूर असलों, कीं माझे हिताहित मला कळतें पण जाऊं द्या तें ! तुम्ही उत्तर तयार करा, मी सर्वांना बडोद्यास घालवून देतो”

ताबडतोब रिपोर्टांस उत्तर तयार करून दादाभाईंनीं तें बाडियांच्या ताब्यांत दिलें. सर्व दरबान्यांनीं एकदम बडोद्यास निघून जावें असा मल्हाररावांनीं हुकूम शेडला. उन्हाळ्यानिमित्त झालेला महाराजांचा नवसारीचा मुकाम आतां तीन चार देवघातांत हालणार होता. नवसारीहून महाराज बडोद्यास आले कीं त्यांचें स्वागत

करण्यास रोसिडेंटने बडोद्याच्या स्टेशनवर हजर असले पाहिजे असा प्रघात होता. म्हणून फेअरसाहेबांची स्वारीही नवसरीहून निघून गेली. शेवटी मल्हारराव, दादाभाई व वाडिया हे स्पेशल ट्रेनने बडोद्यास आले. नेहमीप्रमाणे दरबार झाला. दरबारचे ठरलेले काम आटोपल्यावर फेअर मुजरा करून निघून गेला. दादाभाई व वाडिया जाऊ लागले, परंतु मल्हाररावांनी त्यास थांबण्यास सांगितले. दरबार खलास होताच सिंहासनावरून उतरून, “उत्तर तयार आहे का ?” असे त्यांनी दादाभाईस विचारले. ताबडतोब वाडियांनी उत्तराचा कागद पुढे केला. पिशाचाने पछाडलेल्या माणसाप्रमाणे कावऱ्याबावऱ्या नजरेने मल्हाररावांनी तो कागद हातात घेतला, झटकन् डोळे मिटून त्यावर आपली सही केली, तो कागद सरकारकडे पाठविण्यासाठी गोविंदराव मामा, बापूभाई यांच्याजवळ कापऱ्या हाताने दिला, आणि आपल्या महालाकडे धांव घेऊन आतून दार लावून घेतले. दादाभाईच्या उपदेशाप्रमाणे वागण्याच्या संकल्पनापासून परावृत्त करण्यास कोणी तरी दुष्ट माणूस आपल्या पुढे येईल अशी मल्हाररावांस सारखी भीती वाटत होती, म्हणून त्यांनी वेडाची लहर आल्याप्रमाणे हे वर्तन केले असावे.

अशा रीतीने मल्हाररावाच्या सद्दीक्षिकांनिशी दादाभाईंनी तयार केलेले उत्तर सरकारकडे सन १८७४च्या जूनमध्ये पाठविण्यात आले. फेअरने दादाभाईस गोत्यात आणण्याचा केलेला खटाटोप व्यर्थ गेला. फजीत पावल्यामुळे फेअर चिडून गेला व दादाभाईवर सूड उगविण्याची इच्छा त्याच्या मनात अधिकच प्रबल झाली.

या त्याच्या इच्छेला जुलै महिन्यात भक्ष्य मिळाले ! गोपाळराव गायकवाडांची एक पुतणी पवार नावाच्या एका सरदाराला दिलेली होती. हा पवार सरदार थोडासा चैनी असे व आपल्या बायकोस थोडी कडकपणे वागवी. ती राजकन्या मानी होती आपल्या नवऱ्याच्या वर्तनाने ती चिडून गेली व ‘याच्या घरी मी राहणार नाही’ असे म्हणून ‘मोतीबागेत’ येऊन राहिली. पवारांच्या मित्रांनी त्यास भर दिल्यामुळे तोही हद्दास पेटला, व बायकोला जबरदस्तीने घरी परत आणावयाचे त्याने ठरविले. या नवराबायकोच्या भांडणाची संधि फेअरने साबली व सांगितले की, मी तुम्हांस हत्यारबंद जवान पुरवतो, तुम्ही राजकन्येला बळजबरीने मोतीबागेतून ओढून आणा. हे राजकन्येस कळताच ती रागाने छाछ

दादाभाई नवरोजी

झाली. तिने आपल्या बागेमोंवती सशस्त्र अरबांचा पहारा ठेविला आणि अगदीं सघडपणें युद्धाची तयारी केली. या हकीगतीचा इतिहास पहिल्यापासून दादाभाईंच्या कानावर रोजच्या रोज जात असे, परंतु गोष्टी इतक्या थराला जातील अशी त्यास कल्पना नव्हती. आतां कांहीं तरी उपाय करावयासच पाहिजे होता, नाहीं तर पवाराच्या व राजकन्येच्या अविचारानें व फेअरच्या मदतीनें मोतीबागेत रक्तपात होऊन राज्याची अब्रू जाण्याचा संभव होता. हा रक्तपात झाला म्हणजे दादाभाईंच्या कारभाराविषयी वाटेला तसा ओरडा करून त्यांस पदभ्रष्ट करता येईल असा फेअरचा कावा होता. दादाभाईंनीं हा कावा ओळखला, व या प्रसंगीं फार शांतपणें व दक्षतेनें वागण्याचें त्यांनीं ठरविलें. त्यांनीं प्रथम राजकन्येस चार उपदेशाच्या गोष्टी सांगून नवऱ्याकडे जाण्याविषयीं तिला विनंति करण्यास वाडिया यांस पाठविलें. त्याप्रमाणें वाडिया तिजकडे गेले व तिच्या ह्मणनें सवध राज्यावर केवढें संकट ओढवण्याचा संभव आहे हें तिला समजावून सांगू लागले. परंतु, राजकन्या रागानें म्हणाली, “ मी मानी गायकवाडाची कन्या असतांना मला असें वागवितात ! हें मी सहन करणार नाहीं ” ती कांहीं केल्या ऐकत नाहीं असें पाहून वाडिया परत आले. आता निराळाच उपाय अमलांत आणण्याचें दादाभाईंनीं ठरविलें. दुसऱ्या दिवशीं पवार मोतीबागेवर हल्ला करणार आहे असें त्यास कळलें होतें. ते एकदम फेअरच्या बगल्यावर गेले. त्यांनीं फेअरला अगदीं उघड उघड तोंडावर विचारलें कीं, “ तुम्ही पवारला गुप्तपणें मदत पोंचविली आहे हें खरें काय ! ” या अनपेक्षित सडेतोड प्रश्नानें फेअर गोंधळून गेला व ‘होय’ म्हणाला, तेव्हां दादाभाईंनीं त्यास सांगितलें कीं, “ आता येवढें करा कीं, उद्यांपर्यंत तरी निदान कांहीं दंगल होऊं देऊं नका. तुमच्या शिपायांस आंवरून धरा तोंपर्यंत या भांडणाचा मी निकाल लावतो ” फेअरनें तें कबूल केलें, व दादाभाईं लगेच पवाराच्या बाड्यांत गेले. तेथें त्यांचें व त्यांच्या दोस्तांचें खलबत चाललें होतें. त्यांसही दादाभाईंनीं हेंच सांगितलें कीं, “ भांडणाचा अगदीं शांततेनें शेवट करण्याचा मी प्रयत्न करतो, परंतु तोंपर्यंत अगदीं स्वस्थ बसण्याचें मला वचन द्या.” त्या मंडळींनीं तें कबूल केल्यावर दादाभाईं थेट मल्हाररावांकडे गेले. सरकारस्वारी त्या वेळीं निजलेली होती. दादाभाईंनीं बराच वेळ वाट पाहिली; परंतु मल्हारराव महालांतून उठून बाहेर येईनात. एकेक क्षण सोळाचा होता, व दिरंगाई झाल्यास संकट ओढवण्याची भास्ती होती. “ आपण

आपल्या सासरीं परत गेली नाही तर आपली नेमणूक बंद होईल.” असा राज-कन्येला निरोप पाठवावयाचें दादाभाईंनीं ठरविलें होतें. परंतु या निरोपावर मल्हाररावांचें शिक्षामोर्तब असणें अवश्य होतें. मल्हाररावांची तर झोंप सपेना शेवटीं आपल्या जवळच्या सरकारी शिक्क्याचा उपयोग करण्याचें दादाभाईंनीं ठरविलें, व बळवंतराव यशवंत यांच्या साहाय्यानें त्यांनीं आपला बेत पार पाडला. दादाभाईंची युक्ति इतकी बेमालूम फलद्रूप झाली कीं, तो निरोप कळतांच राज-कन्येचा हृदय पार नाहीसा झाला आपण सासरीं जावयाचें तिनें कबूल केलें अशा प्रकारें फेअरच्या चिथावणीनें उत्पन्न झालेले भयंकर बाबळ बाबाभाईंच्या-मुत्सदे-गिरीनें एका क्षणात नाहीसें झालें. दादाभाईंनी या बाबतींत जें किंचित् स्वैर वर्तन केलें त्याबद्दल मल्हारराव पुढें रागावले, परंतु वाडियांनीं त्यास स्पष्ट सांगितलें कीं, “ महाराज, त्या वेळीं दादाभाईंनीं जर आपल्या समतीची वाट पाहण्यात वेळ घालविला असता तर आपण या गादीवर आज राहिलां असता कीं नाहीं कोण जाणे ! ” हे शब्द मल्हाररावास पटले व सर्व राग विसरून सकट टाळल्याबद्दल त्यांनीं दादाभाईंस शाबासकी दिली

फेअरचे व्यूह याप्रमाणे दोन्ही वेळा ढासळून पडले त्यामुळे अगदीं बारीक सारीक गोष्टीं तदेखील दादाभाईंस छळावयाचें त्यानें ठरविलें प्रजाजनांपैकीं कित्येकांस त्यानें उत्तेजन देऊन दादाभाईंकडे तक्रारी न्यावयास लावले अनेक लोकांचीं गान्हाणीं मुद्दाम उत्पन्न करून त्यांची नोंद आपल्याकडे करून ध्यावयाची व माझ्याकडे अमुक मनुष्य अमुक तक्रार करीत आहे, त्याबद्दल तुमचा खुलासा काय आहे, अशीं पत्रें रोजच्या रोज दादाभाईंकडे पाठवावयाची असा क्रम त्यानें सुरू केला हीं असलीं पत्रें फेअरकडून आलीं कीं त्यास उत्तरें देणें भागच पडे, व हजारों खतावण्या धुंडाळून, व पूर्वींचीं दसरे पालथी घालून तीं उत्तरें तयार करण्यात दादाभाई, वाडिया व बाळमंगेश वगैरे त्यांचे मदतगार यांचा अतिशय वेळ जात असे फेअरकडून ज्या तक्रारी येत असत त्या सर्व शुष्क आणि पोकळ असत, परंतु त्यांस उत्तर देणें अवश्य असल्यामुळे त्यांच्याकडे लक्ष यावें लागे. हा एकदर प्रकार अतिशय त्रासाचा आणि चीड उत्पन्न करण्यासारखा होता मोठमोठ्या सुधारणा घडवून आणण्याचे बेत दादाभाईंच्या मनांतल्या मनांत राहू लागले, कारण फेअरकडून रोज येणाऱ्या कर्मकटकटीपुढें या बेताविषयीं विचार करण्यास फुरसतच उरत नसे. याचा परिणाम असा

दादाभाई नवरोजी

झाला कीं, दगदगीमुळें दादाभाई आजारी पडले आणि मानसिक त्रासामुळें तो आजार वाढू लागला शिवाय, कमिशनच्या रिपोर्टास जें उत्तर दादाभाईकडून गेलें होतें त्याविषयी कांहींच जबाब सरकारांतून अद्याप आला नव्हता. त्यामुळें दादाभाईच्या मनाला फार काळजी लागून राहिली त्याची प्रकृति दिवसेंदिवस अगदीं क्षीण होऊ लागली, व शेवटीं डॉक्टरच्या सल्ल्यावरून त्यांस एका अंधार कोठडींत ठेवण्यापर्यंत मजल आली पावसाळ्याची निरुत्साही हवा पसरली काय करावें काय नाही अशा मनःस्थितींत, वाडिया, बाळमंगेश वगैरे मंडळींचे दिवस जाऊ लागले कसली बडोद्याची सुधारणा आणि कसलें काय, एकदां दादाभाई बरे झाले कीं मिळवली असें त्यास वाटूं लागलें

अशा स्थितींत एके दिवशीं लॉर्ड नॉर्थब्रुक याजकडून एक पत्र आलें. रिपोर्टास जें उत्तर बडोद्याहून रवाना झालें होतें त्याविषयी त्यांत काहीं तरी मजकूर आहे असें बळवतराव यशवत यास कळलें त्यांचें दादाभाईवर फार प्रेम असे त्यांनीं वाडियास ताबडतोब बोलावून आणून सांगितलें कीं, नॉर्थब्रुक-साहेबाकडून असें असें पत्र आलें आहे दादाभाईची तब्येत त्या वेळीं फारच बिघडलेली असल्यामुळें त्यांस ही बातमी एकदम कळविणें इष्ट नव्हतें. म्हणून वाडियांनीं अगदीं सदिग्धपणे त्याजजवळ ही बातमी केवळ लोकवार्ता म्हणून सांगितली परंतु रात्री पावसाची भयंकर झोड चालू असता मल्हाररावाकडून दादाभाईस नेण्यासाठीं शिष्टांम आला. आपल्या प्रकृतीचा यत्किंचितही विचार मनात न आणता दादाभाई महाराजाकडे गेले महाराजांनीं निमूटपणें नॉर्थब्रुकचें पत्र त्याजजवळ दिलें तें वाचल्यावर कोणताही विकार न करता 'ठीक' असें म्हणून त्यांनीं तें खालीं ठेवलें. दादाभाईची ती शांत वृत्ति पाहून आश्चर्यचकित झालून मल्हारराव म्हणाले, "दादाभाई, आपण बोलत का नाहीं ?"

मल्हाररावाकडे गंभीर मुद्रें पाहात दादाभाईंनीं उत्तर दिलें, "महाराज, सर्व लहानमेळ्या गोष्टींचा नियंता परमेश्वर आहे त्याची तुमच्यावर कृपादृष्टि आहे. आपण रिपोर्टास जें उत्तर धाडलें त्यास समाप्ति दर्शविणारें हें पत्र आज नॉर्थब्रुककडून आलें"

पूर्वीच्या सर्व अपराधांची मल्हाररावांस सरकारनें क्षमा केली आहे अशा आशयाच्या नॉर्थब्रुकच्या या पत्रानंतर दादाभाईस जरा दुरूप आला व त्याची प्रकृति हळुके हळुके सुधारत चालली, तरी फेअरचा त्रास कांहीं मंदावला नव्हता;

उलट तो वाढतच होता. शेवटीं दादाभाईंनीं ठरविलें कीं, फेअरच्या वर्तना-
विषयीं सरकारांत तक्रार करून फेअरला बडोद्याच्या रेसिडेंटच्या जागेवरून दूर
करण्याविषयीं मागणी करावी याविषयीं त्यांनीं मल्हाररावाचा व इतरांचा सल्ला
घेतला दादाभाईंचा बेत ऐकून मल्हाररावास तर फार आनंद झाला. खंडेरावा-
च्या पक्षाच्या दरबारी मडळीस उघड उघड उत्तेजन फेअरकडून मिळत असे
व आपले दोष काढून आपणांस पदभ्रष्ट करूं पाहणारा फेअर आहे अशी
मल्हाररावांची पुरी खात्री होती. फेअर बडोद्यातून गेला तर आपल्या डोक्यावर
सदैव टांगलेली नगी तरवार दूर होईल अशी मल्हाररावांची कल्पना असल्यामुळे
त्यांनीं दादाभाईंच्या सूचनेस अगदीं मनापासून दुजोरा दिला. नंतर फेअरच्या
हातून झालेल्या गैरवर्तनाची एक खुलासेवार यादी तयार करून फेअर जोंपयेंत
रेसिडेंट आहे तोंपयेंत माझ्या हातून काहीं होणें शक्य नाहीं बडोद्याची सुधारणा
व्हावी अशी सरकारची इच्छा असेल तर फेअरला दूर करावा, अशा प्रकारचा
एक खलिता दादाभाईंनीं लिहून काढला, आणि तो व्हाइसरॉयाकडे रवाना
करण्यासाठीं फेअरकडे पाठवून दिला.

यानंतर दोनतीनच दिवसांनीं जी एक वाईट गोष्ट घडून आली ती झाली
नसती तर बडोद्याचें राज्य दादाभाईंच्या हातून कल्पनेपलीकडे सुधारलें गेलें
असतें ती गोष्ट अशी. रोज सकाळीं रपेट करावयास जावयाचा फेअरचा क्रम
असे फेअर परत येईपर्यंत त्याचा गडी एक सरबताचा पेला तयार करून त्याच्या
टेबलावर ठेवा, आणि फिरून परत आल्याबरोबर त्या पेलातील सरबत पिऊन
आपल्या कामाला लागावयाचें असा फेअरचा रोजचा प्रघात असे. हा क्रम
कित्येक महिने अव्याहत चालला होता सन १८७१च्या नव्हेंबर ता ९ रोजी
सकाळीं फेअर रपेट करून परत आला व नित्याप्रमाणें त्यानें टेबलावरील
सरबताचा पेला आपल्या तोंडाला लावला सरबताचा एक घोट घेतला असेल
नसेल तोंच त्याचें तोंड कडूझार झालें. सरबतांत काहीं तरी विषारी पदार्थ
असला पाहिजे अशी शंका येऊन फेअरनें ताबडतोब तोंडातील चूळ व्हराव्यात
जोरानें ओकून टाकली. त्याबरोबर दगडावर विषारी वण उठला ! लगेच काय
झालें याची हुकीगत चिठीवर लिहून तें सरबत परीक्षणासाठीं फेअरनें सिव्हिल
सर्जनकडे पाठवून दिलें. सिव्हिल सर्जननें त्या सरबतांत arsenic होतें असा
निकाल दिला. फेअरनें या सर्व प्रकरणाचा रिपोर्ट तयार करून व्हाइसरॉयकडे

दादाभाई नवरोजी

पाठवून दिला. मात्र झालेल्या हकीगतीचा यत्किचितही बोभाटा होऊ न देण्याची त्याने खबरदारी घेतली. याप्रमाणे दादाभाईंच्या तक्रारपत्रकाबरोबरच फेअरचा हा रिपोर्टही सरकारकडे गेला.

दादाभाईंनी सरकारकडे पाठविलेल्या तक्रारीचा चांगला उपयोग झाला फेअरला रेसिडेंटच्या जागेवरून काढण्यात येऊन त्याच्या जागी सर पेली यास नेमण्यात आले, आणि पेलीसाहेबांससुद्धा रेसिडेंट या नात्याने नव्हे तर गव्हर्नर जनरलचे एजंट म्हणून पाठविण्यात आले. पेलीसाहेब फार विद्वान व सज्जन असून दादाभाईंस मदत करण्याची त्यांची बळकट इच्छा होती. परंतु दुदैव हे की, फेअरवर विषप्रयोग करण्याचा जो प्रयत्न झाला त्याचा तलास लावण्याचा हुकूम पेली यांस झालेला होता.

सर लुइस पेली यास दादाभाईंबद्दल इतका आदर होता की, बडोद्यास आल्या वर दोन तीन दिवसांनी त्यांनी खडेरावाच्या पक्षाच्या सर्व मंडळींस एके ठिकाणी जमविले, व दादाभाईंस तेथे घेऊन जाऊन सर्वांस बजावून सांगितले की, “तुमचे खरे धनी दादाभाई आहेत तुमच्या काही तक्रारी असतील तर त्या माझ्याकडे न आणता त्यांच्याकडे एकदम नेत जा. माझा तुमचा काही सबध नाही मला मध्ये घालून दादाभाईंच्या मार्गात अडथळे आणण्याचे तुमच्या मनात असेल तर ते अत्यंत निंद्य होय, व ते मला बिलकुल खपणार नाही तुम्हीं दादाभाईंस मदतच केली पाहिजे ” या खडेरावपक्षीय जुन्या मंडळीच्या हातून दादाभाईंस मदत होणे तर अशक्यच होते, परंतु प्रत्यक्ष अडचणी उत्पन्न करण्याचे पेलीसाहेबांनी बंद केल्यावर दादाभाईंस अप्रत्यक्षपणे खाली ओढण्याचे एक साधन लवकरच या जुन्या मंडळीच्या हाती आले.

दादाभाई बडोद्यास येण्यापूर्वी अशी पद्धत असे की, राज्यातील एखाद्या माणसाचे कोर्टात काही काम असले की, मल्हारावांनी वादीस व प्रतिवादीस स्पष्ट सांगायचे की, तुमच्यापैकी जो मला अधिक पैसा नजराणा म्हणून देईल त्याच्या तर्फेचा निकाल देण्यात येईल. अशा प्रकारे न्यायाचे अगदी उघड उघड लिलाव चालत असत कित्येकांच्या असल्या खंडण्या खजिन्यात जमा व्हावयाच्या अद्याप राहिल्या होत्या. अमुक माणसाकडून इतकी खंडणी अमुक तारखेस जमा व्हावयाची अशा तऱ्हेने व्यवस्थित हिशेब बघ्यातून मांड-
लेले होते. दादाभाईंनी रा० रा० बालभगेश यांस न्यायाधीश नेमले होते. न्यायाच्या

विष्कीचा तो विचित्र हिशेब पाहून बाळमंगेश घाबरून गेले व त्यांनीं दादा-भाईस विचारलें कीं, या येणें असलेल्या न्यायाच्या किमती खरोखरच वसूल करावयाच्या किंवा कसें ? बाळमंगेश यांनीं सांगितलेली हकीगत ऐकून दादा-भाईस महादुःख वाटलें व त्यांनीं स्पष्ट वजावले कीं, असल्या कोणत्याही रकमांची सरकारांत जमा होऊं घावयाची नाहीं दादाभाईचा हा हुकूम मल्हाररावांच्या कार्नां गेला तेव्हां त्यांस किंचित् राग आला, पण दादाभाई करतील तें चांगल्यासाठींच करतील असा विचार करून त्यांनीं आपला राग विशेष दाखविला नाहीं जुन्या मंडळीला येथें बरोबर संधि सांपडली त्यांनीं मल्हाररावांस असें सांगण्याचा क्रम सुरू केला कीं, “ महाराज, तुम्हीं ज्या नजराण्यांचे ठराव केलेत त्यांच्याशीं दादाभाईचा काय संबंध ? ते पैसे तुमचे आहेत या बाबतींत दादाभाईंनीं सरकारच्या हक्काची पायमल्ली चालविली आहे ” या मसलतीमुळे मल्हारराव बिथरून गेले व त्यांनीं आप्रह भरला कीं, पूर्वीं ठरलेले हे नजराणे घेतलेच पाहिजेत परंतु असल्या त्राग्यानें गडबडून जाण्याइतके दादाभाई कच्च्या दिलाचे नव्हते. त्यांनीं मल्हाररावांस खडखडडीत उत्तर दिलें कीं, “ महाराज, या नजराण्यांच्या पैशांपैकीं एका पैला तुम्हीं स्पर्श केलात, कीं मी तडक स्टेशनची वाट बरीन ” मल्हाररावांची स्थिति यानंतर अगदीं विलक्षण होऊन गेली थड दादाभाईच्या जळजळीत निस्पृहतेला धिकारण्याचें त्यांना धैर्य होईना, थड जुन्या मंडळींतील चहाडखोरे दरबाऱ्यास दरडावून गप्प बसविण्याइतका जोरही त्यांच्या अंगां नव्हता. काय करावें काय नाहीं असें त्यांस होऊन गेलें एके दिवशीं त्यांच्याशीं बोलतां बोलतां वाडिया सहज म्हणाले, “ महाराज, आम्ही या गोष्टी आमच्या स्वार्थासाठीं का करतो ? आमचें काय ? दादाभाई बडोद्यांतून केव्हां तरी जाणारच, मी जाणार, आणि ही जुनी दरबारी मंडळीही काहीं येथें कायमची नाहीत ! तुम्ही मात्र येथें राहाल ! तुमच्या हितासाठीं सगळ्या गोष्टी झाल्या पाहिजेत, आणि तीच आमची खटपट आहे ”

या बोलण्यानें मल्हारराव थोडेसे चमकले. वाडियांचें बोलणें ऐकून त्यांची सदसद्विवेकबुद्धि जागृत झाली, व विचारपूर्वक ‘हं-हं’ असें म्हणून ते स्वस्थ बसले.

हें नजराण्यांसंबंधींचें भांडण किती तरी दिवस चालू होतें. हें एकच भांडण सुरू होतें असें नव्हे, तर काहीं ना काहीं तरी बारीकसारीक गोष्ट उकलून काढून

दादाभाई नवरोजी

दादाभाईविषयीं मल्हाररावांचें मन कलुषित करण्याचा जुन्या मडळीनें सपाटा चालविला फेअरसारखा शत्रु वाटेवेगळा झाल्यामुळें जो काहीं दुरूप दादाभाईस आला होता त्यावर या नव्या कुरबुरीमुळें विरजण पडूं लागले. सर लुइस पेले यांचें लग्न झालें नव्हतें व चैनीकडे त्याची थोडीशी प्रवृत्ति होती. या गोष्टीचा फायदा घेऊन पेलेसाहेबांविषयीं कुजक्या बातम्या उठविण्यासही जुन्या दरबाऱ्यांनीं प्रारंभ केला काहीं पैशाची गोष्ट निघून दादाभाईंनीं ती मल्हाररावांकडे मंजुरीसाठीं पाठविली कीं, या दरबाऱ्यांनीं म्हणावें, “ महाराज, मंजुरीचा हा नुसता तमाशा आहे आम्हांला तर यांत काहीं अर्थ दिसत नाहीं लोक तर म्हणतात राज्याचे मालक, चालक सर्व काहीं दादाभाई ! मल्हारराव आपले—पण जाऊं या. आम्हीं या गोष्टी सरकारजवळ कशाला बोलाव्या ! ” मल्हाररावांच्या अंतःकरणात या विषाच्या पिचकाच्या मारण्याचें काम अव्याहत चालू झालें याचा परिणाम असा झाला कीं, दादाभाईविषयीं मल्हारराव अत्यंत संशयग्रस्त झाले, व दादाभाईंच्या कोणत्याही म्हणण्याला झटकन समति द्यावयाची नाहीं, प्रत्येक बाबीला हजार फाटे फोडावयाचे असें वर्तून त्यांनीं आरंभिलें शेवटीं या एकदर प्रकाराची दादाभाईस अगदीं चीड आली शेवटीं, त्यांनीं मल्हाररावांस सांगितलें कीं, एकजात सर्व जुन्या दरबाऱ्यांना राज्याबाहेर घालवून तरी या, नाहीं तर माझा राजीनामा तरी मंजूर करा

हा खटका पेलेसाहेबांच्या कानावर गेला तेव्हा त्यांनीं दादाभाईस बोलावून घेऊन त्यांचीं आर्जेवें केलीं कीं, तुमच्यासारख्या मडळीच्या मदतीची संस्थानास अत्यंत जरूर आहे, होईल तितकें करून तुम्ही रहा परंतु, दादाभाईंनीं त्यांस आपली अडचण खुलासेवार समजावून सांगितल्यावर पेलेसाहेबाची खात्री पटली. त्यांनीं मल्हाररावांची गांठ घेतली, व जुन्या दरबाऱ्यांच्या मूर्खपणामुळें दादाभाईंच्या कामांत व्यत्यय येऊन संस्थानचें केवढें अहित होत आहे तें त्यांस समजावून सांगितलें. पुष्कळ बोलणें झाल्यावर मल्हाररावांनीं कबूल केलें कीं, मी सर्वांस घालवून देतो, पण दामोदरपंतास दूर करावयास मी कर्बांही तयार होणार नाहीं. वास्तविक स्थिति अशी होती कीं, दायोदरपंत म्हणजे मल्हाररावांच्या दुष्ट मसलतगारांचा राजा होता. दामोदरपंत जाऊन इतर लोक राहिले तरी हरकत नव्हती. पण दामोदरपंतास ठेवून इतर लोकांस घालविणें म्हणजे खोकला झाल्या-

वर फक्त आंबट पदार्थ खाऊन इतर पदार्थ वर्ज्य करण्यासारखे होतें. यामुळे मल्हाररावांच्या म्हणण्यास दादाभाई कबूल होईनात व अखेर बडोद्याहून जाण्याचा निश्चय त्यांनीं जवळ जवळ कायम केला.

मध्यंतरी फेअरच्या विषप्रयोगाविषयींची चौकशी जोरानें चालू होती मुबईचे पोलीस कमिशनर फ्रँक सूटर हे मुद्दाम बडोद्यास आले होते, व त्यांस मदतगार म्हणून अहमदाबादचे गजानन विठ्ठल काम करीत होते. वाडिया हे बडोद्याच्या फौजदारीचें काम पहात असत दामोदरपंतानें फौजदारी खात्यामार्फत कर्षी arsenic आणलें होतें काय ? किती आणलें होतें ? इतकें आणण्याची खरोखरीच जरूरी होती काय ? वगैरे अनेक प्रश्नांना वाडियाना उत्तरें द्यावीं लागलीं. तीन-चार अरब नोकराच्या घरांची झडती घेण्यांत आली परंतु इतका खटाटोप करून काहींसुद्धा निष्पन्न होईना शेवटीं फ्रँक सूटर निराश होऊन मुबईस परत जावयाच्या विचारांत होते, इतक्यांत —

फेअरच्या तैनातींत असलेला एक मराठा नाईक, व एक अरब चाऊस यांनीं कबुली दिली कीं, दामोदरपताच्या सांगण्यावरून आम्हीं फेअरच्या सरबतात arsenic घातलें होतें. या कबुलीमुळे दामोदरपंत अपराधी ठरत होता. परंतु दामोदरपतास माफीचा साक्षीदार करण्यात आलें व मल्हाररावांवर खटला करण्यात आला

इतकें झाल्यावर दादाभाईस बडोद्यांत राहणें शक्यच नव्हतें वाडिया, बाळमंगेश वगैरे मंडळींसह ते मुबईस परत आले मल्हारराव कितीही वाईट असले तरी फेअरवर विषप्रयोग करण्याइतके नीच अतःकरणाचे ते खास नाहींत असें दादाभाईस वाटत होते. परंतु दामोदरपंतानें मल्हाररावांचें नांव सांगितल्यावर त्याविरुद्ध काहींच लेखी पुरावा पुढें करणे शक्य नव्हतें. मल्हाररावाविरुद्ध सुरू होणाऱ्या खटल्यात मुंबईचे सॉलिसिटर्स जेफरसन अँड पेन हे काम करणार होते, व त्यांस भाईशंकर नानाभाई हे मदत होते. मल्हाररावांच्या बाजूचा पुरावा तयार करण्यासाठीं भाईशंकर नानाभाई बडोद्यास गेले. परंतु जुन्या मंत्रीमंडळाच्या सांगणीवरून बडोद्यांतील सर्व लोकांनीं कानावर हात ठेवून कोणत्याही प्रकारची साक्ष देण्याचें नाकारलें. कोणीही काहींही सांगेना, तेव्हां भाईशंकर नानाभाई मुंबईस दादाभाईकडे येऊन म्हणाले कीं, आतां करावयाचें कसें ? तें

दादाभाई नवरोजी

पाहून आपल्या बडोद्याच्या कारभारांतील जे काही कागदपत्र वाडियाजवळ हेति ते सर्व दादाभाईंनी भाईशकर यांच्या स्वाधीन केले इंग्लंडमधील त्या वेळचे सर्वोत्कृष्ट कायदेपंडित सार्जंट बॅलंटाईन यांस १०,००० गिनी देऊन मल्हाररावांचे काम चालविण्यासाठी बोलवण्यांत आले होते व ते इंग्लंडहून निघालेही होते एडन बंदरांत त्यांच्या हातीं पडतील अशा बेताने दादाभाईंचे कागदपत्र पाठविण्यांत आले. एडनहून मुंबईस येईपर्यंत बॅलंटाईननीं ते कागदपत्र वाचले व मल्हाररावांच्या बाजूचा पुरावा तयार केला. मुंबईस आल्याबरोबर त्यांनीं दादाभाईंची गांठ घेतली व तयार केलेला पुरावा त्यांस सांगितला तो असा कीं, फेअरला विषप्रयोग करण्याचा ज्या दिवशीं प्रयत्न झाला त्याच्या आधींच तीन दिनस फेअरला काढून टाकण्याविषयीचा खलिता दादाभाईंनीं सरकारला पाठविला होता. ही गोष्ट मल्हाररावांस पूर्णपणें माहीत होती तेव्हां फेअरचे व मल्हाररावांचे वैर होतें असें जरी गृहीत धरलें तरी सनदशीर मार्गानें फेअरला दूर करण्याचा प्रयत्न केल्यानंतर बेकायदेशीर वाममार्गाचा अवलंब करण्याचें मल्हाररावांस काहींच कारण नव्हतें

बॅलंटाईनच्या या पुराव्यास दादाभाईंनीं समति दिली याच पुराव्याच्या जोरावर मल्हाररावांची बाजू बॅलंटाईननीं कोर्टांत पुढें माडली, व आनंदाची गोष्ट ही कीं, दामोदरपतांची साक्ष फुकट जाऊन कोर्टानें 'Not proved' असा निकाल दिला व मल्हारराव सुटले

याप्रमाणें दादाभाईंच्या दिवाणगिरीचा किंचित् उदास असा शेवट झाला. अनेक अडचणी असूनही राज्यव्यवस्थेंत त्यांनीं सुधारणा केल्या, न्यायखात्यांतील नजराणे घेण्याची वाईट पद्धति त्यांनीं पार मोडून टाकली, कायद्यांचें कोडही त्यांनीं सुधारून वाढविलें, हें सर्व खरें, परंतु ज्या ईशेंत व उल्हासानें ते बडोद्यास आले त्याचा अगदीं पुरा अत होऊन त्यांना बडोद्यातून जावें लागलें बडोद्याची नोकरी पतकरण्यापूर्वी दादाभाईंच्या मनांत अनेक आकांक्षा होत्या. देशी संस्थानिकांना मनापासून मदत करून त्यांचा दर्जा आपण वाढवूं, संस्थानांचीं शुल्की, लष्करी, न्याय वगैरे खातीं अत्यंत सुधारून संस्थानिक प्रजेला ब्रिटिश प्रजेपेक्षा हजारां पटींनीं सुखी करूं व ब्रिटिश अधिकाऱ्यांना लाजेनें खालीं मान घालावयास आपण लावूं, वगैरे आशा हृदयाशीं प्रेमानें धरून दादाभाईंनीं बडोद्यांत

दिवाणगिरी

पाय घातला होता म्हणून बडोद्याच्या कारकीर्दीचें असें पर्यवसान झालेलें पाहून दादाभाईना वाईट वाटलें. तथापि त्यांचा शांतपणा व गंभीरपणा विलक्षण होता. आपल्या हातून फारसें कार्य झालें नाहीं तर नाहीं, आपण अंतःकरणापासून केलेल्या खटपटीच्या पायावर पुढें कोणीतरी राज्यसुधारणेची इमारत उभारील, असा विचार करून बडोद्यांत घालविलेले दिवस एखाद्या दुष्ट स्वप्नाप्रमाणे विसरून टाकण्याचें दादाभाईनीं ठरविलें

प्रकरण सहावें

कॉंग्रेसची स्थापना व पार्लमेंटमधील काम

मुंबईस आल्यानंतर दादाभाई स्वस्थ बसले नाहीत. स्वस्थ बसणें हा त्यांचा स्वभावच नव्हता. सतत उद्योग आणि लोकसेवा याशिवाय ज्यांचें दुसरें काहीं ध्येयच नव्हतें, ते दादाभाई हात जोडून विश्रांति घेत राहतील, ही गोष्ट शक्यच नव्हती सन १८७१ मध्ये ते मुंबईच्या काँग्रेस-

मुंबई काँग्रेस-मधील काम नचे सभासद झाले व टाऊन कौन्सिलांतही त्यांनी प्रवेश केला. या दोन्ही संस्थांचें काम त्यांनी एक वर्षभर अतिशय हौसेने व दक्षतेने केलें. त्या वेळीं मुंबईस हल्लींच्या

सारखी पाण्याची व्यवस्था नव्हती. नळ नसल्यामुळें इतर खेडेगावांप्रमाणें विहिरी व तलाव यातील पाण्याचा उपयोग शहरवासी लोक करीत असत. 'ही गैरसोय दूर करण्यासाठीं विहार येथें पाण्याचा एक अजब साठा बांधून तेथून नळांच्या साहाय्याने मुंबईस पाणी पुरवावें असे सरकारने ठरविलें. या कामाला फार पैसा लागावयाचा हें उघड होतें. सरकारचें म्हणणें असें कीं, खर्च होणाऱ्या पैशांपैकीं बराच मोठा भाग मुंबईच्या म्युनिसिपालिटीने सोसावा. हा प्रश्न म्युनिसिपालिटी-पुढें चर्चेला निघाल्यावर दादाभाईंनीं सवाल केला कीं, सरकार म्हणत आहे इतक्या रकमेची या कामाला खरोखरच जरूर आहे कीं काय ? मुंबईची लोक-संख्या, लोकाना लागणाऱ्या पाण्याचा अदमास वगैरे गोष्टींसंबंधानें माहिती व आंकडे गोळा करून दादाभाईंनीं असे सिद्ध केलें कीं, दर माणशीं दररोज सरासरी १७ गॅलन पाणी लागतें असा जो सरकारी हिशेब आहे तो चुकला आहे; १४ ग्यालन पाणी पुरें होतें, व या मुळांतल्या चुकीमुळें म्युनिसिपालिटीपाशीं सरकार मागत आहे ती रक्कम ५० लक्ष रुपयांनीं जास्त आहे. या मुद्द्यावर बराच वादविवाद झाला. आपली चूक कबूल करणें सरकारी कामगारांच्या जिवावर आलें. परंतु दादाभाईंच्या बिनतोड आंकड्यांपुढें लटपट चालणें शक्य नव्हतें. हे अधिक अंकितलेले पन्नास लक्ष रुपये कमी करून बाकीचे पैसे आम्ही देतो, आणि तेंसें होत नसेल तर आम्हांला ही तुमची पाण्याच्या सोयीची योजना

काँग्रेसची स्थापना व पार्लमेंटमधील काम

गैरसोयीची वाटते आणि म्हणून पसंत नाही, असा दादाभाईच्या माहितीच्या जोरावर म्युनिसिपालिटीने हट्ट धरला शेवटी, सरकारने म्युनिसिपालिटीचे म्हणणे कबूल केले, विहार तलावाचे काम सुरू झाले, आणि दादाभाईच्या उद्योगाने म्युनिसिपालिटीचे पन्नास लाख रुपये वाचले सन १८७६ मध्ये त्यांनी कार्पोरेशनमधील आपल्या जागेचा राजीनामा दिला

यापुढे अडीच तीन वर्षेपर्यंत नमूद करण्यासारखे असे कोणचेच मोठे काम त्यांनी हाती घेतले नाही तथापि सन १८७३मध्ये फॉसेट कमिटी (Fawcett Committee) पुढे त्यांनी आपल्या साक्षीत जे सांगितले होते की, राज्यव्यवस्थेच्या दृष्टीने मोठ्या अधिकाराच्या आणि जबाबदारीच्या जागा हिंदुस्थानातील लोकांस देणे अत्यंत इष्ट आणि जरूरीचे आहे, त्यासंबंधी त्यांनी सर पेरी यांच्याशी आता पत्रव्यवहार सुरू ठेविला होता शिवाय सर डेव्हिड बेडरबर्न यांच्याशी पत्रद्वारे मागणी करून हिंदुस्थानात आलेल्या गोऱ्या नोकर लोकांच्या पगाराचे व पेन्शनचे आंकडे सरकारी दस्तरी गुप्त ठेवलेले असत, ते प्रसिद्ध करण्याबद्दल त्यांनी तगादा लाविला, आणि मि० हिंडमन यांच्याबरोबर हिंदुस्थानासंबंधाच्या अनेक प्रश्नाविषयी पत्रद्वारे त्यांनी बरीच चर्चा केली.

सन १८७६ ते सन १८७९ ही तीन वर्षे दादाभाईच्या मनात निराशा उत्पन्न करण्यासारखी गेली लॉर्ड लिटनची कारकीर्द सुरू होती आणि त्याच्या अनुदार शोरणामुळे ज्या अढळ विश्वासावर दादाभाईच्या राजकीय

निराशा

चळवळीची भिस्त होती, तोच विश्वास डळमळला हिंदुस्थानातल्या अधिकाऱ्यांची अरेरावी चालते याचे कारण त्याची गंधवाताही विलायतेतील मुत्सद्यांना लागत नाही, आणि हिंदुस्थानच्या लोकांचे गान्धारणे जर थेट पार्लमेंटपर्यंत पोहोचविले तर आपल्या तक्रारी दूर करण्याइतकी न्यायप्रियता विलायतच्या लोकात आहे, ही भावना दादाभाईस राजकारणात नेहमी उत्साह देत असे परंतु लिटनशाहीने दादाभाईचे अंतःकरण विषण्ण झाले. लॉर्ड लिटनसारखे उच्च कुलात जन्मलेले व सुशिक्षित ईंग्लिश लोक अधिकारी झाल्यावर असे अन्यायाने वागातात याबद्दल दादाभाईस आश्चर्य वाटले हिंदुस्थानच्या लोकांच्या कल्याणाविषयीची बोलणी, ठरावांतील व जाहीरनाम्यांतील उदार वचने ही सर्व उधारच होणार की काय, आणि ईंग्लंडाचे न्यायप्रियतेचे उद्गार म्हणजे आमच्या डोळ्यांत धूळ फेकण्यासाठी पद्धतशीर

दादाभाई नवरोजी

रचलेलें अवाढव्य ढोंगच आहे कीं काय, अशा शंका दादाभाईंच्या मनांत आल्यावाचून कशा राहतील ! याच वेळीं काबूलच्या अमिराशीं ब्रिटिशांची लढाई झाली, तिला अतोनात पैसा खर्च झाला, आणि तो सर्व बोजा हिंदुस्थानच्या तिजोरीवर बसविण्यांत आला यासुळें दादाभाईंचें अतः करण विदीर्ण झालें त्यांचें म्हणणें कीं, अफगाणिस्तानच्या बाजूनें ब्रिटिश राज्याला थक्का पोंचण्याचा संभव म्हणून ईंग्रजांनीं लढाई केली, तिचा फायदा ब्रिटिश राज्याला झाला, आणि खर्च तेवढा हिंदुस्थानचा काय म्हणून ! हिंदुस्थान दरिद्री आहे हें विलायतेस कोणी कळवीत नसावें, असें वाटून दादाभाईंनीं हिंदुस्थानच्या दारिद्र्याचा प्रश्न हातीं घेतला हिंदुस्थानची प्रजा सुखी व संपन्न आहे असें ब्रिटिश मुत्सद्द्यांच्या मनांत कोणीं भरवून दिलें असेल तर ती कल्पना संप्रमाण खोडून काढण्याचें दादाभाईंनीं मनांत आणिले हिंदुस्थानची लोकसंख्या, लोकाची मिळकत, व्यापार, शेती, सरकारी कर, तेथील लोकांस खाण्यास लागणारे पदार्थ, साधारण मनुष्यास अवश्य लागणाऱ्या कपड्यांचा खर्च, इत्यादि बारीकसारीक गोष्टींची निर्दोष व सांगोपांग माहिती मिळवून त्यांनीं आंकडे तयार केले. इतर युरोपियन, अमेरिकन, आफ्रिकन वगैरे राष्ट्रांतील लोकांची असल्या प्रकारची माहिती मिळवून, या सर्व माहितीच्या आधारानें “ हिंदुस्थानचें दारिद्र्य ” (Poverty of India) व “ हिंदुस्थानची काय गत होणार ! ” (Condition of India) हे दोन निबंध सन १८८० मध्ये त्यांनीं प्रसिद्ध केले

मध्यंतरी, सन १८७६ सालीं, पावसाचें अवर्षण होऊन हिंदुस्थानांत भयंकर दुष्काळ पडला या गोष्टीनें दादाभाईंस विशेष विचारग्रस्त केलें. हिंदुस्थानांत पडणाऱ्या दुष्काळाचें खरें कारण केवळ अनावृष्टि किंवा अतिवृष्टि येवढेंच नाहीं, तर

बेजबाबदार राज्यपद्धतीकडे याचा बराच दोष आहे अशी

दुष्काळावरील त्यांची खात्री झाली होती सन १८७६ सालचा दुष्काळ

विचार फारच तीव्र होता, आणि त्याबद्दल इतका बोभाटा झाला

कीं, त्यासंबंधी चौकशी करण्याकरितां सरकारकडून दुष्काळ कमिशन नेमण्यांत आलें हें कमिशन सन १८८० मध्ये बसलें, व या कमिशननें केलेल्या रिपोर्टांसंबंधानें एक लेख तयार करून तो दादाभाईंनीं सन १८८१ च्या जानेवारी माहिर्न्यात स्टेट सेक्रेटरीकडे पाठविला. तो नटेशनच्या पुस्तकांत परिशिष्ट ‘ई’ येथें छापला आहे. कमिशननें आपल्या रिपोर्टांत लिहिलें होतें कीं, दुष्काळ

कॉंग्रेसची स्थापना व पार्लमेंटमधील काम

घालविण्याचा उपाय करावयाचा असेल तर इंग्रज लोकांस अधिक नोकऱ्या मोठे मोबदला द्याव्या आणि एक शेतकीखाले काढावे हिंदुस्थानच्या उत्तम राज्यकारभाराबद्दल म्हणून ६,५०,००,००० पौंड प्रतिवर्षी हिंदी लोकांकडून मिळालेच पाहिजेत. परंतु दादाभाईंनी आपल्या लेखात असे दाखविले की, हे उपाय नसून अपाय आहेत, दुष्काळावर खरा उपाय काढावयाचा असेल तर हिंदुस्थानचा द्रव्यशोष थांबवा. कराचे ओझे युनायटेड किंग्डमवर शेंकडा ८ आहे तर हिंदुस्थानावर शेंकडा २२ आहे, आणि पहिल्याचे उत्पन्न १,००,००,००,००० पौंड आहे तर हिंदुस्थानचे उत्पन्न त्याच्या एक तृतीयांशही नाही, विलायतेंत सर्व कर तेथल्या लोकांच्या हितासाठी खर्च होतो, आणि हिंदुस्थानचा सर्व पैसा बाहेरच गडप होतो तेव्हा इतका पैसा नेणारी नोकरशाही थांबवा आणि एतद्देशीय लोकांस मोठ्या पगाराच्या जागा द्या.

सन १८८१ मध्ये दादाभाई पुन्हा मुंबईच्या कार्पोरेशनचे सभासद झाले. हिंदुस्थानचे व्हाइसरॉय लॉर्ड लिटन परत गेले व राज्याची सूत्रे लॉर्ड रिपन साहेबांच्या हाती आली या दोन अधिकाऱ्यात विलक्षण फरक होता लॉर्ड रिपन हे फार उदार अतःकरणाचे असून त्यांना हिंदुस्थानच्या

कॉंग्रेसची स्थापना

कल्याणाची फार कळकळ होती यांच्या कारकीर्दीत दादाभाईंच्या अतःकरणावर लिटनशाहीमुळे पसरू लागलेली निराशेची छाया बरीचशी दूर झाली ईस्ट इंडिया असोसिएशनची मुंबईची शाखा कमकुवत होऊन जागच्याजागी थड पडल्यासारखी झाली होती, तिच्यात त्यांनी नवजीवन घातले सन १८८२ मध्ये लॉर्ड क्रोमर यांनी जकाती उठविल्यामुळे दादाभाईंस फार आनंद झाला, कारण ते स्वतः सरक्षक जकात-पद्धतीच्या विरुद्ध होते. शिवाय, स्थानिक स्वराज्यपद्धतीचा पाया घालण्याचा हिंदुस्थानसरकारकडून विचार सुरू झाल्यामुळे दादाभाईंस पुष्कळ आशा वाटू लागली रिपन साहेबांची कारकीर्द सन १८८४ साली संपून ते परत जाण्यास मुंबईस आले, तेव्हा त्यांच्याविषयींचा आदर व्यक्त करण्यासाठी मुंबईच्या लोकांची मोठी जाहीर सभा नोव्हेंबरच्या २९ तारखेला झाली त्या सभेत बोलतांना दादाभाईंनी रिपनसाहेबांची फार प्रशंसा केली, व लाटसाहेबांस 'श्रीमतीमा रिपन' (Ripon the Righteous) हें नाव खरोखरच शोभत आहे असे त्यांनी सांगितले.

दादाभाई नवरोजी

सन १८७६ ते १८७९ ह्या सालांत दादाभाईंच्या मनांत जितका निरुत्साह उत्पन्न झाला होता तितका त्यांचा उत्साह सन १८८२ ते १८८५ सालच्या मोर्घींनीं वाढविला. सन १८८५ मध्ये लॉर्ड रे, मुंबईचे गव्हर्नर, यांनीं दादाभाईंस मुंबईच्या कायदे कौन्सिलाचे सभासद नेमिलें या वर्षीं रिपन टेक्निकल स्कूल मुंबईस काढण्याच्या कामीं दादाभाईंनीं पुष्कळ मेहनत घेतली या वेळीं त्यांचें वय ६० वर्षांचें झालें होतें तीस चाळीस वर्षांपूर्वीं इंग्रजांच्या राज्यपद्धतीवर सर्व लोक भुलून गेले होते, परंतु या वेळीं लोकांत बरीच जागृति होऊन त्यांची दृष्टि निवळली होती. तेव्हा तिचा फायदा घ्यावा, व राजकीय चळवळ मधून मधून तुटक रीतीनें न चालविता तिला शिस्त लावावी, नाहीं तर इतक्या दिवसाची आपली खटपट वाया जाईल, असें दादाभाईंस आता वाटूं लागलें इलबर्ट-बिलाच्या विरुद्ध गोऱ्या लोकांनीं केवढी ओरड केली होती ती त्यांनीं इंग्लंडात असतांना पाहिली होती, व त्यावरून हिंदी लोकांनीं कशा तऱ्हेनें चळवळ केली पाहिजे याचा त्यांनीं अदमास ठरविला होता ते इतर पुढाऱ्यास म्हणत कीं, आपल्या चळवळींत जर काहीं जोम आणि सामर्थ्य आणावयाचें असेल तर नुसती एकव्यादुकच्या प्रांतात खटपट करून भागणार नाहीं, सबद राष्ट्रांतील लोकांच्या इच्छा व भावना एकजीव झाल्या पाहिजेत आणि सर्वांची एकदिलानें चळवळ झाली पाहिजे या त्यांच्या विचाराचे मूर्तस्वरूप म्हणजेच १८८५ सालीं झालेली राष्ट्रीय सभेची स्थापना होय. हिच्या अभिवेशनाच्या कामीं दादाभाईंनीं फार परिश्रम केले. या पहिल्या बैठकींत त्यांनीं तीन ठरावांवर भाषणें केलीं. ते ठराव असेः—हिंदुस्थानच्या राज्यपद्धतीची चौकशी करण्यासाठीं एक रॉयल कमिशन नेमावें, कायदे कौन्सिलाची वाढ व सुधारणा व्हावी, आणि आय् सी. एस ची परीक्षा इंग्लंडमध्ये व हिंदुस्थानांत, दोन्ही देशांत, एकाच वेळीं घ्यावी.

कोप्रेस आटपल्यावर १८८६ मध्ये दादाभाई विलायतेस गेले जुलई महिन्यांत पार्लमेंटची नवीन निवडणूक व्हावयाची होती. पार्लमेंटांत हिंदुस्थानच्या संबंधाच्या प्रश्नांची चर्चा वरचेवर चालू रहाण्यास हिंदुस्थानचा कोणी मनुष्य पार्लमेंटचा सभासद झाल्यास फार फायदा होईल असें दादाभाईंस पुष्कळ दिवस वाटत होतें. हें आपलें म्हणणें मुंबई इलाखा सभेच्या (Bombay Presidency Association) एका बैठकींत त्यांनीं सर्वांपुढें मांडलें. राजकीय

काँग्रेसची स्थापना व पार्लमेंटमधील काम

बद्दल त्यांना भीति वाटत होती त्यामुळे दादाभाईस यश येण्याचा संभव फारच कमी होता. शिवाय, त्यांचा प्रतिस्पर्धी कर्नल डंकन हा द्रव्याचा व इतर दृष्टी-नाही दादाभाईपेक्षा फार प्रबल होता. तो आयर्लंडच्या स्वराज्याची यश करणारा असून त्याचा स्थानिक लौकिकही बराच होता. उलट दादाभाईचें नांवही काही रहिवाशांनी ऐकले नव्हते इतकी प्रतिकूल स्थिति असूनही कर्नल डंकनला ३६५१ तर दादाभाईस १९५० मते मिळाली दादाभाई पडले ह्यांत विशेष नवल नाही. निवडणुकीच्या अगोदर सारे नऊ दिवस तयारीला मिळून लोकांच्या भेटी घेणे शक्य नसल्यामुळे केवळ आठ दहा व्याख्यानांच्या आधारावर दादाभाईंना सुमारे दोन हजार माणसांचीं मते मिळालीं हा पराजयसुद्धां भूषणावह होता, असें कोण म्हणणार नाही. त्यांच्या बहुमोल राजकीय चळवळीच्या महत्त्वाची व आपल्या अंगच्या गुणांनी त्यांनी इंग्लंडांत मिळविलेल्या कीर्तीची ही एक मोठी साक्ष आहे

यानंतर हिंदुस्थानासंबंधाच्या अनेक प्रश्नांवर इंग्लंडमध्ये ठिकठिकाणी व्याख्याने देण्यास दादाभाईंनी सुरुवात केली. अफूचा व्यापार बंद करणारें एक मंडळ लंडन-मध्ये होतें त्याच्या सन १८८६ च्या जून महिन्यातल्या परिषदेस दादाभाईंना आमंत्रण होतें तेथें त्यांनीं केलेलें भाषण नटेशनच्या पुस्तकांत पृष्ठे १९२ ते १९८ येथें छापलें आहे त्यात ते म्हणाले कीं, दारूप्रमाणेंच अफूही मादक पदार्थ आहे, व तें विष हिंदुस्थानांत पिकून चिनी लोकांच्या पोटांत जातें ह्याला ब्रिटिश अधिकारी काहींच उपाय करीत नाहींत, हिंदुस्थानची अफू खपते म्हणून हिंदुस्थानचा फायदा झाल्यासारखा दिसतो, परंतु मिळकत विलायती व्यापाऱ्यांस होते आणि चीनचें गिन्हाईक तयार करावें लागत असल्यामुळे त्यांचे शिष्यांसाथ हिंदुस्थानास मिळतात; यावरून ही राज्यपद्धति सुधारल्याशिवाय हिंदुस्थानचें दारिद्र्य कमी होणार नाहीं, हें उघड आहे.

सन १८८६ मध्ये कलकत्त्यास जी काँग्रेस झाली, तिचे अध्यक्ष दादाभाई होते. त्या वेळीं विशेष महत्त्वाचा वाद म्हणजे अगोदर सामाजिक सुधारणा कीं राजकीय हा होता. पहिल्या पक्षाचे अर्थ न्यायमूर्ति महादेव गोविंद रानडे व दुसऱ्या पक्षांत नेटानें कार्य करणारे लोकमान्य बाळ गंगाधर टिळक. ह्या पुढाऱ्यांच्या मतभेदांमुळे दोन तट पडण्याची वेळ आली होती त्यामुळे आपापसां नात्यानें त्या वेळीं दादाभाईंनीं केलेल्या भाषणाचें महत्त्व मोठें आहे. ते

दादाभाई नवरोजी

भाषण नटेशनच्या पुस्तकात पृष्ठे १ ते १९ येथे छापले आहे. त्यांचे म्हणणे असे होते की, सामाजिक सुधारणेकडे लक्ष न देणारी काँग्रेस निरुपयोगी असा दोष लावणे म्हणजे गणितातील किंवा वेदान्तातील बिकट प्रश्न हातीं न घेण्याबद्दल कॉमन्स सभेला नावे ठेवण्यासारखे आहे. सामाजिक प्रश्न जाती व जातीचे पोटभेद यांपुरतेच असल्यामुळे सबंध राष्ट्रच्या सभेपुढे ते मांडणे अप्रासंगिक आहे, आणि म्हणूनच सामाजिक सुधारणांचा विचार राष्ट्रीय सभेने न केल्यास सामाजिक सुधारणेचे महत्त्व त्या सभेला कळत नाही असा अर्थ करणे योग्य नाही. दादाभाईसारख्या सामाजिक सुधारकाच्या तोंडचे हे शब्द फार लक्षात ठेवण्यासारखे आहेत.

दादाभाई मुंबईस आले त्या वेळी त्यांनी पार्लमेंटात शिरण्याची खटपट केली. त्याबद्दल त्यांचे अभिनंदन करण्याची मुंबईकरास उत्सुकता असूनही काँग्रेसचे अध्यक्ष त्यांना व्हावयाचे होते, त्यामुळे हा विचार लाबणीवर टाकावा लागला, परंतु पुढे सन १८८७ च्या फेब्रुवारी महिन्याच्या १३ व्या तारखेस रविवारी, दिनशा माणिकजी पेटिट यांच्या अध्यक्षतेखाली बॉबे प्रेसिडेन्सी असोसिएशन-तर्फे हे अभिनंदन करण्यासाठी एक सभा बोलावण्यांत आली त्याच सभेत लालमोहन घोस यांनी दादाभाईप्रमाणेच पार्लमेंटमध्ये शिरण्याचा प्रयत्न केल्याबद्दल त्यांचेही आभार मानण्याचा योग जुळवून आणिला होता त्यावेळी उत्तरादाखल दादाभाईंनी जे भाषण केले त्यात असे विशेष सांगितले की, मला अपयश आले खरे, परंतु माझ्या खटपटीस तेथल्या लोकांनी जी मदत केली तीवरून हिंदुस्थानच्या राजकीय चळवळीस मदत करणारे ईंग्रज लोक आपल्याला मिळतील हे सिद्ध झाले. माझ्या खटपटीमुळे तिकडच्या लोकांस हिंदुस्थानाविषयी माहिती होऊन काहींच्या मनांत हिंदी राजकारणाविषयी आवडही उत्पन्न झाली. माझा प्रयत्न वाया गेला असे मला वाटत नाही. हिंदी मनुष्याविषयी हॉबोर्नच्या लोकांनी दाखविलेले प्रेम लक्षात ठेवण्यासारखे आहे.

सन १८८१ मध्ये जॉन फ्रॉफर्डसाहेबांनी आपल्या एका विचित्र लेखात सर्वोत्कृष्ट गुणांचा मक्ता युरोपस्थ गोऱ्या लोकांच्याकडे घेऊन बुद्धिहीनता, व्यवहारशून्यता, असत्यप्रियता वगैरे दुर्गुणांची मालिका आशिया खंडातील सरसकट सर्व लोकांच्या गळ्यांत अडकवून असा सिद्धांत काढला होता की, पूर्वखंडातील लोक नादान असल्यामुळे त्यांच्यावर राज्य करण्याचा हक्क

कौन्सेलची स्थापना व पार्लमेंटमधील काम

निसर्गानेच पश्चिम खंडातील श्वेतवर्णीयांस दिला आहे. या विधानास उत्तर म्हणून दादाभाईंनी एक निबंध लंडन येथील 'एन्थॉलॉजिकल सोसायटी' पुढे सन १८८६ च्या २७ मार्च रोजी वाचला. त्यांत प्रोफेसर म्येक्स मुलर, होरेस विल्सन, पोप, रॉलिनसन वगैरे क्रॉफर्डसाहेबांच्याच हाडा-

एशियाटिक मांसाच्या लोकांच्या लेखांचे आधार देऊन त्यांच्या
लेकांची विषमय लेखांचे पूर्ण खडन केलें तो लेख नटेसनच्या
तरफदारी पुस्तकांत पृष्ठे ५३५ ते ५७१ येथें छापला आहे त्याप्रमाणे-

च सन १८८७ सालीं सर एम् ई ग्रॅट डफ यांनीं आपल्या एका लेखात असलींच भलतीं विधाने केलीं होतीं. तो लेख दादाभाईंच्या वाचण्यांत आल्याबरोबर त्यांनीं लगेच आगस्ट महिन्याच्या 'कॉन्टेम्पोररी रिव्ह्यू' मध्ये एक लेख लिहून डफसाहेबांचें प्रत्येक विधान पोकळ व मत्सरग्रस्त आहे, असें सिद्ध करून असें म्हटलें होतें कीं, " डफसाहेबांच्या लेखाइतका खेदजनक लेख आजपर्यंत मी पाहिला नव्हता त्याची भाषा व विचारसरणी इतकी अभलाध्य आहे कीं, असल्या सन्माननीय व ज्ञानवृद्ध गणत्या जाणाऱ्या गृहस्थानें हें कसे लिहिलें याचें मला पुनः पुन्हा सखेदाश्चर्य वाटतें । "

हिंदुस्थानासंबंधानें ज्या चार पाच गोष्टीबद्दल दादाभाईंनीं फार खटपट केली त्यातील पहिली म्हणजे हिंदुस्थानच्या लोकांस मोठ्या पगाराच्या जागा देणें ही होय. सन १८५९ सालीं या संबंधींच्या भांडणापासूनच त्यांच्या राजकीय चळ-

वळीला प्रारंभ झाला. प्रथम सिव्हिल सर्व्हिस परिक्षेच्या

पब्लिक सर्व्हिस नियमातील अन्यायाबद्दल तक्रार करण्यात दादाभाईंचीं

कमिशनपुढील दोन वर्षे गेलीं. सन १८६८ मध्ये 'सुशिक्षित हिंदी

साक्ष लोकांचा सिव्हिल सर्व्हिसमध्ये प्रवेश' या विषयावर

त्यांनीं एक निबंध स्टेट सेक्रेटरीकडे पाठविला, व त्या

संबंधाच्या सर स्टॅफोर्ड नॉर्थकोट यांच्या मतांचें खंडन करणारें एक निबंधात्मक पत्र त्यांस पाठविलें. राष्ट्रीय सभा सन १८८५ सालीं स्थापन झाल्यापासून दर वर्षी या विषयावर एक ठराव करून तो सरकारकडे पाठविण्याचा क्रम त्यांनीं चालू केला. हिंदुस्थानचें दारिद्र्य जाऊन सौख्य प्राप्त होणें हें सर्व या विषयाच्या निकालावर अवलंबून आहे असें त्यांना वाटत असे. म्हणून पब्लिक सर्व्हिस कमिशननें ज्या साक्षी घेतल्या त्यांत त्यांची साक्ष महत्त्वाची आहे. ती नटेसनच्या।

दादाभाई नवरोजी

पुस्तकात परिशिष्ट 'क' येथें छापली आहे. तीत ते म्हणतात की, जातिभेद व वर्णभेद मनांत न आणतां प्रजेला सारख्या दृष्टीनें वागविणें हा ब्रिटिश राज्याचा पाया आहे या तत्त्वापासून ब्रिटिश मुत्सदी जितके परावृत्त होतील, तितक्या मानानें राज्यास कमकुवतपणा येणार आहे. यासाठीं आय सी एस. परीक्षा दोन्ही देशांत घेणे अवश्य आहे. त्या पासून हिंदुस्थानातील अग्रतिम पुरुषाच्या गुणांचें चीज होईल, एकदर शिक्षणाचें भरण उच्चतर होईल, विलायतचा स्वर्च, नीति बिघडण्याचा सभव वगैरे कारणानीं मुलें विलायतेंत पाठविण्याच्या वेळीं पालकांना जी भीति वाटते ती दूर होईल, सरदार व जहागीरदार यांच्या पैकीं योग्य सुशिक्षितास सरकारनें नोकरींत घेतल्यास सलोखा उत्पन्न होऊन फार फायदा होईल, बिनसनदी नोकरींतील योग्य माणसाचा पगार सनदी नोकरांप्रमाणेच ठेवावा, हिंदुस्थानात परिक्षा घेण्यास विलायतेप्रमाणें येथेंही सिव्हिल सर्व्हिस कमिशन स्थापावें, व सिव्हिल सर्व्हिस परिक्षेंत नापास झालेला एखादा उमेदवार फार बुद्धिवान् दिसल्यास त्यास बिनसनदी नोकरींत जागा द्यावी

सन १८८७ च्या जुलई महिन्यात ईस्ट इंडिया असोसिएशनच्या एका सभेपुढें ए. के. कोनेल यानीं एका निबंधात वरिष्ठ दर्जाच्या नोकऱ्यासंबंधीं हिंदुस्थानच्या मागणीची थडा केली. अध्यक्ष जॉन ब्राइट यांच्या परवानगीनें दादाभाई त्या वेळीं उत्तर देण्यासाठीं उठले ते म्हणाले, “ हा प्रश्न हिंदुस्थानातल्या मूठभर सुशिक्षित लोकांच्या आकांक्षेचा नसून, हिंदुस्थानच्या जीवनाचा व पोटापाण्याचा हा प्रश्न आहे. हिंदुस्थानावर इंग्रजाचें राज्य शब्द वर्षे असूनही तो देश दरिद्री व मागासलेला कां आहे याचा उलगडा यांत आहे. इंग्रज अधिकाऱ्यांच्या खिशांत विनाकारण जाणाऱ्या पैशाचा ओघ थांबवा म्हणजे हिंदुस्थानची संपन्नता वाढेल तुम्ही इंग्रज न्यायी, श्रुति व स्पष्टवक्ते आहां, मग अशीं उडवाउडवीचीं उत्तरें कां देता ? तुमच्यावर आम्ही असाच जुलूम करणार असें आम्हास कां सांगून टाकीत नाहीं ? आत्मासनांची व जाहीरनाम्यांची लाज भरा, आणि हिंदुस्थानातील राज्याचें सामर्थ्य तोफांच्या गोळ्यांत किंवा समशेरीच्या धारेंत नसून लोकांच्या संतोषांत आहे, हें विसरूं नका.”

सन १८८६ मध्ये होबोर्न परगण्यातर्फे निवडून घेण्याबद्दल दादाभाईंनीं कशी खटपट केली व त्यांत जैरी अपयश आलें तरी त्या वेळीं लोकांनीं केलेल्या कष्टाच्या अजमाखावरून पुन्हा खटपट करण्याचा त्यांचा निश्चय कसा कायम

काँग्रेसची स्थापना व पार्लमेंटमधील कामे

झाला होता, हे मागे सांगितलेच आहे कर्बाही निराश न होणे, हा तर दादा-भाईंच्या स्वभावातील एक विशेष होता म्हणून सन १८९२

पार्लमेंटांत शिर- सालच्या निवडणुकीच्या वेळी सेंट्रल फिन्सबरीतर्फे ते पुन्हा **प्याचा पुन्हा प्रयत्न** उभे राहिले. हयूम, वेडरबर्न यांची मदत होतीच या वेळी दादाभाईंनी अगोदरपासूनच मतदारांच्या भेटी घेण्याचा सपाटा सुरू केला. मतदार घरी न भेटला तर त्याच्या बायकोशी गोष्टी बोलून हिंदुस्थानची सुधारणा करणे इंग्रजांचे कर्तव्य आहे, याबद्दल तिची समजूत घालावयाची व ती आपल्या नवऱ्याचे मत आपल्याला मिळवून देईल अशी तिच्यावर छाप पाडायचा अशी मोहीम या वेळी दादाभाईंनी सुरू केली घरोघर हिंडून, व्याख्याने देऊन प्रमुख व वजनदार लोकांच्या गाठी घेऊन आपली माहिती सर्वांस करून देणे, आपली मते उघड स्पष्ट सांगणे, आपण निवडून आल्यास साम्राज्याचा कसा फायदा होईल हे दाखविणे, या कामात दादाभाई अगदी गढून गेले या प्रसंगाविषयी पुढे एकदा बोलतांना सर वेडरबर्न म्हणाले, “ इतक्या म्हातारपणी केवळ आपल्या देशाच्या हितासाठी रात्रंदिवस मेहनत करणाऱ्या दादाभाईस पाहून माझे अंतःकरण कौतुकाचे व आनंदाने भरून येई.”

या वेळच्या निवडणुकीत दादाभाईस विजयश्रीने माळ घातली. त्याच्या यशाबद्दल स्वतः त्यांना व त्यांच्या देशबांधवांना आनंद झाला हे साहजिक होय; परंतु त्यांच्याबद्दल विलायतच्या लोकांतही इतका आदर उत्पन्न झाला की, कित्येक मोठमोठ्या इंग्रज अधिकाऱ्यांकडून त्यांस अभिनंदनपर संदेश आले. हिंदुस्थानात ठिकठिकाणी सभा होऊन दादाभाईंचे अभिनंदन करणारे ठराव पास करण्यात आले. दादाभाईंच्या जयाबद्दल आनंद प्रदर्शित करण्यासाठी सन १८९२च्या जुलैच्या २३तारखेस मुंबईच्या टाऊनहॉलमध्ये सर दिनशा माणेकजी पेटिट यांच्या अध्यक्षतेखाली भरलेल्या नागरिकांच्या सभेत बोलतांना फेरोजशाहा मेथा म्हणाले की, राजकीय युद्धाचे खरे क्षेत्र पार्लमेंट आहे आणि हिंदुस्थानच्या हितसंबंधाच्या विषयावर तेथे वादविवाद होण्याचे साधेल तर आपल्या राजकीय चळवळीचे पाऊल झपाटयाने पुढे पडेल, असे म्हणणारे दादाभाई पार्लमेंटांत शिरले याबद्दल आम्हां सर्वांना आनंद होत आहे.

हिंदुस्थानच्या राज्यव्यवस्थेसंबंधीच्या प्रश्नांकडे सर्व मुत्सद्दयांचे लक्ष सारखे वेचून ठेवावयाचे आणि ज्या काही मागण्या आपणांस करावयाच्या असतील त्याविषयीचे

दादाभाई नवरोजी

ठराव पार्लमेंटमध्ये आणावयाचे या मुख्य उद्देशाने दादाभाई निवडणुकीला उभे राहिले. निवडणुकीत यशस्वी झाल्याबरोबर त्यांनी आपल्या योजलेल्या कामगिरीला प्रारंभ केला. पूर्वी सांगितलेच आहे की, हिंदुस्थानातील बरिष्ठ नोकऱ्या इंग्रज लोकांनी व्यापून टाकल्या आहेत हेच हिंदुस्थानच्या सर्व दुःखाचे मूळ कारण होय. अशी दादाभाईंची खात्री होती. एकदा या सर्व जागांवरून इंग्रज नोकर काढून टाकले व हिंदी लोक तेथे आले की, मग हिंदुस्थानच्या दारिद्र्याचा प्रश्न आपो-आप सुटेल, हिंदुस्थानच्या दुष्काळावर उपाय शोधण्याचे कारण उरणार नाही हिंदुस्थानची शेती सुधारे, शिक्षणप्रसार होईल-सर्व काही सुरळीत चालावयास लागेल, असा त्यांचा विश्वास होता. To Indianise all services हे पायाभूत कार्य आहे असे दादाभाई म्हणत म्हणूनच पार्लमेंटमध्ये शिरल्याबरोबर सिव्हिल सर्व्हिस परीक्षेचा प्रश्न त्यांनी हाती घेतला. या परीक्षेच्या बाबतीत हिंदी लोकांवर केवढे अन्यायाचे ओझे लादले आहे याविषयी पूर्वी अनेक वेळा त्यांनी व्याख्याने दिली होती, व स्टेट सेक्रेटरीसारख्या मोठमोठ्या अधिकाऱ्याशी पत्रव्यवहारही केला होता. परंतु आता नुसत्या व्याख्यानांनी काम मागण्यासारखे नव्हते, कारण सिव्हिल सर्व्हिस परीक्षा हिंदुस्थानात व इंग्लंडमध्ये घेण्यात यावी असा ठराव पार्लमेंटपुढे मांडण्याचा दादाभाईंचा बेत होता एखादा ठराव पार्लमेंटमध्ये आला की, त्यावर प्रत्येक सभासदाचे मत घ्यावयाचे असते तो ठराव पास व्हावा अशी आपली इच्छा असेल तर शक्य तितक्या सभासदांचे मत अनुकूल करून ठेवणे जरूरीचे असते. दादाभाईंनी पहिली धूर्तपणाची गोष्ट ही केली की, हा ठराव आपण स्वतः पुढे न माडता कोणा तरी इंग्रज सभासदाकडून तो पुढे आणावयाचे ठरविले हिंदी माणूस हिंदुस्थानच्या हिताविषयी गेलू लागला तर हा स्वार्थप्रेरित दृष्टीने बोलत आहे असे लोकांस वाटे, आणि इंग्रज मनुष्य हिंदुस्थानच्या हिताच्या प्रश्नाची चर्चा करू लागला तर त्याचे म्हणणे न्यायाचे व निःपक्षपातीपणाचे आहे असे सर्वांस वाटे, असा विचार करून हा समकालीन परीक्षांचा ठराव पार्लमेंटपुढे मांडण्याविषयी दादाभाईंनी बर्ट पॅल यांचे मन बळविले. शिवाय त्यांनी पुष्कळ पार्लमेंट सभासदांची भेट घेतली, व सिव्हिल सर्व्हिस परीक्षा हिंदुस्थानात होणे किती नैसर्गिक, न्याय्य व गरजेचे आहे ते त्यांस समजावून सांगितले. कोणत्याही देशात बुद्धिमान् माणसे म्हणजे कुळातच निपजत असल्याकारणाने ही बुद्धिमान् माणसे बरिष्ठ दर्जाकडे

कॉंग्रेसची स्थापना व पार्लमेंटमधील क

पोंचवावयाची असल्यास त्यांची गरिबी त्यांच्या आड येता कामा नये, आल्स त्यांत देशाचें नुकसान आहे, व इंग्लंडातील परीक्षेला बसणें हुषार पण ग हिंदी विद्यार्थ्यांस अशक्य असल्यामुळें हिंदुस्थानचें अपरिमित नुकसान । आहे, वगैरे गोष्टी सप्रमाण सिद्ध करून दाखविण्यासाठीं अनेक पार्लमेंट सभासद त्यांनीं खाजगी वादविवाद केला शेवटीं ता. २ जून १८९३ सालच्या प मेंटच्या बैठकींत पॅल यांनीं हा समकालीन परीक्षांचा ठराव सभेपुढें मांड त्या वेळचे अडर सेक्रेटरी जॉर्ज रसेल यांनीं त्या ठरावास विरोध केला. पु चर्चा झाली, उत्तरें प्रत्युत्तरें झालीं शेवटीं मते घेण्यांत आलीं व ठराव पास झ

मताधिक्यानें ठराव पास झाला तरी दादाभाईस काळजी वाटत होती. क या ठरावास स्टेट सेक्रेटरी लॉर्ड किबर्ली व अंडर सेक्रेटरी जॉर्ज रसेल हे दो प्रतिकूल होते. हिंदुस्थानविषयक प्रश्नांचा निकाल पार्लमेंटच्या ठरावापेक्षा ठराव अमलांत आणण्याची इंडिया गव्हर्नमेंटला आज्ञा करणाऱ्या स्टेट-सेक्रे च्या मतावरच अधिक अवलंबून असतो, हें दादाभाईस माहीत होतें. म्ह त्यांस असें वाटूं लागलें कीं, ठराव पार्लमेंटांत पास झाला खरा, परंतु त्या अंमलबजावणी करणारे स्टेट सेक्रेटरी पुढें काय करतील कोण जाणे ! संशयानें दादाभाईस फार काळजी वाटूं लागली शेवटीं, लॉर्ड किबर्ली व दादाभाईस कळविलें कीं, “जरी मी स्वतः या ठरावाविरुद्ध होतो, तरी ठरावाच्या अंमलबजावणीवर मी माझ्या मताचा यत्किंचित्ही परिणाम । देणार नाही. मी तो ठराव हिंदुस्थानसरकारकडे पाठविला आहे.” लॉर्ड कि यांच्या या आश्वासनानें दादाभाईस धीर आला, व हातीं घेतलेलें कार्य व करून यशस्वी होईल अशी आशा त्यांस वाटूं लागली.

सन १८९३ सालची नववी राष्ट्रीय सभा लाहोर येथें भरणाऱ होती. अध्यक्षस्थान स्वीकारण्याची दादाभाईस विनंति करण्यांत आली. प मेंटचे सभासद झालेले पहिले हिंदी गृहस्थ या दृष्टीनें हिंदी लोक दादाभाईविषयीं फारच कौतुक वाटत होतें व अशा या लोकोत्तर पुढाऱ्याने वर्षाच्या राष्ट्रीय सभेचें अध्यक्ष व्हावें अशी सर्वांची उत्कट इच्छा होती. इच्छेला मान देऊन दादाभाई ताबडतोब हिंदुस्थानांत आले, व लाहोर कॉंग्रेसचें अध्यक्षस्थान त्यांनीं सुसोसित केले.

कॉंग्रेसचें कार्य कोणत्या रीतीनें सुळम होईल व कॉंग्रेसनें कोणत्या पुढा

दादाभाई नवरोजी

घाटीं ताबडतोब चळवळ सुरू केली पाहिजे हें दादाभाईंनीं या वेळच्या भाषणांत सांगितलें, व या दृष्टीनें हें भाषण महत्त्वाचें आहे ते म्हणाले, (पृष्ठें २० ते ६४, नटेसन २ री आवृत्ति) “ आपल्या देशाच्या सांपत्तिक व

पुन्हा काँग्रेसचे राजकीय स्थितीसंबंधीं अजून पुष्कळ गैरसमज आहे व तो
अध्यक्ष दूर केल्याशिवाय आपला मार्ग सुलभ होणार नाहीं परंतु काँग्रेसचा मार्ग सोपा नसला तरी स्पष्ट आहे सध्यां अगदीं

आवश्यक अशी सुधारणा म्हणजे आमच्या कायदे कौन्सिलांची पैशाच्या खर्चाच्या बाबतींत हीं कौन्सिलें असून नसल्यासारखीं आहेत एखाद्या खात्यानें कांहीं गैर खर्च केला तर त्या खात्याची झडती घेण्याची संधि या कौन्सिलांस मुळींच नाहीं. त्याप्रमाणेंच हिंदुस्थानच्या बजेटाविषयीं कांहीं तरी पोक्त विचार झाला पाहिजे. ग्रेट ब्रिटनचें बजेट तयार व्हावयाच्या वेळीं हाउस ऑफ कॉमन्समध्ये आठ-वडेच्या आठवडे ऊहापोह चालतो. आणि इकडे हिंदुस्थानात फडणिसांनीं बजेट छादर करावयाचें आणि ज्या भाषणामुळें बजेटात काडीइतकाही फेरफार होत नाहीं अशीं कांहीं भाषणें व्हावयाचीं कीं बजेटाच्या विचाराचा फार्स संपला.”

यानंतर, इंग्रजी शिक्षणामुळें हिंदुस्थानांत सुशिक्षित असा जो वर्ग तयार झाला आहे त्याची सरकारनें अवहेलना न करतां राज्यकारभारांत मदत घेतली पाहिजे. इतकीं वर्षे हिंदुस्थानांत इंग्रजी सत्ता असूनही हिंदुस्थानात दारिद्र्य असावें ही शोचनीय गोष्ट आहे. हिंदुस्थानच्या राज्यकारभाराचा निम्मा खर्च विलायत-सरकारनें दिला पाहिजे. न्यायखातें व अंमलबजावणीखातें हीं निरनिराळीं असलीं पाहिजेत, बगैरे सांगून दादाभाई म्हणाले—

“ इंग्रज जनतेचा मला जो अनुभव आला त्यावरून मी अशी आप्रहाची विनंति करतो कीं, लवकर केव्हां तरी काँग्रेसनें आपली एक बैठक इंग्लंडमध्ये करावी. असा रीतीनें अगदीं त्यांच्या घरांत जाऊन इंग्रज जनसमाजास आपलें वागणूणें सांगितलें, तर हिंदी लोकांविषयीं त्यांच्या मनांत अधिक सहानुभूति उत्पन्न होऊन, त्यापासून अतिशय फायदा होईल अशी माझी खात्री आहे.”

काँग्रेस संपल्यावर दादाभाई इंग्लंडला गेले व पार्लमेंटमधील कामांत त्यांनीं अक्षर घातलें.

सन १८९४ सालीं ऑगस्ट महिन्यातील १४ तारखेस जो पार्लमेंटची बैठक संपली तीमध्ये ‘पार्लमेंटमें हिंदुस्थानच्या स्थितीबद्दल सर्वांगीण व स्वतंत्र चौकशी

कोंग्रेसची स्थापना व पार्लमेंटमधील काम

करावी' अशी सूचना दादाभाईंनी पुढे मांडली त्या वेळी दादाभाईंनी जे भाषण केले, त्यावरून इंग्रज मुत्सद्द्यांनीच काढलेल्या उद्गारांचा व लिहिलेल्या लेखांचा आधार घेऊन इंग्रज सरकारच्या पदरात चुकांचे माप घालण्याची हातोटी दादाभाईंना कशी साधली होती हे स्पष्ट दिसून येते. ते म्हणाले, (पृष्ठे १२४ ते १४९, नटेशन २ री आवृत्ति) “ इंग्रजी राज्यामुळे हिंदुस्थानला

पार्लमेंटमधील अगणित फायदे झाले आहेत. ते मी नाकबूल मुळीच करीत **पहिले भाषण** नाही परंतु इल्ली ज्या पद्धतीने हिंदुस्थानचा कारभार

पाहिला जात आहे, ती पद्धति हिंदुस्थानची अनेक दृष्टींनी हानि करीत आहे प्रथमतः बंगालसरकारच्या दस्तारातील व डिरिक्टराच्या खालित्यांतील काहीं उतारे मी आपणास वाचून दाखवितो सन १७६५ च्या आपल्या खालित्यात लॉर्ड क्लाइव्ह लिहितात की, ‘इंग्रज अधिकारी हिंदी रयतेवर जुलूम करून वाटेल तसा पैसा उकळतात’ सन १७८७ सालीं सर जॉन शोअर हे लिहितात, ‘इंग्रजी राज्यामुळे हिंदी लोकांचे कितीही कल्याण होत असले तरी त्याच्या होणाऱ्या भयंकर नुकसानापुढे त्या फायद्याची कांहीच किंमत नाही. परकी सत्तेच्या हाडीमासीं हे दुष्परिणाम खिळलेले असावयाचेच.’ सन १७९० सालीं लॉर्ड कॉर्नवॉलिसनीं असे उद्गार काढले आहेत की, ‘हिंदुस्थानात कपनीनें जे द्रव्यशोषण चालविले आहे त्यामुळे देशाच्या शेतीला व व्यापाराला जबर भक्का पोंचत आहे’. सन १८२३ मध्ये सर टॉमस मनरो यांनीं बजाविले की, ‘हिंदी राज्यकारभारात त्या लोकांचा मुळीच हात नाही ही अगदीं अनिष्ट गोष्ट होय’. मेकॉलेसाहेबांनीं लिहिले आहे की, ‘नेटिव्ह लोकांना पिळून काढण्याखेरीज कंपनीचे नोकर दुसरें काहीं करीत नाहींत’ आणि सन १८३३ सालच्या जाहीरनाम्यावर बोलतांना ते म्हणाले, ‘कोट्यावधि लोकांना सर्वदा दास्यत्वात ठेवण्याच्या हेतूनें राज्यशकट हांकणारे उटावरले शहाणेच म्हणावयाचे’. बंगाल सिव्हिल सर्व्हिसमधील फ्रेड्रिक शोअरसाहेबांनीं सन १८३७ सालीं असे मत दिले की, ‘हिंदुस्थानच्या संपत्तीचे उत्सर्जन पाहवत नाही ब्रिटिशसरकारचे भोरण अत्यंत जुलमाचे व दडपशाहीचे आहे. आम्हीं राज्यकारभारांत अधिक उदार दृष्टि ठेवली तरच आमच्या सत्तेचा पाया अधिक मजबूत होईल’. सन १८५८ सालीं पार्लमेंटमध्ये भाषण करतांना ब्राइटसाहेबांनीं सांगितले, ‘आतां यापुढे मूठभर इंग्रजांच्या फायद्यासाठीं हिंदुस्थानचे राज्य चालविण्याचे आपण सोडून दिले पाहिजे.

वादाभाई नवरोजी

इंग्लंडचें हित झालें पाहिजे हें खरें. परंतु हिंदुस्थानचें हित झाल्याशिवाय इंग्लंडचें हित साधणार नाहीं. हिंदुस्थानांतील करप्रवृणपद्धति अगदीं चुकीची आहे हें सर जॉर्ज बिगेट यांनीं दाखविलें; व सन १८६८ मध्ये लॉर्ड मेटकफ साहेबांनीं त्याच्या म्हणण्याला दुजोरा दिला. सन १८८१ त लॉर्ड सॅलिस्बरींनीं हिंदुस्थानचें बनरूपी रक्त कसें अव्याहत वाहात आहे तें दर्शविलें सन १८८३ मध्ये लॉर्ड हार्टिंगटननीं आपलें मत सांगितलें कीं, 'विद्वान् व कर्तबगार नेटिवाना मोठमोठ्या अधिकाराच्या जागा दिल्याखेरीज हिंदुस्थानचें राज्य सुखासमाधानाचें होणार नाहीं. आणि सन १८८६ सालीं तिजोरीखात्याला लिहिलेल्या आपल्या पत्रांत प्रत्यक्ष स्टेट सेक्रेटरी म्हणतात कीं, 'हिंदुस्थानावरील करभार सारखा वाढत आहे यामुळें ब्रिटिश राज्यावर मोठें संकट येण्याचा संभव आहे, पण हें येथील इंग्रजांना कळत नाहीं याला काय करावें !'

“ या उताऱ्यावरून आपली खात्री पटेल कीं, हिंदुस्थानच्या हालांचें मी कल्पनाचित्र काढीत नाहीं, किंवा हिंदुस्थानांतील रयतेच्या पुढाऱ्यांचें एकतर्फी गान्धारणें मी सांगत नाहीं युरोपियन व अँग्लो-इंडियन मुत्सद्द्यांच्याच मतें सध्याची ब्रिटिश राज्यपद्धति सदोष ठरत आहे. हिंदी पैसा वाटेल तसा वापरला व उधळला जात आहे, आणि ब्रिटिश राज्यामुळें हिंदी लोकांचा अनेक तऱ्हांनीं नाश होत आहे हें ब्रिटिश सत्तेला काहीं सुचिन्ह नव्हे. एक तर, पूर्वीच्या वैभवाच्या मानानें पाहतां हल्लींचा हिंदुस्थान म्हणजे भिकाऱ्याचा देश होऊन बसला आहे दुसरी गोष्ट व्यापाराची काहीं इंग्रज मुत्सद्द्यांना वाटतें, हिंदुस्थानांत केवढा अवाढव्य व्यापार चालला आहे, तेव्हां त्या देशाची चांगलीच भरभराट होत असली पाहिजे. परंतु हें विधान अगदीं भ्रामक आहे कारण, सर्व युरोपियन राष्ट्रांत व बस्राहतींमध्ये निर्गत मालापेक्षा आयात माल किती तरी अधिक असताना हिंदुस्थानांत निर्गतापेक्षा आयाताची किंमत सतरा कोट रुपयांनीं प्रत्येक वर्षी कमी असते. हिंदुस्थानची संपत्ति अशी सारखी बाहेर गेली तर कसें होईल ! आम्हांला सांगण्यांत येतें कीं, लोकोपयोगी कामांसाठीं सरकार आम्हांला कर्ज देतें व याबद्दल आम्हीं सरकारचे उपकार स्मरले पाहिजेत. पण यावर माझे असें उत्तर आहे कीं, ब्रिटिश देखरेखीबद्दल थोडें भाडें देऊन आमचा आम्हीं कारभार चालविला तर आम्हांला असें कर्ज काढावयाची वेळच येणार नाहीं. शिवाय, आमचे कोठो रुपये नेऊन आम्हांला एखादा हजार कर्जांऊ दिलात तर त्यांस

कोंग्रेसची स्थापना व पार्लमेंटमधील काम

तुमचे उपकार कसचे ? पुष्कळ ब्रिटिश लोक म्हणतात की, हिंदुस्थानांत लाखों रुपयांचें भांडवल वापरलें जात आहे तेव्हा हिंदुस्थान श्रीमंत असला पाहिजे पण हे जमीन भांडवल हिंदुस्थानचें नव्हे एकट्या मुंबईशहरात युरोपिअन लोकांचें दहा मोठे पौडाचें भांडवल गुंतलें आहे हीं परकीं भांडवलें वगळलीं म्हणजे हिंदुस्थान केती दरिद्री झाला आहे तें दिसून येईल आमच्यावर जे युरोपिअन अधिकार माणून ठेवितां त्यांच्या पायीं आमचा अगणित पैसा विनाकारण खर्च होतो या साहेबांच्या प्रीत्यर्थ हिंदुस्थानच्या तिजोरीला दरवर्षी २० कोट रुपयांचा नश्टा बसत आहे. शिवाय या सिव्हिल सर्व्हिटांचा आम्हांला उपयोग होत नाही तो नाहीच. कारण, आपल्या सत्तेची कारकीर्द चालवून हिंदुस्थानच्या एकंदर स्थितीचें त्या अधिकाऱ्यांना जें ज्ञान प्राप्त होत आहे तों ते पेन्शन घेऊन विलासितास प्रयाण करतात. त्यांनीं मिळविलेला शहाणपणा त्यांच्या बरोबरच इंग्लंडला नेऊन बसतो, व हिंदुस्थानावर पुन्हा अननुभवी माणसाची नेमणूक होते. बरे अधिकाराच्या जागीं ठेवण्यास लायक असे जे नेटिव्ह असतात त्यांना या युरोपियन अधिकाऱ्यांमुळे एकदम खो बसतो, आणि आमच्यांतील कर्तबगार माणसें मोठें तरी कोनाकोपऱ्यांत कुजत पडतात आपली हुशारी दाखवून जगापुढे आपल्याची त्यांना संधि मिळेल तर शपथ अशा प्रकारें युरोपिअन सिव्हिल सर्व्हिटां नेहून कारभार चालविण्याच्या तुमच्या पद्धतीमुळे आम्हांला संपत्ति, अनुभव आणि कर्तबगारी या तिहींनाही मुकावें लागलें.

“ कोणो म्हणतात, हिंदुस्थानावर कराचें ओझे सर्व देशांपेक्षा कमी आहे. इंग्लंडमध्ये, आयर्लंडमध्ये व वेल्समध्ये कराचें प्रमाण दर माणशीं ४० रु. १० आणे आहे आणि हिंदुस्थानांत तेंच प्रमाण ६ आणे आहे. हें पाहून कित्येकांना वाटतें की, काय हें ! हिंदुस्थानाला मुळींच कर द्यावा लागत नाही म्हटलें तरी चालेल ! पण ज्या मंडळींना हें आश्चर्य वाटतें त्यांना माझे असें विचारणें आहे कीं, नुसत्या राज्याच्या रकमेवरून कराचा हलकेपणा किंवा भारीपणा अजमावयाचा असतो काय ! दर माणशीं मिळकत किती आहे हेही त्याबरोबरच पहावयास नको काय ! तुमच्या इंग्लंडमध्ये प्रत्येक माणसाची प्राप्ति सरासरीनें ७०० रु. असते व पाला ४० रु. कर द्यावा लागतो. उलट गरीब हिंदुस्थानांत दरमाणशीं काय मिळत आहे आणि आहे खरा; पण दर माणशीं प्राप्ति सारी २० रु. आहे, याची वाट काय ! या दृष्टीनें विचार केल्यास कराचें प्रमाण इंग्लंडमध्ये शेंकडा ७ व हिंदु

दादाभाई नवरोजी

स्थानांत शेंकडा ११ पडतें. हिंदुस्थानावर कर फार कमी आहे, असें आतां कोणचा बुद्धि मनुष्य म्हणेल ! हिंदुस्थानांतील मुलकी खाते ज्या धर्तीवर चालविलें आहे तीमुळे देशाचें अतोनात तुकसान होत आहे जमीनमहसूल, मिठावरील कर व अबकारी खात्याचें उत्पन्न या हिंदी जनतेकडून घेतल्या जाणाऱ्या पैशा-पैकीं अगदींच लहानशी रक्कम त्यांच्या देशाच्या सुधारणेकडे खर्च होते. वसूल करण्याच्या पद्धतीही अगदीं विचित्र व अस्वाभाविक असून जुलमाचा व दडप-शाहीचा तर काहीं बाबतींत कळस झालेला दिसतो.

अशा एक ना दोन अगणित गोष्टी दाखविता येतील सारांश इतकाच कीं, ज्या पद्धतीनें हिंदी राज्यकारभार चालला आहे, त्या पद्धतीचा त्याग करा. तिच्यांत सुव्यवस्थित सुधारणा केल्याशिवाय भागणार नाहीं आम्हांला ब्रिटिश राज्य नको आहे असें कोणाही समजू नये परंतु हल्लींसारखी बेजबाबदार राज्य-पद्धति आम्हांस खचित नको. न्याय, विश्वास आणि परस्पर आदर यांजवर उभारलेला कारभार आम्हांस पाहिजे आहे इंग्रजांनीं आम्हांला वेळोवेळीं आश्वासनें दिलीं आहेत कीं, हिंदी जनतेला सुसंस्कृत करून त्यांचें सर्व बाजूंनीं कल्याण करावयाचें हेंच ध्येय आमच्यापुढें आहे सन १८३३ सालच्या चार्टरानें हिंदी लोकांना असें सांगितलें आहे कीं, न्याय व समानता हे ब्रिटिश राज्याचे मूळ आधार आहेत राणीच्या जाहीरनाम्यात हिंदी लोकांच्या सर्व आकांक्षा तृप्त करण्याचें स्पष्ट अभिवचन आहे ईश्वरानें हिंदुस्थान देश आमच्या हवालीं केला आहे असें आम्ही समजतो, व एखाद्या पवित्र ठेवीप्रमाणें त्या देशाचा कारभार पाहून त्याचा सदैव उत्कर्ष व्हावा असा आम्ही सारखा प्रयत्न करूं, असे उद्गार बादशाही मुखांतून आम्ही अनेक वेळा ऐकले आहेत पार्लमेंटमध्ये अशाच अभिवचनांचा उच्चार पुनः पुन्हा झालेला आहे. परंतु हिंदुस्थानांतील अधिकारी बेइमान झेडून या पवित्र वचनांना काळें फांशीत आहेत. या वचनांवर आम्ही विश्वास ठेवीत आलों आहों, तेव्हा हीं वचनें म्हणजे केवळ धूर्त व कपटी राजनीतिविशारदांचे डावपेंच आहेत असा आम्हांस संशय येण्यासारखें वर्तन इंग्रज मुत्सद्यांनीं करूं नये. गेलीं साठ वर्षांपर्यंत 'दास्यविमोचनाची' असल्यामुळे विस्मरणीय आहेत, असें इंग्रज मुत्सदी म्हणतात; परंतु हिंदुस्थानांत या दास्यविमोचनाचा मागमूसही नाही. एकीकडे तीस कक्ष आयरिश लोकांवरील परकी सत्तेचीं बंधनें काढून, त्यांचे हक्क

कोंग्रेसची स्थापना व पार्लमेंटमधील काम

त्यांना देऊन त्यांची मुक्तता करण्याचा खल करता, आणि दुसरीकडे, तीस कोटी हिंदी लोकांच्या गळ्याभोवतालचे गुलामगिरीचे पाश अधिक निष्ठुरतेने आवळता, या उलट्या न्यायाला हसवें कीं रडावें ? सिव्हिल सर्व्हिसची परीक्षा इंग्लंडमध्ये व हिंदुस्थानांत एकदम घेण्याच्या सूचनेला फेंटाळून लावून आमच्या पायातील दास्यत्वाच्या शृंखला अधिक दृढ मात्र केल्यात ! हिंदुस्थान दिवसेंदिवस इतका दरिद्री होत चालला आहे कीं, आणखी काहीं वर्षे अशीच लोटली तर काय होईल याची कल्पनाच करवत नाहीं बहुतेक लोकाना पोटभर अन्नासाठी रक्ताचें पाणी करावें लागतें फार काय सागावें-इंग्लंडमधला मनुष्य केवळ दारुसाठी जितका पैसा खर्च करतो तितका देखील हिंदुस्थानातील माणसाला उदरनिर्वाहासाठी मिळत नाहीं

हिंदुस्थानच्या प्रजेकडून वसूल होणारा पैसा वाटेल तसा खर्च होत आहे, तिकडे कोणी लक्ष देत नाहीं, युरोपियन व युरेशियन लोक अनेक प्रकारें आमचा पैसा घशाखाली घालीत आहेत, युरोपियन अधिकाऱ्यांचे पगार पाहिले कीं जीव दडपून जातो व्हाइसरॉयला ५,००,००० रुपये वार्षिक पगाराची काय जहर आहे ! साधा चरितार्थ चालवून कुटुंबपोषण करावयास इतक्या पगाराची मुळीच आवश्यकता नाहीं गव्हर्नराना मीठ भाकरी खावयासाठी २,००,००० रुपये लागतात कीं काय ? हिंदुस्थानांत अरुणाच्या सर्व गोऱ्या व काऱ्या सैनिकांच्या खर्चाचा बोजा हिंदुस्थानच्या माथी आहे तो काय म्हणून ? खरें म्हटलें असता या सैनिकांचा हिंदुस्थानच्या संरक्षणार्थ काडीइतका देखील उपयोग होत नाहीं बऱ्या पगारांचें हें विलक्षण प्रमाण पाहून व सैन्याप्रीत्यर्थ हिंदी तिजोरीतून निघणाऱ्या मोठमोठ्या रकमा पाहून तीन स्टेट सेक्रेटरींनीं व दोन व्हाइसरॉयानीं सुद्धा आश्चर्य व निषेधप्रदर्शक उद्गार काढले आहेत

अशा प्रकारें हिंदुस्थानच्या कारभारांत अदाधुंदी व अन्याय झालेला आहे. या अन्यायाकडे नजर देण्याविषयी मी आपणां सर्वांस विनंति करतो विशेषतः कॉन्सर्वेटिव पक्षाला माझी विनंति आहे कीं, बादशहानीं व मुत्सद्द्यांनीं आम्हांस बेळोबेळी जीं अभिवचनें व आश्वासनें दिलीं आहेत त्यांना खोटेपणा आणून नका. सध्याचे सेक्रेटरी ग्लॅडस्टनसाहेब यांच्यापाशीही माझे हेंच मागणें आहे. काहीही करा पण हिंदुस्थानचें जीवनरक्त शोषलें जात आहे तें बंद करा.

मी अशी सूचना पुढें मांडतो कीं, “ हिंदुस्थानातील सर्व स्थिति समजून घेऊन

दादाभाई नवरोजी

हिंदुस्थानचा राज्यकारभार सुधारण्यासाठी काय योजना करावी याचा ताबडतोब विचार करण्यासाठी एक कमिटी नेमावी ” हें मागण्यांत आम्ही तुमच्याजबळून एखाद्या दान मागत आहों असें मुळींच नव्हे. केवळ न्यायाच्या तत्त्वावर आम्ही ही मागणी करतो अशी कमिटी नेमल्यास हिंदुस्थानातील सरकारी अभिकार्यांच्या कारभाराच्या चांगुलपणासंबंधी शंका प्रदर्शित केल्यासारखें होईल, असा कदाचित् कोणी आक्षेप काढतील. त्यांस माझे असें उत्तर आहे कीं, अशी कमिटी पूर्वी नेमल्याचें उदाहरण आहे. हिंदुस्थानचा कारभार जेव्हा कंपनीकडे होता तेव्हा दर वीस वर्षांनीं अशा प्रकारची कमिटी नेमली जात असे. १८५३ सालीं हिंदुस्थानच्या कारभारासंबंधी जी चौकशी करण्यांत आली तिच्यानंतर आतांपर्यंत त्या कारभाराकडे कोणी लक्ष दिलेलें नाहीं चाळीस वर्षे अदाधुर्दांत गेली आहेत कमिटी नेमण्याची वेळ आता खास आली आहे म्हणून माझी अशी विनंति आहे कीं, माझ्या सूचनेला आपण सर्वांनीं अनुमोदन द्यावें ”

दादाभाईंचें हें भाषण इतकें परिणामकारक झालें कीं, त्यांची सूचना पार्लमेंटमध्ये पास झाली, व त्याच्या सूचनेप्रमाणें एक रॉयल कमिशनची नेमणूकही झाली दादाभाईंचें दुसरें भाषण सन १८९५ सालीं फेब्रुवारीच्या १२ व्या तारखेस भरलेल्या पार्लमेंटच्या बैठकींत झालें. त्या प्रसंगीं राणीस अर्पण करण्यासाठीं तयार केलेल्या मानपत्रात खालील मजकूर घालण्याविषयीं दादाभाईंनीं उपसूचना आणली. तो मजकूर असा—(पृष्ठे १५० ते १६४, नटेशन २री आवृत्ति)

“ हिंदुस्थानातील इंग्रजी अंमलापासून इंग्लंडास जो काहीं सांपत्तिक व राज. नीतिविषयक फायदा होतो त्या मानानें हिंदुस्थानातील पार्लमेंटमधील इंग्रज अभिकार्यांच्या खर्चाचा आणि हिंदुस्थानच्या सर. दुसरें भाषण हद्दीबाहेर होणाऱ्या सर्व युद्धविषयक उलाढालींच्या खर्चाचा योग्य भाग ब्रिटिश खजिन्यानें सोसावा ” या प्रसंगीं भाषण करतांना दादाभाई म्हणाले, “ केवळ वादविवादाकरितां असें गृहीत धरून चालूं कीं, हिंदुस्थानातील ब्रिटिश अमलापासून इंग्रजांचा व आमचा नफा सारखाच आहे. (वास्तविक पाहतां आमचा फायदा अगदीं कमी आहे.) तरीसुद्धां माझे असें म्हणणें आहे कीं, या फायद्यासाठीं लागणाऱ्या पैशांपैकीं निम्मे पैसे इंग्रजांनीं आपल्या शिक्षातून दिले पाहिजेत. सन १८९३ च्या मे महिन्यांत लॉर्ड रॉबर्टसोह्यांनीं

काँग्रेसची स्थापना व पार्लमेंटमधील काम

असें बोलून दाखविलें आहे कीं, इंग्लंड व हिंदुस्थान यांचे हितसंबंध ज्या अर्थी अगदीं एकजीव झाले आहेत, त्या अर्थी खर्चाचा वाटा दोघांनाही सारखाच उचलावा हेंच अगदीं न्याय्य व सरळ आहे. हिंदुस्थानांतील सिव्हिल सर्व्हिस अत्यंत महत्त्वाची आहे असें लॉर्ड किबलेंसारख्या लोकांना वाटतें. परंतु हिंदी लोकांच्या समाधानवृत्तीखेरीज दुसऱ्या कशावरही या राज्याची सुरक्षितता अवलंबून नाहीं, हें न समजणें आत्मघातकीपणाचेंच म्हटलें पाहिजे. युरोपियन अधिकाऱ्यांच्या पगाराच्या पायीं होणारा सर्व खर्च ब्रिटिश तिजोरीने सोसावा असें मीं म्हटलें तरीसुद्धां त्यांत काहीं वावगें होणार नाहीं. परंतु तें सोडून आम्ही सध्या इतकेंच मागतों कीं, त्या खर्चाचा काहीं अंश तरी इंग्रज लोकांनीं आपल्या अगावर ध्यावा हिंदुस्थानाच्या आसपास असणाऱ्या थोड्याशा जहाजांखेरीज इतर आरमाराच्या खर्चाचा भाग इंग्लंडनें हिंदुस्थानापाशीं काय म्हणून मागावा ! त्या आरमारांत एकाही हिंदी माणसाला जागा नाहीं. त्या आरमाराची कीर्ति व प्राप्ति सर्वस्वीं इंग्लंडची आणि खर्चाचा प्रश्न आला कीं, मग मात्र हिंदुस्थान भागीदार, असें काय म्हणून असावें ! असल्या अन्यायाच्या कारभारामुळेच हिंदुस्थान दरिद्री होऊन बसलें आहे. बरें, या दारिद्र्यांत इंग्लंडचा फायदा आहे असेंही नाहीं उलट हिंदुस्थानची जर भरभराट झाली तर त्यातच इंग्लंडचें खरें कल्याण आहे. आज इंग्लंडच्या मालाला पुरेशा बाजारपेठा मिळत नाहींत अशी ओरड ऐकू येते परंतु हिंदुस्थानास सधन करा, म्हणजे तीस कोटी सुभारलेल्या व संपन्न लोकांचें गिऱ्हाईक तुम्हाला आयतें मिळेल, व इंग्लंडच्या व्यापाऱ्यांना पेठांची वाण बिलकुल भासणार नाहीं. येवढेंच काय, पण हिंदुस्थानचा कारभार न्यायानें चालवून हिंदी लोकांना जर संतोषांत ठेवले तर एक नव्हे छप्पन रशियांना सेंट पीटर्सबर्गपर्यंत लोळवीत व्हटविण्याची इंग्लंडमध्ये ताकद येईल हें लक्षांत ठेवा.”

सन १८९५ सालीं फेब्रुवारीच्या २१ तारखेस जी पार्लमेंटची बैठक झाली तीमध्ये बघिलेले हिंदुस्थानांत येणाऱ्या सर्व प्रकारच्या कापडावर जकात बसविण्याविषयीच्या सूचनेवर वादविवाद चालला होता. ही सूचना पास झाल्यावर विलायतच्या व्यापाऱ्यांचें नुकसान होणार होतें. तेव्हां ही सूचना नापास करावी, किंवा निदान तिचा निकाल लांबणीवर ढकलावा असा लबाडीचा डाव खेळण्याच्या हेतूनें सर जेनरी जेम्स या कॉन्सर्व्हेटिव्ह सभासदानें ‘पार्लमेंटची बैठक तूर्त तहकूब व्हावी’

दादाभाई नवरोजी

अशी सूचना पुढे आणली. या सूचनेवर खडाजगी वाद झाला व शेवटी ती नामंजूर झाली. या प्रसंगां दादाभाईंचे भाषण फार आवेशाचे झाले. ते म्हणाले,

(पृष्ठे १६५ ते १६७, नटेसन २ री आवृत्ति) “ हिंदुस्थाना-

पार्लमेंटांतील साठी इंग्लंड एक पै तरी खर्च करतें काय ! हिंदुस्थाना-
तिसरें भाषण तील लोकांच्या सतोषावर इंग्रजी राज्याची सुरक्षितता

सर्वस्वी अवलंबून आहे. तुम्ही इंग्रजांनीं हें पकें लक्षांत ठेवावें कीं, तुम्ही कितीही थोर व पराक्रमी असलांत तरी आम्हांस तुम्ही एकाद्या सावत्र आईप्रमाणेंच आहात. सखल्या आईनें कसेंही वागविलें तरी त्यात मुलाला काहीं वाटत नाहीं. परंतु सावत्र आईपासून ततोत न्यायाची वर्तणूक तोलून घेतल्याखेरीज मुलगा कधीही राहणार नाहीं. सन १८५७ साल विसरूं नका. स्वदेशहितासाठीं चळवळ करणारे निःस्वार्थी पुढारी हिंदुस्थानात आहेत हें विसरूं नका. लॅकेशायरचे व्यापारी आपला स्वार्थ साधायचास सर्वदाच टपले आहेत. ज्यामध्ये हिंदुस्थानचें भयंकर तुकसान आहे अशा गोष्टीसुद्धां लॅकेशायरच्या गिरणीवाल्यांनीं आजपर्यंत अनेक वेळां सरकारास करावयास लाविल्या आहेत. त्यातलाच आजचा प्रसंग आहे. परंतु या लॅकेशायरवाल्यांच्या बुजगावणीला पार्लमेंटमधील मुत्सद्द्यांनीं भिण्याचें मुळींच कारण नाहीं अशा भिण्यानें हिंदुस्थानालाच नव्हे तर इंग्लंडलासुद्धां पुढें मार्गें धोका पोंचिल. म्हणून युनिआनिस्ट सभासदांना व होमरूलवाल्यांना माझे असे कळकळीचे सांगणें आहे कीं, या तहकुबीच्या सूचनेविरुद्ध तुम्ही आपलें मत द्या, नाहीं तर हिंदुस्थानांतील इंग्रजी सत्तेचा कपाळमोक्ष तुम्ही आपल्या हातांनीं करावयास सुरुवात केल्यासारखें होईल. ही तहकुबीची सूचना मंजूर झाल्याची तार आज हिंदुस्थानांत गेली तर सर्व हिंदी लोक एकदम हवालदील होऊन ब्रिटिश सरकारच्या न्यायप्रियतेवरचा त्यांचा विश्वास अजीबात उडून जाईल. काय परिणाम होतील तें सांगवत नाहीं. पण ते अनिष्ट होतील तें येवढें खास. म्हणून म्हणतो कीं, ही तहकुबीची सूचना मंजूर होता कामा नये.”

याच सुमारास रशिया हिंदुस्थानावर स्वारी करणार अशी बातमी सगळीकडे पसरली व जो तो त्याविषयी बोलूं लागला. रशियानें खरोखरच स्वारी केली तर काय उपाय करावा, याविषयी इंग्रजी वर्तमानपत्रांत मोठी चर्चा सुरू झाली. तें पाहून ‘इंडिया’ पत्राच्या सप्टेंबरच्या एका अंकांत ‘रशियाच्या स्वारीनें भय’ या

कौंग्रेसची स्थापना व पार्लमेंटमधील काम

मथळ्याखाली दादाभाईंनी आपले विचार प्रगट केले त्या लेखाचा सारांश असा (पृष्ठ ६५८ ते ६६४, नटेशन २ री आवृत्ति) —

“रशियन स्वारीच्या प्रश्नाचा विचार करताना सर्वांच्या हातून एक मोठी चूक होत आहे ती ही की, ब्रिटिश हिंदुस्थानातील व हिंदी संस्थानांतील जनतेची वृत्ति कशी आहे या अत्यंत महत्त्वाच्या बाबीकडे त्यांचे लक्ष

हिंदुस्थानावर जावे तसे जात नाही हिंदी प्रजा जर सतुष्ट असेल तर प्रश्नच **परचक्राले तर** नाही—मग हिंदुस्थानातील इंग्रजी राज्याला प्रत्यक्ष काळजी-

ही भीती नाही परंतु ती जनता जर असतुष्ट असेल तर रशियन स्वारीचा विचार करतांना त्यांच्या असमाधानाकडे दुर्लक्ष करणे मूर्खपणाचे आहे हिंदुस्थानात असतोषाचे निखारे घुमसत आहेत असे जर रशियन लोकांस कळले तर त्या निखान्यावर वारा घालून आग कशी भडकवावी हे काहीं त्यांना कोणी शिकवायला नको आयलंडमध्ये ब्रिटिश सरकारने असल्याच राजनीतीचा अवलंब केला होता हिंदी लोक असतुष्ट असले तर रशिया स्वारी करणार यात तिळमात्र संशय नाही—त्याचा जय होणे न होणे गोष्ट निराळी

“गेल्या शतकात ज्या युरोपियन किंवा ऍंग्लो-इंडियन मुत्सद्द्यांनी हिंदुस्थानचा राज्यकारभार हाकला त्यांचे असे मत आहे की, ब्रिटिश राज्यपद्धति अत्यंत सदोष व भयप्रद असून तिचे काय काय दुष्ट परिणाम होतील याची कल्पना करवत नाही ज्या राज्यपद्धतीमुळे अफूच्या व्यापाराला ऊत येतो, देशातील हजारों स्त्री-पुरुषांच्या शरिरांत व्यसनाचे विष ओतले जाते, मिठाच्या व्यापारावर अजस्र कराचा बोजा पडतो, जमीनमहसुलाची वसुली दंडुकेशाहीने केली जाते, कोट्यवधी लोक दारिद्र्यात होरपळतात, व लाखों जीवांचा दुष्काळांत नाश होतो ती राज्यपद्धति अमानुष म्हटली पाहिजे असे या मुत्सद्द्यांचे स्पष्ट मत आहे

“मग अशा राज्यपद्धतीमुळे जनतेमध्ये असंतोष पसरला तर त्यांत नवल कसचे ? मी तर म्हणतो की, आमच्या संस्थानिकांनी इंग्रज सरकाराविरुद्ध समरं उपसल्ली तर त्यांचासुद्धा दोष या राज्यपद्धतीच्याच मार्थी आहे.

“इंग्रज लोकांनी या सर्व गोष्टींचा नीट विचार केला पाहिजे. इंग्रजांचा जुलमी, सर्वभक्षी व असंतोषोत्पादक राज्यपद्धति आहे तशीच चालू राहिली तर रशिया स्वारी केल्यापाचून राहणार नाही. उलट, इंग्रजांनी हिंदी प्रजेत संतोष उत्पन्न

दादाभाई नवरोजी

केला तर एक सोडून छपन रशियांच्या स्वाऱ्या हिंदी वीराच्या निधब्बा छाती-पुढें आपोआप परत फिरतील.”

ज्या रॉयल कमिशनची मागणी १८८५ च्या पहिल्या काँग्रेसमध्ये करण्यांत आली व ज्याविषयीचा ठराव १८९४ च्या ऑगस्ट महिन्यात दादाभाईंनी पार्लमेंटात आणला तो कमिशन १८९५ मध्ये बसलें दादाभाई या कमिशनचे एक सभासद होते रॉयल कमिशनमध्ये बसलेले पहिले **रायल कमिशन** हिंदी गृहस्थ दादाभाईंच हा सन्मान त्यास मिळाल्याबद्दल त्यांच्या सर्व देशबांधवांस फार आनंद झाला परंतु या सन्मानाच्या फुकट्या आनंदांत गर्क होऊन दादाभाई मोहून गेले नाहींत कमिशनपुढें त्यांची जी साक्ष झाली ती अत्यंत स्पष्ट व निर्मांड होती त्या साक्षीचा सारांश येणेंप्रमाणे.—(Appendix A, नटेशन २ री आवृत्ति)

“सन १८३८च्या पार्लमेंटच्या ठरावातील व सन १८५८च्या राणी-सरकारच्या जाहीरनाम्यातील समतेचें तत्त्व न पाळल्यामुळे हिंदुस्थान दरिद्र व दीन झालेला आहे त्यास उपाय हाच की, परकी नोकर कमी करावे किंवा त्याचा खर्च विधायत सरकारनें सोसावा. मुळांच परकी अधिकारी नको असें नाहीं, केवळ हिंदुस्थानचा मनुष्य म्हणून कोणच्याही दर्जाला नालायकी आहे ती काढून टाका हिंदुस्थानांतील गोरे अधिकारी व गोरें सैन्य कमी झाल्यास बेबद-शाही माजेल हें म्हणणें चुकीचें आहे, तसें असेल तर इंग्रजांच्या राज्याचा काहींच उपयोग झाला नाहीं असें होईल”

कमिशनपुढें नुसती साक्ष देऊन दादाभाई स्वस्थ बसले नाहींत कमिशनच्या रिपोर्टांत हिंदुस्थानास हितकारक अशा काहींतरी सूचना व्हाव्या म्हणून त्यांनीं फार प्रयत्न केला कमिशनचे अध्यक्ष वेल्बीसाहेब यांना आपल्या मतांची सत्यता पटविण्यासाठीं त्यांनीं पांचसहा लेख (Memoranda) त्यांजकडे पाठविले १८९५ पासून १८९७ पर्यंत तीन वर्षे हे लेख लिहिण्याचे व पाठविण्याचे काम दादाभाईं करीत होते. त्यात राज्यपद्धतींतील दोषांचें आविष्करण करून कोणत्या सुधारणा अगदीं अवश्य आहेत हें त्यांनीं स्पष्टपणें दाखविलें

प्रकरण सातवें स्वराज्यमंत्रोच्चार-शेवटचीं वर्षे

वेल्बीसाहेबास Memoranda पाठविण्याचें काम चालू असता दादाभाईंच्या मनास अत्यंत खेददायक अशी एक गोष्ट घडून आली सन १८९३ सालीं समकालीन I C S ची परीक्षा घेण्याबद्दलचा ठराव पास झाला, हें पूर्वी सांगितलेंच आहे वास्तविक पाहता हा ठराव पास झाल्यानंतर तो अमलात आणावा कीं नाहीं हा प्रश्नच उरला नव्हता. फक्त त्याची अमलबजावणी कोणत्या रीतीनें करावी त्या रीतीसंबंधी हिंदुस्थानसरकारचें मत घेणें रास्त होतें परंतु त्या वेळचे स्टेट सेक्रेटरी लॉर्ड किबर्ली यांनीं काय केलें ? हिंदुस्थानसरकार या ठरावाविरुद्ध आहे हें माहीत असूनही, आणि या ठरावाच्या अमलबजावणीस कोणत्याही तऱ्हेचा अडथळा न करण्याचें खाजगी वचन दादाभाईस दिलें असूनही

त्यांनीं या ठरावाचें कोंकळ हिंदुस्थानसरकाररूपी लाडग्या
भरंवशाच्या पुढें सोडलें. अर्थात्, आपली सर्व शक्ति एकवटून हिंदु-
म्हशीला स्थानसरकारनें या ठरावास विरोध केला, आणि या
टोणगा झाला विरोधाची सबब पुढें करून; या ठरावाची अमलबजावणी
सोडून देण्याचें ब्रिटिश सरकारनें ठगविलें.

हा प्रकार पाहून दादाभाईस जितका विस्मय वाटला तितकाच सतापही आला. प्रत्यक्ष पार्लमेंटचे ठराव पायाखालीं तुडविण्याची शक्ति हिंदुस्थानच्या अधिकाऱ्यात असावी याचें त्यांना अत्यंत आश्चर्य वाटलें ही राज्यपद्धति आहे तरी कोणत्या मुलुखाची ? ही धडधडीत सुलतानी चालते तरी कशी ? अशा दडपशाहीविरुद्ध कायदेशीर चळवळ करून काय उपयोग ? असे अनेक प्रश्न त्यांच्या मनात उभे राहिले, आणि आज चाळीस वर्षे आपण केलेल्या कामाची शेवटीं अशीच निष्फळता होणार कीं काय अशा निराशामय शकेंनें त्यांचें अंतःकरण उद्ध्विग्न होऊन गेलें. हीच उद्ध्विग्नता सारखी वाढत जाऊन सन १९०६ सालीं दादाभाईंनीं स्वराज्याच्या मागणीचा स्पष्ट उच्चार केला असेल असें वाटतें. कारण, या निराशेच्या भरांत त्यांनीं वेल्बीसाहेबास जीं एक दोन पत्रे लिहिलीं त्यांमध्ये स्वराज्याच्या मागणीची पुसट पुसट रूपरेखा आहे असें सूक्ष्मपणें पाहणाराळा

दादाभाई नवरोजी

सहज दिसून येईल या पत्रांत (पृष्ठे ३६० ते ४००, नटेसन २ री आवृत्ति) ते लिहितातः—

“ हिंदुस्थानच्या कारभाराबाबत जो पैसा खर्च होतो त्या पैशाच्या संख्येला महत्त्व नसून आमची मुख्य तक्रार अशी आहे की, त्या पैशाचा अपव्यय होत आहे एकदोन खात्यांतील खर्च थोडासा कमी करावयाचा येवढेंच या कमिशनचें काम नाही, तर आमच्या नैतिक, सापत्तिक, शारीरिक शक्तींचें शोषण करणारी ही अन्यायी राज्यपद्धति नष्ट झाली पाहिजे हिंदुस्थानांतील लोकांत असतोष पसरलेला आहे त्याचीं कारणे मुख्यतः हीं आहेत—[१] ज्यांत हिंदी लोकांचें जिल्ह्यांमधील ऐकलें जात नाही अशी इंग्रजांच्या दानतीला न शोभणारी बादशाही राज्यपद्धति, [२] हिंदी लोकांच्या संपत्तीचें शोषण व त्यामुळें देशास प्राप्त झालेलें भयंकर दारिद्र्य, आणि [३] पार्लमेंटच्या व राणीच्या अभिवचनाची हिंदुस्थानातील अधिकाऱ्याकडून झालेली नियम अवहेलना या सर्व गोष्टी दूर झाल्याखेरीज राज्य सुधारणार नाही साम्राज्याचे तुम्ही भागीदार आहां असें नुसतें म्हणून काय उपयोग ? काहीं खरी भागीदारी आम्हास द्याल तेव्हां खरें ”

सन १८९८ सालीं India Currency Committeeच्या कामाला सुरुवात झाली हिंदुस्थानातील टांकसाळी सन १८९३ सालीं बंद केल्या होत्या, त्या पुन्हा सुरू कराव्या किंवा नाही, व हिंदुस्थानांत सोन्याचें नाणें चालू करवें कीं नाहीं हें दोन प्रश्न या कमिटीकडे मुख्यतः होते सर वुडल्यम वेडरबर्न यास दादाभाईंच्या हिंदुस्थानविषयक पूर्ण ज्ञानाबद्दल खात्री असल्यामुळें त्यांनीं त्यास लिहिलें कीं, अशी अशी कमिटी बसलेली आहे व या बाबतींत तुम्हीं काहीं लेखी माहिती पाठविलीत तर कमिटीकडून तिचा योग्य विचार होईल वेडरबर्न यांचें पत्र मिळाल्याबरोबर दादाभाईंनीं आपलें मत लिहून काढून त्यांकडे भाडलें तें असेंः—(Appendix B., नटेसन २ री आवृत्ति) “ सन १८९३ सालीं टांकसाळी बंद करण्यांत सरकारनें फार मोठी चूक केलेली आहे. त्या वेळीं ट्रेझरीवरील अधिकाऱ्यांनीं व सन १८९३च्या कमिटीनें सरकारच्या योजनेविरुद्ध आपला अभिप्राय स्पष्टपणें कळविला होता. हिंदुस्थानांतील अधिकाऱ्यांच्या बेसुमार हट्टबादीपणाचेंच मुळीं तें उदाहरण होतें आतां तरी सन १९१३ची चूक दुरुस्त होऊं या. टांकसाळी सुरू झाल्या म्हणजे सध्यां द्रव्याची जी कुचबणा झाली आहे ती नाहीशी होईल, व्यापाराची विस्कळित स्थिति सुधारेल, आणि हल्लीं जे

स्वराज्यमंत्रोच्चार-शेवटचीं वर्षे

अवास्तव कर ठेवावे लागले आहेत ते बंद करता येतील. सोन्याचें नाणें सुरू करण्याची कल्पना प्रस्तुत स्थितीत अगदीं त्याज्य आहे. असल्या नाण्याचा फायदा येवढाच कीं, हिंदुस्थानात व्यापार करणाऱ्या परकी लोकांची गैरसोय दूर होईल पण सोन्याच्या नाण्याचे दुष्परिणाम मात्र फार आहेत शिवाय टांकसाळी सुरू केल्यानें किंवा सोन्याच्या नाण्याची योजना सोडून दिल्यानें हिंदुस्थानची स्थिति मोठीशी सुधारेल असें कोणीही समजू नये ती स्थिति सुधारण्याचा खरा मार्ग एकच आहे व तो हा कीं, परकी अधिकारी दूर करून हिंदुस्थानची सत्ता हिंदी लोकांच्या हातीं दिली पाहिजे.”

सन १८९६ व १८९७ सालीं हिंदुस्थानात भयंकर दुष्काळ पडला सन १८७६ च्या दुष्काळानंतर लगेच वीस वर्षांनीं हा दुष्काळ पडलेला पाहून हिंदी लोकांस फारच काळजी वाटू लागली या दुष्काळाच्या हृदयस्पर्शी बातम्या

पुन्हा दुष्काळ इंग्लंडांतही गेल्या, व या सकटाची चौकशी करण्याकरिता एक कमिशन नेमा, असें काहीं लोक म्हणू लागले परंतु दादाभाईची पक्की खातरी होती कीं, असल्या कमिशनची काडीइतकीसुद्धा उपयुक्तता नाहीं दुष्काळाचें खरें कारण अन्यायी व बेजबाबदार राज्यपद्धति होय. हें इंग्लंडमधील लोकाना नीट माहीत नव्हतें, म्हणून ते कमिशन नेमण्याचा उपाय सुचवीत होते तेव्हा ठिकठिकाणीं व्याख्यानें देऊन हिंदुस्थानातील दुष्काळाचा उद्भव पाऊसपाण्याच्या टंचाईपासून होत नसून “शक्य तितकें हिंदुस्थानाला पिळून काढावयाचें” अशा प्रवृत्तीनें चालविलेल्या राज्यकारभारापासून कसा होतो हें इंग्रज जनसमूहास समजावून देण्याचा दादाभाईंनीं उपक्रम चालविला. दादाभाई इंग्रज लोकांस या विषयाविषयीं काय सांगत असत याची कल्पना येण्यासाठीं त्यांच्या एकदोन व्याख्यानाचा थोडक्यात साराश देणें बरें.

तारीख ९ जुलै सन १९०० या दिवशीं युनायटेड मेथॉडिस्ट फ्री चर्चमध्ये दुष्काळफंडाच्या मदतीकरिता दादाभाईचें व्याख्यान झालें. त्या वेळीं ते म्हणाले, (पृष्ठे २१९ ते २२५, नटेसन २री आवृत्ति) “हिंदुस्थानातील दुष्काळाचें कारण जलवृष्टीचा अभाव आहे असें तुम्हास वाटत असल्यास तुमची कल्पना चुकीची आहे. दुष्काळाची खरी मीमांसा अशी आहे कीं, तुम्ही आमच्याकडून दरवर्षी १० कोटी पौंड वसूल घेतां आणि त्यांतील एक पैसा देखील आमच्यासाठीं खर्चिला न जातां ते दीडशें कोट रुपये इंग्लंडांत येऊन पडतात. आज-

दादाभाई नवरोजी

पर्यंत अनेक लढाया लढून तुम्हीं हिंदुस्थानच्या राज्याची उभारणी केलीत व त्यासाठी क्रीडो रुपये खर्च झाले, परंतु तुम्हीं इंग्रजांनी पदरची एक पै तरी या कामासाठी खर्च केली आहे काय ? लढायासाठी आमचा पैसा घ्यावयाचा, आमच्यापासून वाटेल तितका वसूल उकळावयाचा, मुलकी व लष्करी अधिकारा व्या जागी इंग्रज लोक नेमून त्याची पोटे आमच्या पैशावर चालवावयाची असे आमच्या सपतीचे शोषण तुम्हीं सारखे चालविले आहे अशी राज्यपद्धति दुसऱ्या कोणत्याही देशात नाही व असती तर त्या देशाचे केव्हाच वाटोळे झाले असते हिंदुस्थान म्हणूनच अजून टिकला आहे हिंदी लोक म्हणूनच अजून राजनिष्ठ राहिले आहेत, पण ही राजनिष्ठा कधीच भंग पावणार नाही असे समजून का लवकर जागृत होऊन राज्यपद्धति सुधारलीत तर हे दुष्काळ नाहीसे होतील एवढेच नव्हे तर हिंदुस्थानाशी तुमचा सध्या जो व्यापार आहे तो कितीतरी मोठ्याने वाढून तुमचा आर्थिक फायदा होईल ”

“ दुष्काळाचे कारण व निवारण ” या विषयावर Croydon येथील Free Church मध्ये दिलेल्या एका व्याख्यानात दादाभाई म्हणाले, (पृष्ठे २३४ ते २४७ नटेशन २री आवृत्ति) “ आज तीन कोट हिंदी लोक दुष्काळात मेले, ही गोष्ट तुम्हाला भयकर वाटत नाही काय ? हा दुष्काळाचा प्रश्न हिंदुस्थानाडतकाच इंग्लंडच्याही जिवाचा आहे कारण, हिंदुस्थानची भरभराट जोपर्यंत आहे तोपर्यंत इंग्लंडमध्ये सौख्य नासेल, आणि हिंदुस्थानची दुर्दशा झाली की, इंग्लंडचे मरण ताबडतोब ओढवेल ! लॉर्ड कर्झन यांचे देखील असेच मत आहे महमद गझनीने अठरा वेळच्या लुटीत मिळून नेली नसेल इतकी संपत्ति तुम्ही दरवर्षी हिंदुस्थानातून नेता आणि ही सांपत्तिक जखम सारखी वाढतच जात आहे मग दुष्काळ पडतील नाही तर काय होईल ? बरे, दुष्काळ पडल्यावर तरी तुम्ही आपल्या स्वार्थाची भर करण्यास कमी करता का ? नेही नाही मागच्या दुष्काळात एकीकडे लोक अन्नावाचून तडफडून मरत होते, आणि दुसरीकडे युरोपियन अधिकाऱ्यांच्या पगाराची व पेन्शनाची पुरती भरती करण्यासाठी रयतेकडून पैसा पिळून घेतला जात होता एखाद्या वर्षी फार मोठा दुष्काळ पडला म्हणजे तुमचे लक्ष हिंदुस्थानाकडे जाते, परंतु वास्तविक पद्धती दुष्काळ म्हणजे हिंदुस्थानचे कायमचे दुखणे झालेले आहे या दुखण्याचे खरे कारण हिंदुस्थानातील अँग्लो-इंडियन अधिकाऱ्यांनी चालविलेले

स्वराज्यमंत्रोच्चार-शेवटची वर्षे

अन्यायी राज्य हें असलें राज्य सुधारल्याखेरीज हिंदुस्थानांतील दुष्काळ थांबणार नाहीत ”

सन १९०० सालानंतर दादाभाईंच्या चळवळीवर हळुहळू खिन्नता, निराशा व त्रागा यांची छाया पडू लागली त्याची खात्री होत चालली की, हिंदुस्थानविषयक प्रश्नांच्या बाबतीत इंग्रज अधिकाऱ्यांच्या गाठी घेण्यात, त्यांच्याशी वादविवाद करण्यात किंवा पत्रव्यवहार चालू ठेवण्यात कांहीं अर्थ नाही हिंदुस्थानची विपन्न स्थिति या अधिकाऱ्यास माहीत नसते असें नाही, किंवा ती स्थिति सुधारण्याचे उपाय त्यांस सुचत नाहीत किंवा करता येण्यासारखे नसतात असेही नाही त्यास सर्वकांहीं समजत असतें परंतु अर्गी न्यायीपणा

निराशेची वाढ बाणून हिंदी लोकांपासून आयत्या मिळणाऱ्या उबोल्याला थोडासा देखील चढा लागू देण्याइतके औदार्य त्याजमाये नसल्यामुळे अज्ञानाचें वेड ते पांघरीत असतात निजलेल्याला जागें करता येतें, पण जाग्या माणसाला जागें करीत बसण्यात काय फायदा आहे, असें दादाभाईस वाटू लागले शिवाय, इंग्रज जनता अधिक न्यायी आहे, परंतु सामान्य इंग्रज लोकांस हिंदुस्थानातील अव्यवस्था कळत नसल्यामुळे हिंदुस्थानविषयक प्रश्नाची चर्चा पार्लमेंटमध्ये होत नाही हिंदुस्थानासंबंधी प्रश्नाची चर्चा पार्लमेंटमध्ये होत नाही, हिंदुस्थानासंबंधी खरी माहिती सांगून जर कोणी इंग्रज जनतेच्या मनातील न्यायप्रियता जागृत केली तर त्या जनतेंत हिंदुस्थानाविषयी कळकळ उत्पन्न होईल, आणि नंतर या जनतेनें निवडून दिलेल्या पार्लमेंट सभासदांस हिंदुस्थानची दाद लावणे भाग पडेल, असें दादाभाईंच्या मनांत फार येऊ लागलें म्हणून अधिकाऱ्यांच्या डोक्याशीं उरस्फोट करण्यापेक्षा सामान्य जनतेला हिंदुस्थानची दुःस्थिति समजावून सांगितलेली अधिक बरी, कारण असे केल्याने त्या जनतेच्या सामर्थ्याचा हिंदुस्थानला फार उपयोग होईल, अशा विचारानें सामान्य इंग्रज लोकांपुढे व्याख्यानें देण्याचा उपक्रम दादाभाईंनीं सुरू केला. या धोरणानें सन १९०१ ते १९०६ त्यांनीं अगणित, व्याख्यानें दिलीं या व्याख्यानांत ते काय सांगत असत याची कल्पना येण्यासाठीं एका व्याख्यानाचा सारांश खाली दिला आहे

जुलै ता. ४ सन १९०१ रोजीं North Lambeth Liberal club मध्ये Colonel Ford यांच्या अध्यक्षतेखाली ‘इंग्रज जनता व हिंदुस्थान’

दादाभाई नवरोजी

या विषयावर बोलतांना दादाभाई म्हणाले—(पृष्ठे २४८ ते २५२, नटेसन २ री आवृत्ति) “ हिंदी लोकांस वेळोवेळी दिलेल्या अभिवचनांची पूर्तता करण्यांत येत नाही, हिंदी लोकांचा पैसा सारखा इंग्लंडांत ओढला जात आहे, हिंदुस्थानांत कराची वाढ अमर्यादपणे होत आहे, हिंदुस्थानांत सारखा दुष्काळ असतो—या सर्व अव्यवस्थेची जबाबदारी कोणावर आहे असें तुम्ही समजता ! ती तुम्हां ईंग्रज लोकांवर आहे राज्यकारभाराच्या बाबतींत इंग्लंडांतील एका मतदाराला जितका हक्क आहे तितका सगळ्या तीस कोटी हिंदी लोकांना मिळून देखील नाही आमच्या देशांतील कायदे कौन्सिलें म्हणजे निव्वळ सोंगें आहेत अमलबजावणीचा अधिकार असावयाचा ईंग्रज सभासदांच्या हातीं आणि हिंदी कौन्सिलरांनीं नुसतें चित्रासारखें बसावयाचें—असलीं हीं कौन्सिलें असण्यापेक्षा नसलेलीं बरीं । तुम्हां ईंग्रज लोकांच्या हातीं आज बरीच सत्ता आहे खरें म्हटलें तर आमच्या दुःखाच्या वेदना तुम्हास कळल्या पाहिजेत, कारण, असलीं दुःखें तुम्हीं पूर्वी सोसलीं आहेत म्हणून आम्ही तुमची मदत मागतों. या वेळीं तुम्हीं आम्हास मदत केली पाहिजे तुमच्या सामर्थ्याच्या जोरावर पार्लमेंटच्या सभासदांना तुम्ही बजावून सांगा कीं, हिंदी लोकांस आजपर्यंत दिलेलीं सर्व वचनें पूर्ण झाली पाहिजेत तुम्हीं असें केलेत कीं आम्हांस न्याय मिळेल ”

नवव्या राष्ट्रीय सभेचे अध्यक्ष या नात्याने दादाभाईंनीं जें भाषण केलें त्यांत त्यांनीं ध्वनित केलें होतें कीं, काँग्रेस व ईंग्रज जनता यांचा जितका निकट संबंध येईल तितका पाहिजे आहे त्यानंतर दहा अकरा वर्षांत अशा काहीं गोष्टी घडून आल्या कीं, राजकीय चळवळ करून अभिकाऱ्यांना जागृत करण्याच्या दादा भाईंच्या उमेदीवर एकामागून एक आघातच होत गेले. ईंग्रजी न्यायप्रियतेवरचा त्यांचा स्वतःचा विश्वास णुसट होऊ लागला, आणि स्वतःच्या मनाची ही वृत्ति पाहून, कदाचित् संबंध हिंदी जनतेतही ईंग्रजांविषयींचा अविश्वास वाढत आहे कीं काय, अशी त्यांस शंका येऊ लागली हिंदी लोक फार असतुष्ट झाल्यास त्यांच्या हातून काहींतरी अविचार होऊन साम्राज्यास व हिंदुस्थानास अनिष्ट अशा काहीं गोष्टी घडून येण्याचा संभव आहे असें त्यास वाटू लागलें, आणि स्वतःच्या मनाची स्थिति कशीही असली तरी सामान्य हिंदी लोकांचा ईंग्रजां वरील विश्वास पूर्वीप्रमाणें कायम राहिला पाहिजे अशा धोरणानें सन १९०४

स्वराज्यमंत्रोच्चार-शेवटचीं वर्षे

सालीं दादाभाईंनीं एक गोष्ट केली त्या वर्षीच्या राष्ट्रीय सभेचें अध्यक्षस्थान स्वीकारण्याविषयीं सर हेनरी कॉटन यांचें मत त्यांनीं वळविलें सर कॉटन यांस अध्यक्ष करण्यांत हिंदी लोकांच्या मनात वादूं पाहणारी इंग्रजांच्या न्यायाविषयीं निराशा दूर करावी हा हेतु दादाभाईंच्या मनांत प्राप्तुख्यानें होता याबद्दल शंका नाहीं हिंदुस्थानास जाण्याकरितां सर हेनरी कॉटन यास निरोप देण्यासाठीं सन १९०४च्या नोव्हेंबरमध्ये वेस्ट मिनिस्टर पॅलेस हॉटेलांत जी सभा भरली होती त्यांत दादाभाईंनीं आपला हेतु बोलूनही दाखविला ते म्हणाले, (पृष्ठें २५७ ते २६५, नटेसन २री आवृत्ति) “सन १८५३ सालीं मुंबई, मद्रास व कलकत्ता येथें Presidency Associations स्थापन झाल्या तेव्हापासून आमच्या राजकीय चळवळीला प्रारंभ झाला हिंदुस्थानच्या राज्यकारभारांत सुधारणा घडवून आणणें हें आमचें ध्येय आहे परंतु या सुधारणा करून देणें न देणें सर्वस्वीं इंग्रजांच्या हातीं असल्यामुळें आम्हा हिंदी लोकांच्या ओरडण्यापेक्षा सर कॉटन यासारखे इंग्रज गृहस्थ आमच्यात आले तर आमच्या चळवळीला अधिक महत्त्व येईल शिवाय सर कॉटनसारखी मंडळी आम्हास मदत करू लागली म्हणजे इंग्रजांची सदसद्विवेकबुद्धि अजीबात नष्ट झाली असें जें हिंदी लोकांस वाटू लागलें आहे तें बंद होईल हिंदी लोकांच्या मनात इंग्रजाविषयीं विश्वास वाटू लागलें आहे आणि येवढ्याचसाठीं माझी अशी विनंति आहे कीं, सर कॉटनसारख्या शंकडों लोकांनीं हिंदुस्थानात गेलें पाहिजे, तेथील स्थिति समजावून घेतली पाहिजे, परस्पर विश्वास व आपलेपणा उत्पन्न केला पाहिजे, आणि हिंदी लोकांस कोणत्या तरी प्रकारची स्वायत्तता मिळवून दिली पाहिजे”

या व्याख्यानातील ‘स्वायत्तता’ हा शब्द महत्त्वाचा आहे सन १९०६ सालच्या काँग्रेसच्या व्याख्यानात दादाभाईंनीं स्वराज्याची जी मागणी केली त्या मागणीचा विचार त्यांच्या मनात कसा दड होत गेला हें पाहणें मनोरंजक आहे सन १८९६ सालच्या सुमारास वेल्बीसाहेबांस लिहिलेल्या एका पत्रातील “आम्हांस (साम्राज्याची) काहीं खरी भागीदारी द्या” या वाक्यावरून त्या वेळींच स्वराज्याची आवश्यकता दादाभाईंच्या मनात येऊं लागली होती असें वाटतें, हें त्या पत्राची हकीकत देताना सांगितलेंच आहे त्या पत्रांत ‘साम्राज्याची भागीदारी’ असा अस्पष्ट शब्दप्रयोग दादाभाईंनीं वापरला होता. परंतु वरील व्याख्यानांत ‘स्वायत्तता’ हा अधिक स्पष्ट शब्द आला यावरून

दादाभाई नवरोजी

इ० १९०४ सालीं दादाभाईंचें स्वराज्यविषयक विचार अधिक निश्चित झाले असें अनुमान करावयास कांहीं हरकत नाहीं

आश्चर्याची गोष्ट ही कीं, हिंदी लोकांच्या मनांत इम्रजाविषयीं अविश्वास वाढू नये म्हणून दादाभाई एकीकडे प्रयत्न करीत असतां दुसरीकडे जणुं काय तो अविश्वास जोरांनें वाढावा अशा हेतूने लॉर्ड कर्झन यांनीं व्हाइसरॉय या नात्यानें हिंदुस्थानांत वाटेल तसें वागण्याचा व बोलण्याचा सपाटा चालविला हिंदी लोकांच्या अंगां नीति नाही, शरीरसामर्थ्य नाही, बुद्धि नाही, त्यांना गुलामा-प्रमाणेंच वागविलें पाहिजे, अशा प्रकारचे उद्गार लॉर्ड कर्झन यांच्या तोंडून भर सभांतून निघूं लागले ज्या पद्धतीनें आम्हीं हिंदुस्थानात राज्य चालविलें आहे त्यांत काडीइतकी सुधारणा आम्ही करणार नाहीं, अशी त्याच्या जिभेवर अहर्निश नाचणारी दर्पोक्ति, लोक दुष्काळानें मरत असतां त्यांनीं भरविलेला दरबार, प्रत्यक्ष राजासही क्षणभर कमी लेखणाऱ्या गर्वाच्या ताठ्यानें ओतप्रोत भरलेले त्याचें दरबारांतील वर्तन व भाषण त्याची बगालची फाळणी, या सर्व गोष्टी इतिहास प्रसिद्ध आहेत लॉर्ड कर्झन यांच्या या अरेरावीनें सर्व हिंदी लोक चिडून गेले, हजारों ठिकाणीं टोलेजग सभा भरल्या व चोहोंकडून कर्झन यांच्या भोरणाचा निषेध झाला. कर्झनशाही व तिचें फळ पाहून दादाभाईंना एका प्रकारें वाईट वाटलें व एका दृष्टीने आनंद झाला कर्झनसारख्या वरिष्ठ अधिकाऱ्यानें असें अनुदार व गैरशिस्त वर्तन करावें याचा त्यास खेद झाला लिटनशाहीच्या वेळीं जी निराशा त्याच्या मनांत उत्पन्न झाली होती तिचीच आता पुनरावृत्ति झाली असें म्हणण्यास हरकत नाही. परंतु या प्रसंगां निराशेबरोबर थोडासा आनंदही त्यांस वाटत होता हिंदी लोकांनीं कर्झनशाही शेळ्यामेल्यांप्रमाणें निमुटपणें सहन न करता जोरांनें उसळून आपणामध्ये कांहीं तरी जोर आहे असें जगाला दाखविलें या गोष्टीनें त्यांचें फार समाधान झालें कर्झनशाहीचा दादाभाईंच्या चित्तवृत्तीवर काय परिणाम झाला हें त्यांच्या इंग्लंडमधील एका भाषणावरून स्पष्ट दिसतें कर्झनसाहेबांनीं हिंदी लोकांवर जे शितोडे उडविले होते व ज्या अनुदार भोरणानें कारभार चालविला होता त्याचा निषेध करण्याकरितां सन १९०९ सालच्या मे महिन्यात इंग्लंडांतील हिंदी रहिवाशांची जंगी सभा वेस्ट मिनिस्टर येथील कॅव्स्टन हॉलमध्ये भरली होती. या सभेंत अध्यक्ष या नात्यानें भाषण करतांना (पृष्ठें २७४ ते २८३, नटेसन २ री आवृत्ति) दादाभाई म्हणाले:—

स्वराज्यमंत्रोच्चार-शेवटचीं वर्षे

“ आज आपण या ठिकाणीं फार महत्त्वाच्या कामाकरितां जमलों आहों हिंदुस्थानांत विलक्षण गोष्टी घडून आल्या आहेत. लोकामध्ये मोठी खळबळ उडून गेली आहे, टोलेजग सभा ठिकठिकाणीं होत आहेत, आणि सर्वांत उच्च अधिकाराच्या जागीं असलेल्या एका व्यक्तीच्या शब्दांचा व कृतीचा लोक स्पष्टपणे निषेध करीत आहेत. हा प्रकार खरोखरच अद्भुत होय. संबंध हिंदी जनतेनें एकदिलानें आणि जोरानें जाहीर केलें आहे कीं, प्रचलित राज्यपद्धतींत सुधारणा झालीच पाहिजे जनता व अधिकारीवर्ग यांमध्ये आता चागलें युद्ध जुंपलें आहे कलकत्त्याची पहिली निषेधप्रदर्शक सभा ज्या दिवशीं चाली तो दिवस मी अत्यंत महत्त्वाचा समजतो, कारण माझ्या मते हिंदी राष्ट्राच्या स्वातंत्र्याचा त्या दिवशीं जन्म झाला तो दिवस पहावयास मी जगलों हे माझे परम भाग्य होय सरकार व प्रजा यांमधील या युद्धाचा शेवट काय होईल ? या प्रश्नाचें उत्तर “ हिंदी लोकांचें कल्याण करण्याच्या कर्तव्याकडे आम्ही दुर्लक्ष करीत आहों खरे-परंतु या पापाचें प्रायश्चित्त आमच्या मुला-बाळांस भोगावे लागल्याशिवाय राहणार नाहीं ” अशा शब्दांत ब्राइट-साहेबानीं पूर्वीच देऊन ठेविलें आहे सर जॉन मालकम व लॉर्ड हार्टिगदून यांचेही मत असेंच आहे हिंदी लोकाना गुलामाप्रमाणे वागविण्याच्या कर्झनसाहेबांच्या धोरणामुळेच बिडून जाऊन आजपर्यंतची मुग्ध वृत्ति हिंदी लोकांनीं आतां सोडली आहे काहीं झाले तरी आम्ही स्वतःस गुलामाप्रमाणें वागवून घेणार नाहीं असें त्यांनीं सरकारास बजावले आहे याच जोरानें व धैर्यानें त्यांनीं पुढें चाललें पाहिजे म्हणजे त्यांच्या चळवळीस यश खास येईल तो यशाचा मंगल दिवस पहावयास मी कदाचित् जिवंत राहणार नाहीं परंतु तो दिवस उगवणार याविषयीं माझा दृढ विश्वास आहे

हिंदी लोकांविषयीं जे प्रलाप कर्झनसाहेबांनीं काढले आहेत त्यांविषयीं मला येवढेंच सांगवयाचें आहे कीं, सन १८८० सालच्या कमिटीच्या रिपोर्टांत असे स्पष्ट वाक्य आहे कीं, “ नुसतीं वचनें देऊन तीं पूर्ण न करतां लोकांस फसवा-वयाचें अशा आरोपाला ब्रिटिशसरकार सर्वस्वी पात्र आहे ” Duke of Argyll ह्यांनीं असें म्हटलें आहे कीं, “ ब्रिटिशसरकारला अबूची व सत्याची विलकुल चाढ नाही ” Lord Salisbury यांनींही असेच उद्गार काढले आहेत ज्या अँग्लो इंडियनांच्या दानतीबद्दल त्यांच्या प्रत्यक्ष स्वबांधवांकडून असलेलें शूरे मिळतात त्यांनीं लोकांच्या दानतीविषयीं बोलणें किती हास्यास्पद आहे !

दादाभाई नवरोजी

आज दीडशें वर्षे हिंदी लोकानीं सर्व गोष्टी मुकाब्यानें सहन केल्या. परंतु आता त्यांच्या डोक्यावरील भूल नाहीशी झाली आहे. पूर्वीचे दिवस आतां सरले. जोरानें चळवळ करणारा नवा हिंदुस्थान आता उदयास आला आहे, व त्याच्या भयत्नांस यश मिळाल्याखेरीज राहणार नाही ”

“ नवा ” हिंदुस्थान आतां उदयास आला आणि या ‘नव्या हिंदुस्थानानें’ जोरानें कार्य पुढें ठकल्लें तर यश मिळाल्याशिवाय राहणार नाही याविषयीं दादाभाईस अधिकाधिक विश्वास वाटूं लागला. यापुढें सुधारणाकरितां नुसती भिक्षा मागून चालणार नाही, सारखी Agitation चळवळ सुरू ठेविली पाहिजे, असा उपदेश त्याच्याकडून अधिक प्रमाणावर होऊ लागला शिवाय, चळवळ करावयाची तीसुद्धा अमकें एक खातें सुधारण्यासाठीं किंवा तमका एक अन्याय दूर करण्यासाठीं अशी ठिगळाठिगळाची नव्हे तर एकदम ‘स्वायत्तते’-साठीं झाली पाहिजे असें ते म्हणू लागले. तुकत्याच उदयास आलेल्या ‘नव्या हिंदुस्थानानें’ आता काय केलें पाहिजे याविषयींचें आपलें मत त्यांनीं नामदार गोखले यास लिहिलेल्या एका पत्रात प्रगट केलें आहे सन १९०५ सालची काँग्रेस बनारस येथें व्हावयाची होती व दादाभाईंनीं त्या काँग्रेसला हजर राहावें अशी सर्वांची इच्छा होती परंतु दादाभाईस इंग्लंडहून येतां आलें नाहीं, म्हणून काँग्रेसचें अभिनंदन करण्यासाठीं नोव्हेंबर ता २६ रोजीं त्यांनीं नामदार गोखले यांस एक पत्र धाडलें त्यांत (पृष्ठें ६६९ ते ६७२, नटेसन २ री आवृत्ति) ते लिहितात—

“ अगदीं आज करावयास पाहिजे अशी गोष्ट म्हटली म्हणजे पांच सहा कार्यक्षम, निःस्वार्थी व विद्वान् अशा हिंदी माणसांनीं इंग्लंडात कायमचें राहून येथील काँग्रेस कमिटीचें काम चालविलें पाहिजे वर्तमानपत्रें व व्याख्यानें या साधनांचा उपयोग करून त्यांनीं इंग्लंडमध्ये हिंदुस्थानविषयक चर्चा जिकडे तिकडे पसरली पाहिजे काळ असा आला आहे कां, हिंदी लोकांनीं वाटेला तो आत्मयज्ञ करावयास तयार झालें पाहिजे असले आत्मयज्ञ करूनच इंग्लिश लोकांनीं सत्ता मिळविली आहे तीस कोटी लोकांच्या कल्याणासाठीं आपल्याला मरावयाचें आहे हें प्रत्येक पुढाऱ्यानें मनांत वागविलें पाहिजे. आपल्याला आपले जन्मसिद्ध व आश्वासित हक्क मिळवावयाचे आहेत, आपल्याला बसाहतीं-सारखें स्वराज्य मिळवावयाचें आहे, ही गोष्ट प्रत्येक हिंदी मनुष्याच्या मनांत

स्वराज्यमंत्रोच्चार-शेवटची वर्षे

मिनली पाहिजे. तुक्तेच तीन दिवसांपूर्वी सर हेनरी कॅपबेल बॅनरमन म्हणाले की, “सुराज्याला स्वराज्याची सर कधीच यावयाची नाही” हे ध्येय साधण्यासाठी काँग्रेसचे सामर्थ्य आटोकाट वाढविले पाहिजे आणि प्रत्येकाने आपापल्या प्रयत्नाची परमावधि केली पाहिजे.”

आज पन्नास वर्षे श्रम करून जे विचार आपल्या मनात दृढ झाले आहेत ते देशबांधवास व राज्यकर्त्यांस स्पष्टपणे बोलून दाखविण्याची साधि केव्हा मिळेल असे आता दादाभाईस होऊन गेले होते हिदुस्थानच्या हितासाठी खटपट करण्यात आपण यत्किंचितही कसूर केली नाही हे

सुराज्य नव्हे खरे, पण चुकलेल्या वाटसरूपमाणे आपले प्रयत्न विफल **स्वराज्य मागा** झाले, आता आपल्याला खऱ्या मार्गाचे ज्ञान झाले आहे,

तेव्हा इतर पुढाऱ्यांना व सामान्य जनतेला योग्य मार्ग दाखवून द्यावा, आणि त्याची दिशाभूल होणार नाही अशी आपण काळजी घ्यावी असे दादाभाईच्या मनात रात्रंदिवस घोळू लागले. कित्येक वर्षांच्या तपानंतर एखादी सिद्धि मिळाल्यावर त्या सिद्धीचे लोकांस ज्ञान करून देऊन त्यांचे कल्याण करण्यास उत्सुक असलेल्या तपस्व्याची जी स्थिति होते, किंवा अहर्निश श्रमांनी रक्ताचे पाणी करून एखादा शोध लाविला की, शास्त्रज्ञांची जी स्थिति होते, ती स्थिति दादाभाईची झाली हिंदी लोकांच्याही मनात त्या वेळी राजकीय चळवळीची लालसा उत्पन्न झाली असल्यामुळे त्यास कोणी तरी मार्ग दर्शक पाहिजे होता. कर्झनशाहीच्या तडाक्यामुळे हिंदी लोक जागे झाले, कांहीं तरी केले पाहिजे असे त्यास वाटू लागले, व काय केले पाहिजे हे सांगण्यास दादाभाईच समर्थ आहेत अशी त्याची खात्री होती म्हणून सन १९०६ सालच्या काँग्रेसचे अध्यक्षस्थान स्वीकारण्याची लोकानी दादाभाईस विनंति केली पन्नास वर्षांचा तुमचा अनुभव आम्हास कळू द्या व आता कोणत्या दिशेने आम्ही जाऊ म्हणजे या भारत देशाचा भाग्योदय लवकर होईल ते आम्हाला सांगा, अशी जणू काय हिंदी लोकानी दादाभाईची प्रार्थनाच केली दादाभाईंनी स्वबांधवांची विनंति मान्य करून सन १९०६ साली कलकत्ता येथे भरलेल्या बाविसाव्या राष्ट्रीय सभेत आपले अतःकरण लोकांपुढे उघडे केले. त्या वेळेचे त्यांचे भाषण चिरस्मरणीय आहे. सर्वांस ऐकू जाईल इतके मोठ्याने बोलणे दादाभाईस शक्य नसल्यामुळे त्यांचे भाषण नामदार गोखले यांनी वाचले. भाषणाच्या अग्रभागां

बादाभाई नवरोजी

‘स्वराज्याला स्वराज्याची सर कधीच येणार नाही’ हें सर बॅनरमन याचें वाक्य उद्धृत केलें होतें व भाषणाचा (पृष्ठे ६५ ते ९६, नटेसन २ री आवृत्ति) सारांश हा होता—

“ हिंस्थानात सत्तेची प्राप्ति इंग्रजांना प्रथम ज्या दिवशी झाली त्या दिवशी ब्रिटिश मुत्सद्दयांनी ईश्वराची शपथ घेऊन जाहीर केलें कीं, आम्ही हिंदी लोकांना ब्रिटिश प्रजाजनाप्रमाणे वागवू. राणीच्या जाहीरनाम्यांतही याच प्रतिज्ञेचा पुरस्कार केला गेला. मग आम्ही जर ब्रिटिश प्रजेपेक्षा यत्किंचित् देखील कमी योग्यतेचे नाहीं तर ब्रिटिश लोकांस असलेले सर्व अधिकार मागण्याचा आम्हास हक्क आहे ते हक्क हे कीं, प्रथम युनायटेड किंगडममधील लोकांप्रमाणें आमच्या देशाच्या कारभाराचीं सर्व खातीं आमच्या हातीं पाहिजेत. शिवाय, कर बसविणें, कायदे करणें व त्याचा अंमल बजाविणें या गोष्टी आमच्या ताब्यांत आल्या पाहिजेत. त्याचप्रमाणे इंग्लंड व हिंस्थान यांमधील पैशाचा व्यवहार अगदीं न्यायानें झाला पाहिजे. थोडक्यात सांगावयाचें म्हणजे “ युनायटेड किंगडममधील किंवा वसाहतींतील लोक ज्या स्वराज्याचा उपभोग घेतात ते स्वराज्य आम्हांस पाहिजे ”

सभ्यांची राज्यपद्धति एकदम अजिबात बदलणें शक्य नाही परंतु खालीं नमूद केलेले हक्क हिंदी प्रजेला अगदीं आज देऊन टाकून सरकारनें आमच्या स्वराज्याला प्रारंभ करावा.

[१] हिंदी लोकांस वरिष्ठ नोकऱ्या देण्याबद्दल अभिवचनें, पार्लमेंटचे कायदे सर्व काहीं झाले आहे. त्या दिल्याच पाहिजेत अशाबद्दल लॉर्ड मेकॉलेसारख्या मुत्सद्दयांनीं ओरड केली आहे. म्हणून त्या नोकऱ्या हिंदी लोकांस ताबडतोब मिळाव्या.

[२] प्राथमिक शिक्षण मोफत व सक्तीचें होऊन वरिष्ठ शिक्षण मोफत व्हावें

[३] आम्ही नालायक आहों या मुद्द्यावर आज १५० वर्षे पार्लमेंटचीं दारें आम्हांस बंद ठेविलीं गेलीं. आतां हें चालणार नाही. आमच्या हातीं काम आलें म्हणजे आमच्या अंगीं लायकी आपोआप येईल.

[४] केवळ आमच्या पैशावर सैन्य व आरमार पोसण्याच्या सरकारच्या पद्धतीनें आम्ही मरत आहों. ही पद्धत बंद झाली पाहिजे आणि सरकारला सद्-सद्भिचेकडुद्धि व चाड असेल तर ही पद्धति या घटकेला बंद करणें शक्य आहे.

गेन्या पन्नास वर्षांच्या अनुभवानंतर इंग्रज लोक आम्हांस काही अधिकार खुर्षीने
 तील असे वाटण्याइतका इंग्रज लोकाविषयीचा विश्वास तुमच्या मनांत खरोखरच
 पाहिए काय, असा प्रश्न आताशा पुष्कळ लोक मला विचारतात सन १८५३
 साली मी राजकीय चळवळीला प्रारंभ केला, व त्या वेळी बंबे प्रेसिडेन्सी असो-
 सेएशन स्थापण्याच्या प्रसंगी केलेल्या एका लहानशा भाषणात माझ्या मनातील
 इंग्रज लोकांच्या न्यायप्रियतेबद्दलचा विश्वास मी बोलून दाखविला परंतु, त्यानंतर
 माझ्यावर निराशेचे इतके प्रसंग आले आहेत की, माझे अतःकरण फुटून जाऊन
 मी बंड उभारलें तर त्यात मला आश्चर्य वाटणार नाही

साधारणपणे एखाद्याने काही प्रयत्न केला व त्यात त्याला अपयश मिळालें
 की, त्याला निराशा वाटते, परंतु मला जे निराशेचे प्रसंग सोसावे लागले ते असे
 साधे नव्हते अनेक वेळा झगड्यामध्ये यशस्वी होऊनही यशाचें फल इंग्रज
 अधिकाऱ्यांनी माझ्या पदरात पडूं दिलें नाही, आणि अशा प्रसंगी मला जी
 निराशा अनुभवावी लागली तीमुळे एखाद्याचें मन भ्रमून वेडें झालें असतें

परंतु अजूनही माझा पुरा निरुत्साह झालेला नाही. इंग्रजी भाषेतील
 'Persevere' 'निश्चयाचें बळ' या शब्दाकडे पाहिलें की, मला
 पुन्हा स्फुरण चढतें आपण अव्याहत चळवळ केली पाहिजे. 'चळवळ'
 म्हणजे इंग्रज लोकांचें जीवन होय, व त्याजपासून आपण चळवळीचा
 थडा शिकला पाहिजे. कामकरी पक्षाचे, आयर्लंडमधील जहाल पक्षाचे,
 व रँडिकल पक्षाचे पार्लमेंटातील सभासद, आणि Daily News,
 Tribune, Manchester Guardian, Star, Daily Chron-
 icle, व New Age वगैरे पत्रे हिंदुस्थानचा कैवार घेऊ लागली आहेत.
 अशा वेळी आपण अतिशय मोठ्या प्रमाणावर चळवळ सुरू करून तिला पळ
 भरही खंड पडू देता काया नये विद्वान् व उत्साही वक्त्याचा एक सघ स्थापन
 करून हिंदुस्थानच्या अगदी कोनाकोपऱ्यातील लोकापर्यंत राजकीय चळवळीची
 लाट पोचविली पाहिजे. शिवाय, काही वक्त्यांनी इंग्लंडमध्ये जाऊन कार्य सुरू
 करणें आवश्यक आहे. हिंदुस्थानातील सर्व जातींच्या व सर्व दर्जांच्या लोकांनी
 या राजकीय चळवळीच्या कामासाठी एकदिलानें वागलें पाहिजे. 'हिंदु व
 मुसलमान हे हिंदुस्थानचे दोन नेत्र आहेत; एकाला दुखापत झाली की दुसऱ्याला
 इजा झालीच' हे सर सय्यद अहमद याचे शब्द फार मननीय आहेत.

दादाभाई नवरोजी

सामाजिक, औद्योगिक वगैरे सर्व सुधारणांच्या मुळाशी राजकीय सुधारणा आहे, आणि 'स्वराज्या'शिवाय दुसरी कोणतीही राजकीय सुधारणा आम्हांस पुरेशी नाही. आमच्या आशा, आमची शक्ति, आमचा मोठेपणा, सर्व काही 'स्वराज्या'त आहे.

कलकत्त्याची राष्ट्रीय सभा आटोपून दादाभाई आपल्या आसमित्रांसह १४ जानेवारी १९०७ रोजी मुंबईस परत आले. फार वेळ न घालवितां इंग्लंडला जावयाचा त्यांचा बेत होता. परंतु त्यांच्या नातलगाना व मित्रांना त्यांचा हा बेत पसंत नव्हता. आता त्यांचे वय ८२ च्या वर होतें. म्हातारपणचा थकवा त्यांच्या शरिरावर स्पष्टपणें दिसत होता, व इंग्लंडला जाण्याचा खटाटोप आणि पुन्हा तेथें काम करण्याची दगदग त्यांना मुळींच सहन होणार नाही हें कोणीही सांगितलें असतें. म्हणून इंग्लंडला जावयाच्या इच्छेपासून दादाभाईंना परावृत्त करण्याची सर्वांनी शिकस्त केली. परंतु, दादाभाईंनी आपला हट्ट सोडला नाही. त्यांचे सारखे म्हणणें हेंच कीं, इंग्लंडमधील British Congress committeeचें पुष्कळ काम राहिलें आहे, आणि तिकडे जाऊन तें काम पुरें केल्याखेरीज माझ्यानें राहवणार नाही. शेवटीं त्यांच्या इच्छेला विरोध करण्याचें इतरांनीं सोडून दिलें, व दादाभाई इंग्लंडला गेले.

दाने अडीच महिने दादाभाईंची प्रकृति बरी होती, व त्यांच्या हातून काम होत होतें. परंतु मार्च महिन्यांत ते एकदम आजारी पडले व जुलैच्या सुमारास त्यांची प्रकृति इतकी ढासळली कीं, आता दादाभाई लवकरच इहलोक सोडणार असें सर्वांस वाटूं लागलें. दादाभाईसही आपला मृत्यु स्पष्ट दिसूं लागला, व ते म्हणूं लागले कीं, 'मला हिंदुस्थानांत नेऊन टाका' डॉक्टरांचें मत पडलें कीं, त्वासाचा शीण दादाभाईंच्या शरिरास बिलकूल सहन होणार नाही. मित्रमंडळीही दादाभाईंस इंग्लंडांत राहण्याचा आग्रह करूं लागली, परंतु दादाभाईंनीं अगदीं नेहून सांगितलें कीं, 'मला माझ्या देशांत जाऊन मरूं या, या बाबतींत माझें न वळविण्याचा जो प्रयत्न करील त्याला मी शत्रु समजेन, माझ्या स्थिती माझ्या परमप्रिय मायभूमीतच पडल्या पाहिजेत'. म्हणून दादाभाईंस हिंदुस्थानांत आणणें भाग पडलें. ७ नोव्हेंबर सन १९०७ रोजी दादाभाई बईस आले व त्यांस त्यांचे जांबई होमी दादीना यांनीं वरसोया येथील आपल्या रीं नेले.

स्वराज्यमंत्रोच्चार-शेषटर्ची वर्षे

वरसोवा येथें आल्यानंतर प्रथम दादाभाईची नात डॉक्टर मेहेरबाई हिच्या देखरेखीखाली त्याच्या औषधोपचाराची व्यवस्था चालली होती नंतर नोकरी-निमित्त मेहेरबाई वरसोवा सोडून गेली आणि दादीनाच्या पत्नी डॉ० माणिकबाई यांनी दादाभाईच्या शुश्रूषेचें काम पत्करले विशेष औषधपाण्याचा उपयोग न करता केवळ प्रेमळ शुश्रूषा, साधें अन्न आणि अत्यंत नियमित व्यवहार याच्या साहाय्याने दादाभाईस बरें करण्याचें माणिकबाईंनी योजिलें; व त्यांची योजना इतकी यशस्वी झाली कीं, पुढें दहा वर्षे दादाभाईची प्रकृति अगदीं लख्ख राहून साठ सत्तर वर्षांच्या परिश्रमानंतर अगदीं अवश्य असणारी अर्भग विश्रांति दादाभाईस उपभोगिता आली याचें सर्व मंडळींस महदाश्चर्य वाटलें.

सन १९०८ पासून पुढें, म्हणजे वरसोवा येथे येऊन राहिल्यापासून दादाभाईंनीं कोणत्याही राजकीय किंवा सामाजिक चळवळींत प्रत्यक्ष भाग घेतला नाहीं सर्व प्रकारच्या सस्था व मंडळें दादाभाईंचा सल्ला घ्यावयास वरसोवा येथें जात असत, व सर्वांना उत्तेजन देऊन कार्यप्रवृत्त

वरसोवा येथे करण्यांत दादाभाईस आनंद होत असल्यामुळें सन १९०८

पासून आठ नऊ वर्षे वरसोवा म्हणजे एक यात्रेच्या स्थल सारखेंच ठिकाण होऊन गेलें होतें परंतु सल्ला देण्यापलीकडे दादाभाईंनीं कोणत्याही कार्यांत लक्ष घातले नाहीं त्यांनीं आपला जीवनक्रम शक्य तितका शांत आणि नियमबद्ध केला होता सकाळीं लवकर उठण्यापासून तों रात्रीं दहा वाजता निजण्यापर्यंत प्रत्येक गोष्ट ते इतक्या नियमित रीतीनें करीत कीं, वरसोव्याचे रहिवासी आपलीं घड्याळे लावीत असत

सन १९०९ सालीं मोलें-मिटोच्या सुधारणांचा सगळ्या हिंदुस्थानभर गाजा-वाजा चालला होता तेव्हां हिंदुस्थानांत कोणत्या सुधारणा अवश्य आहेत त्याचें खुलासेवार दिग्दर्शन करणारें एक पत्र दादाभाईंनीं तयार केलें व तें मोलें व मिटो याजकडे पाठविलें पुढें सन १९१० सालीं जे कमिशन बसलें त्या कमिशनच्या सर्व सभासदांना या पत्राच्या प्रती पाठविण्यांत आल्या आणि शिवाय सन १९१२ सालीं जेव्हां लॉर्ड क्र्यू हिंदुस्थानांत आले तेव्हां त्यास व लॉर्ड हार्डिज यांस हेंच पत्र सुधारून दादाभाईंनीं भाडलें. तेव्हा त्या वेळेचे स्टेट सेक्रेटरी लॉर्ड चेंबरलेन व चेल्म्सफर्ड यांस तें पत्र रवाना करण्याचा दादाभाईंचा इरादा होता, पण बऱ्याच मित्रांच्या सल्ल्यावरून त्यांनीं तो बेत रहित केला.

दादा...७

दादाभाई नवरोजी

सन १९१५ मध्ये नामदार गोखले मृत्यु पावले. या बातमीने दादाभाईंचे अतःकरण विदीर्ण होऊन त्या दुःखाचा त्याच्या प्रकृतीवरही परिणाम झाला असावा. नामदार गोखले याजवर दादाभाईंचे फार प्रेम होते. राजकीय चळवळीत नामदार गोखल्यांनी त्यांच्याबरोबर अनेक प्रसर्गां काम केले होते, व दादाभाई नेहमीं म्हणत की, हिंदुस्थानच्या सर्व दुःखाच्या मुळाशीं दारिद्र्य आहे आणि हिंदुस्थानची खरी उन्नति करावयाची म्हणजे या दारिद्र्याला कारणीभूत असलेल्या सर्व गोष्टींचा उच्छेद केला पाहिजे, हे मूलभूत तत्त्व नामदार गोखले यांच्याइतकें दुसऱ्या कोणासही समजलेलें नाहीं. गोखल्यांच्या हातून पुष्कळ देशकार्ये होईल अशी दादाभाईंस आशा वाटत असल्यामुळे त्यांच्या मृत्युच्या बातमीने त्यांच्या मनाच्या व शरीराच्या सामर्थ्यावर आघातच केल्यासारखें झालें. थोड्याच दिवसांनीं सर फ्रेड्रिक्सझ मेथा वारले. मेथा यांस तर दादाभाईंनीं लहानपणापासून वाढविलें होतें व मेथाच्या राजकीय व इतर चळवळींतील बाणेदारपणा व तडफ हीं पाहून त्यास अतिशय आनंद होत असे. तेव्हा मेथास मृत्यु आलेला पाहून दादाभाई शोकाकुल झाले यात नवल नाहीं.

तरी सन १९१७ च्या मे महिन्यापर्यंत दादाभाईंची प्रकृति चांगली होती परंतु १९ मे रोजीं त्याची तब्येत एकदम बिघडली, व ती इतकी बिघडली कीं, त्यास वरसोव्याहून मुंबईस आणावें लागलें. तेव्हापासून रोज ते अधिकाधिक क्षीण होत चालले. त्याची सर्व आत्ममंडळी त्यास भेटण्यासाठीं मुंबईस आली. शेवटीं एक महिन्याच्या आज्ञानंतर ता. ३० जून सन १९१७ रोजीं दादाभाई स्वर्गस्थ झाले. या आपल्या मायभूमीतील शेवटचा श्वासोच्छ्वास घेतांना त्याच्या मनाने काय विचार आले असतील ! आपला देश असाच दास्यगतेत पडून राहाणार काय ! अशी शका क्षणभर मनांत येऊन त्याच्या अतःकरणास पीळ धडला असेल ! किंवा, आपल्या मरणानंतर तरी या अभागी देशाला सुखाचे दिवस लाभोत अशी प्रार्थना करण्यासाठीं त्याची चित्तवृत्ति क्षणभर परमेश्वराकडे वळली असेल ! किंवा, पुनर्जन्मावर त्यांचा विश्वास असल्यास देशकार्य करण्यास त्याच देशांत पुन्हा जन्म घेण्यासाठीं तळमळणाऱ्या त्याच्या आत्म्याची दृष्टि पुढच्या जन्माकडे धांवली असेल !

प्रकरण आठवें दादाभाईंचें कार्य

दादाभाईंचा नखर देह नाहीसा झाला, परंतु त्या देहात ९२ वर्षे केंद्रीभूत झालेल्या शारीरिक व मानसिक शक्तींनीं जें अलौकिक कार्य केलें त्या कार्याला विनाशकालच नाही. दादाभाईंनीं समाजाची व राष्ट्राची जी सेवा केली ती खरोखरच अपूर्व होय. त्याचें कार्य इतकें विविध होतें कीं, हिंदुस्थानविषयक अमुक एक प्रश्न त्याच्या चळवळीच्या कक्षेबाहेर राहिला असें झालें नाहीं. सामाजिक, धार्मिक, राजकीय—सर्व प्रश्नांची चर्चा अगावर घेऊन त्यांनीं बहुजन समाजास मार्ग दाखविला. ‘विविधता’ ही त्याच्या कार्यातील विशेष गोष्ट होती. त्यांनीं सामाजिक सुधारणेस स्त्रीशिक्षणापासून प्रारंभ ज्या वेळीं केला त्या काळातील लोकांची मनःस्थिति लक्षात घेतली म्हणजे त्याच्या प्रयत्नाचें महत्त्व चटकन् पटतें. त्यांनीं सुरू केलेली मुलींची शाळा फार अवाढव्य किंवा अगदीं नमुनेदार, किंवा पूर्ण दोषरहित होती असें मुळींच नव्हे. परंतु कोणत्याही सुधारणेचा प्रारंभ होणेंच फार कठीण असतें. ती सुधारणा लोकांच्या डोळ्यास परिचित झाली म्हणजे मग त्या सुधारणेचें पाऊल पुढें पडण्यास अवधि लागत नाहीं. गगनचुंबी इमारत ज्याच्या आधारावर उभी असते ते मोठमोठे दगड पायाच्या भगदाडात गडप होऊन लोकांच्या दृष्टीला दिसेनासे होतात. पण त्याचें महत्त्व केवढें असतें ! हीच गोष्ट दादाभाईंच्या सामाजिक कार्याची आहे. आज स्त्रीशिक्षणाच्या बाबतींत मुंबई शहर किती पुढें गेलेलें आहे ! पण या विस्तीर्ण प्रवाहाच्या गंगेचा उगम कोठें झाला, याचा आपण विचार करू लागलों तर २४-२५ वर्षांच्या उमेदीतील, सामाजिक विषयाची चर्चा करण्यासाठीं सहाध्यायाशीं आवेशानें बोलणारे, आपल्या उद्योगास सद्दानुभूति मिळविण्यासाठीं सर जमशेटजींसारख्या बड्या पुढाऱ्याच्या घरें हेल्लपाटे घालणारे, असे दादाभाई आपल्या डोळ्यासमोर उभे राहतात. लोकमताच्या विरोधी प्रवाहाशीं टक्कर देऊन त्या प्रवाहास आपल्या बाजूला वळविण्यापहिल्या पुढाऱ्याची किंमत मागाहून येणाऱ्या शेंकडों कार्यकर्त्यांपेक्षा अधिक असते. दादाभाईंनीं स्त्रीशिक्षणाची, धार्मिक आचाराच्या चर्चेची, आणि स्त्री-पुरुषांची

दादामाई नवरोजी

तील परस्पर व्यवहार अधिक श्लाघ्य व हितकारक करण्याची दिशा समाजास प्रथम दाखविली त्यांनी 'रास्त गोफ्तार' नांवाचे जे वर्तमानपत्र सुरू केले त्यामुळे समाजाचे पाऊल एकदम किती तरी पुढे पडले ! मुक्या असलेल्या समाजाला जणु त्यामुळे वाचा फुटली. समाजातील विद्वान् माणसांच्या सुविचाराचा ओघ कोंडून न राहतां सर्व स्त्रीपुरुषांत पसरूं लागला स्वराज्य गमावून गजत पडलेल्या हिंदी लोकांच्या जीवनावरील गंज उडून जाऊन नव्या काळाची झुळुक लागल्यामुळे समाजातील अंतःकरणे जागृत होऊं लागलीं याचे सर्व श्रेय दादाभाईस आहे ईंग्रजी राज्यामुळे सुरू झालेल्या नवगुमात रहावयास योग्य होण्यासाठी हिंदी लोकांच्या राहणीत व विचारसरणीत काहीं बदल होणे अत्यंत अवश्य होतें. फरक घडवून आणण्यासाठी जे जे प्रयत्न झाले व होत आहेत त्या सर्वांचा उगम दादाभाईच्या सामाजिक कार्यांत दृष्टीस पडतो कोणतेंही कार्य हातीं घेतलें तरी तें करतांना अमुक एका समाजाचे आपण प्रतिनिधि आहों, आणि त्या दृष्टीनें जग आपल्याकडे पहात असेल ही भावना दादाभाईच्या मनात सदैव जागृत असे अशा भावनेनें वागूनच त्यांनीं पाशीं समाजाचा, किंबहुना सर्व हिंदी लोकांचा दर्जा वाढविला सबब राष्ट्राची पत वाढविणें यापेक्षा अधिक मूल्यवान सामाजिक सेवा कोणती असणार ? दादाभाई व्यापारासाठीं इंग्लंडांत गेले तेव्हा त्यांनीं हिंदुस्थानची केवळ औद्योगिक स्थितिच सुधारली असें नव्हे तर हिंदी समाजाविषयीं अत्यंत उच्च मत विलायतें तील लोकांत त्यांनीं उत्पन्न केलें इंग्लंडांत व्यापार करतांना केवळ पैसा कमावण्याच्या आकुंचित दृष्टीनें दादाभाई मुळींच वागले नाहींत. आपणांमागून येणाऱ्या हिंदी व्यापाऱ्याचा मार्ग सुलभ व्हावा, हें त्यांचें ध्येय होतें इंग्लंडांतील गिरणी-वाल्यांच्या लबाड्या पूर्ण माहीत होऊन त्या लबाडीच्या जाऱ्यांत हिंदी व्यापारी सापडतां कामा नये, हिंदी व्यापारी म्हटला की तो अत्यंत सचोटीचा व विश्वसनीय असतो अशी कल्पना व्यापारीवर्गांत पसरली पाहिजे, आणि हिंदी व्यापारी केवळ पैशासाठीं थडपड करीत नसून त्यांच्या मनांत अन्नूची चाड व राष्ट्राभिमान सदैव वसत असतात अशी सर्वांची खात्री झाली पाहिजे, अशा धोरणानें दादाभाईंनीं व्यापार केला आणि वीस वर्षांच्या व्यापारी पेशानें त्यांनीं आपल्या बांधवांची औद्योगिक व सामाजिक दृष्ट्या केवढी तरी उन्नति केली.

हिंदी संस्थानिकांच्या बाबतींत दादाभाईंनीं जी कामगिरी केली ती तर इतकी

दादाभाईचें कार्य

महत्त्वाची आहे कीं, तें महत्त्व जर आमच्या संस्थानिकांना खरोखर समजेल तर दादाभाईचें स्मारक करण्यासाठी या संस्थानिकांच्या तिजोरीतून कोडों रुपये बाहेर पडतील हें महत्त्व सूचित करण्यासाठीच दादाभाईची बडोद्यातील कारकीर्द विशेष विस्तृतपणे प्रस्तुत चरित्रात देण्यांत आली आहे हिंदी संस्थानें म्हणजे एक मोठी शक्ति असून ती शक्ति सत्कार्यांत खर्च झाल्यास हिंदुस्थानचें अपरिमित हित होईल अशी दादाभाईची दृढ श्रद्धा होती सबब हिंदी राष्ट्राविषयी संस्थानिकांस कळकळ वाटली पाहिजे, व ती त्यांना वाटावयास लावण्याचा सर्वांत उत्तम मार्ग म्हणजे खालसा मुलुखातील लोकांनी त्यास मदत करण्याची तत्परता दाखविणें हा होय, असें दादाभाई नेहमीं प्रतिपादन करीत, व आपल्या प्रतिपादनाप्रमाणें त्यांनीं आपलें वर्तनही सबब आयुष्यभर ठेविलें संस्थानाविषयीं एखादी अन्यायाची गोष्ट सरकार करू लागलें, कीं दादाभाई सतापून जात व ते आपण होऊन संस्थानचा कैवार घेऊन पुढें सरसावत देशी संस्थानांविषयीं त्यांना फार आस्था वाटे व ते म्हणत कीं, खालसा मुलुखातील प्रजा व संस्थानिक यांचा एकदिल होण्यासाठीं हरप्रयत्न झाले पाहिजेत हेंच तत्त्व डोळ्यापुढें ठेवून त्यांनीं कच्छच्या महारावाचें काम केलें, बडोद्याची दिवाणगिरी स्वीकारली आणि म्हैसूर संस्थानच्या बाबतींत खटपट केली. महारावाच्या स्वातंत्र्यासाठीं दादाभाईंनीं जो झगडा केला त्याचा विचार केला म्हणजे तर असें वाटतें कीं, त्या वेळीं बडोद्यांत दादाभाई नसते तर महारावाची काय दुर्दशा झाली असती कोण जाणे ! बडोदें संस्थान कदाचित् खलासही झालें असतें कारण, बडोदें संस्थानच्या वृक्षावर सरकारच्या कोपाचें वादळ झालें होतें. तो वृक्ष समूळ उन्मळून पडतो कीं काय असें त्या वेळीं सर्वांना भय वाटत होतें त्या वृक्षाच्या रक्षणासाठीं व संवर्धनासाठीं त्या वेळीं दादाभाईंनीं आपल्या रक्ताचें पाणी केलें म्हणूनच आज घटकेला भरभराटीला स्थिति उपभोगण्यास बडोदें संस्थान जिवंत राहिलें. संस्थानाची इतकी अमोलिक कामगिरी करूनही दादाभाईंनीं जी निरपेक्ष वृत्ति ठेविली होती ती पाहून अंतःकरण सद्गदित होतें. किंबहुना, त्यांनीं निरक्षेप वृत्ति ठेविली म्हणूनच त्यांच्या कार्यांत एक प्रकारचें विलक्षण तेज आलें होतें ‘पैशासाठीं’ किंवा ‘कीर्तीसाठीं’ हे शब्दच दादाभाईस माहीत नव्हते. संस्थानाविषयीं त्यांना जी आपलेपणा वाटे त्याच्या भरांतच त्यांनीं असे कार्य केलें कीं, संस्थानिक म्हणजे केवळ भातुकलींतील खेळणीं आहेत अशी जी कल्पना सरकारी अधि-

दादाभाई नवरोजी

काऱ्याच्या मनात वाढत होती तिचा त्यानीं पुरता नायनाट केला, व संस्थानी-विषयीं एक प्रकारचा आदर व दरारा उत्पन्न केला

“ हिंदी लोक लेचेपेचे, शेणाचे गोळे नसून प्रसंग आल्यावर वज्राहनही कठिण होतात ” हें इंग्रज लोकांस सिद्ध करून पटवून दावयासाठींच जणु काय दादाभाईचा अवतार झाला होता मुंबईच्या कापोरेशनमध्ये काम करतानाही त्यानीं इंग्रज अधिकाऱ्यास पुरतें नरम आणलें विहार तळावाच्या योजनेच्या वेळीं दादाभाईमुळे कापोरेशनमध्ये असा काहीं जोंग आला होता कीं, शेवटीं इंग्रज अधिकारी हार खावयास तयार झाले आणि गरीब मुंबईकराचे लाबो रुपये वांचले.

राजकीय बाबतीत दादाभाईनीं काय केले असें विचारण्यापेक्षां त्यानीं काय व रावयाचें शिल्क ठेविले हाच प्रश्न अधिक योग्य होईल दादाभाई तारुण्यात प्रविष्ट झाले त्या वेळीं काहीं हिंदी लोक गत सामर्थ्याच्या शोकानें विव्छल होते व बाकीचे लोक भ्रममूलक मुखात मग्न झाले होते या सर्वांना जागृत करून नामशेष होण्याच्या पथास लागलेली राष्ट्रीय भावना जतन करून वाढविण्याचें सर्व श्रेय दादाभाईंस आहे नवयुगातील राजकीय चळवळीच्या मार्गात प्रथम पाऊल टाकणारे दादाभाई त्यांना वाट माहीत नव्हती, त्यांस वाटाड्या मिळाला नव्हता, वाटेतील काटे बाजूला करून प्रत्येक पाऊल पुढें टाकताना प्रथम जागा साफसूफ करून घेणे भाग होतें इंग्रज अधिकाऱ्यांच्या विरोषालाही वाण नव्हती इतकें असूनही दादाभाईनीं धैर्यानें प्रारंभ करून येवढें प्रचंड कार्य केलें कीं, हिंदी राजकीय चळवळीचा मार्ग म्हणजे अगदीं राजमार्ग होऊन निष्कटक नाही तरी अगदीं पूर्ण स्पष्ट झाला आहे शिवाय, दादाभाईच्या कार्यामुळें हिंदी राजकारणातील एक तत्त्व इतकें उघड झालें आहे कीं, त्याविषयीं आता कोणीही शंका बाळगण्याचें कारण नाही परकी अमलाखालीं असणाऱ्या कोणत्याही देशाला स्वातंत्र्य मिळावयाचें म्हणजे त्या देशाच्या पुढार्यानीं तीन मार्गांपैकी एका मार्गाचा अवलंब केला पाहिजे राज्यकर्त्यांपैकी शैल्व्या लोकांची मर्जी संपादून, त्यांच्याशीं वादविवाद करून, त्यांची खात्री पटवून, आपलें गाऱ्हाणें त्यांस सांगून, स्वातंत्र्य देण्याविषयीं त्यांस विनवणी करावयाची—हा एक मार्ग. याला ‘दरबारी’ मार्ग म्हणता येईल किंवा, राज्यकर्त्यांच्या लोकपक्षाचें पाठबळ मिळवून आपल्या लोकांची चळवळ सबळ करून आपलें कार्य साधवयाचें.

दादाभाईंचे कार्ये

याला 'चळवळी'चा मार्ग म्हणता येईल. किंवा, बड उभारून स्वातंत्र्य मिळवायचें. हा अत्याचारी' मार्ग होय 'अत्याचारी' मार्ग स्वीकारण्याचें कोणत्याही सुज्ञ व पुढारी या नावास योग्य अशा हिंदी माणसाच्या मनात कधींच आलेलें नाहीं परंतु 'दरबारी' मार्गानें प्रयत्न केल्यास हिंदुस्थानचा भाग्योदय होणे शक्य आहे, या कल्पनेचा आपल्या आयुष्यभर प्रयोग करून पाहून दादाभाईंनीं असे सिद्ध केलें कीं, या मार्गात काहीं अर्थ नाहीं दादाभाईंनीं आपल्या ऐन उमेदीतील दिवस इंग्रज अधिकाऱ्याची खात्री पटविण्यात खर्च केले, मोठमोठ्या इंग्रज लोकांशीं पत्रव्यवहार करण्याच्या कामात त्यांनीं रात्रीचे दिवस केले, स्टेट सेक्रेटरीपुढें हिंदुस्थानचें मुखण नाडण्यासाठीं त्यांनीं द्रव्य आणि स्वतःचें सामर्थ्य खर्च केलें-परंतु, Simultaneous Examinationचें पार्लमेंटमध्ये पास झालेलें बिल जेव्हा लॉर्ड किंबर्ली यांनीं कागदाच्या चिटोऱ्याप्रमाणे करून टाकलें, तेव्हा या 'दरबारी' मार्गाचा त्यांना पुरता वीट आला या मागाची विफलता त्यांना दिवसेंदिवस अधिक पटू लागली, व शेवटीं 'जोराच्या चळवळी'खेरीज दुसरा तरणोपाय नाहीं असा ते सर्वास उपदेश करू लागले " दरबारी मार्गाचा " अनुभव कोणा तरी हिंदी पुढाऱ्यानें घेणे अवश्य होतें हा अनुभव दादाभाईंनीं घेतला या मार्गाची किंमत करण्यासाठीं त्यांनीं तीनचार तपें परिश्रम केले आज घटकेस दादाभाईंच्या कार्याचें अभ्ययन करणाऱ्या हिंदी पुढाऱ्याच्या अंतःकरणात असा विश्वास खात्रीनें उत्पन्न होतो कीं, हिंदी राजकारण 'दरबारी मार्गानें' चालू लागल्यास हिंदी रयतेच्या पदरात वरिष्ठ अधिकाऱ्यांच्या गोड भुलथापा व कनिष्ठ अधिकाऱ्यांच्या लाथा याखेरीज काहींएक पडणार नाहीं आतां यापुढें हिंदी पुढाऱ्याची दिशाभूल होणें शक्य नाहीं ही दिशाभूल नाहींशी करण्याचें काम दादाभाईंनीं केलें १९०६ सालीं त्यांनीं उच्च स्वरांनें सर्वोस निक्षून सांगितलें कीं, अर्ज करणे, विनवणी करणे, भिक्षा मागणें, असल्या गोष्टी करीत बसाल तर तुमचे सारे श्रम वायां जातील. तुम्हास खरें फलदायी कार्य करावयाचें असेल तर इतकी प्रचंड चळवळ सुरू करा कीं, तुमच्या चळवळीनें दशादिशा व्यापल्या जातील, " Agitate, Agitate and again Agitate "

आणि त्यांच्या उपदेशाप्रमाणें वागून चळवळ करणाऱ्या राजकारणी पुढाऱ्यांसाठीं हिंदुस्थानांत इंग्लंडांत दादाभाईंनीं इतकी तयारी करून ठेविली आहे कीं, कोणत्याही पुढाऱ्यास आतां मी काय करू, कसा वागू, असा संदेह उत्पन्न होण्याचें कारणच

दादाभाई नवरोजी

उरलें नाहीं दादाभाई नेहमीं कटाक्षानें सांगत कीं, हिंदी राजकारण हिंदुस्थानच्या मर्यादेच्या बाहेर गेले पाहिजे, हिंदी लोकांच्या स्थितीकडे इंग्रज जनतेचें लक्ष सारखें वेधून ठेविलें पाहिजे “It is in the Parliament that our battles are to be fought” हें सूत्र ते प्रत्येकाजवळ सांगत कॉंग्रेस च्या प्रत्येक बैठकींत ते बोलून दाखवीत कीं, पांच सहा हिंदी वक्ते इंग्लंडांत कायमचे जाऊन राहिले पाहिजेत इंग्लंडात जाऊन चळवळ करणाऱ्या हिंदी पुढाऱ्यांच्या कामासाठीं त्यांनीं अगदीं उत्तम भूमि तयार करून ठेविली आहे इंग्लंडात काम करणाऱ्या हिंदी माणसानें इंग्रज जनतेला काय सांगावयाचें, कसें सांगावयाचें, कोणत्या संस्थांचें व मंडळाचें पाठबळ मिळवावयाचें, इंग्रज लोकांच्या अतःकरणातील कोणती भावना जागृत करावयाची, आपली कार्यक्षमता इंग्रजास कशी पटवयाची, त्याच्याजवळ कोणती मदत मागवावयाची, त्याच्या मनात हिंदी लोकांविषयीं सद्भावभूति कशी उत्पन्न करावयाची—या सर्व गोष्टी दादाभाईंनीं आपल्या जीवनाचा खर्च करून करून ठेविल्या आहेत दादाभाईंनीं आपल्या उत्तम चारित्र्यानें, कल्पनातीत परिश्रमांनीं, अतःकरणाच्या कळकळीनें, स्पष्टोक्तीच्या सामर्थ्यानें, इंग्रज लोकांचीं अतःकरणें इतकीं काबीज केलीं होती कीं, त्यांच्यासारखा स्फूर्तीनें काम करणारा हिंदी गृहस्थ इंग्लंडात जावयाचा अवकाश कीं सर्व समाजाची सद्भावभूति त्याच्याकडे एकाद्या लोहचुंबकाप्रमाणें आवेशाने आकर्षित झाल्याशिवाय राहणार नाहीं हिंदुस्थानाविषयीं आस्था बाळगणारे दहा बारा उदारमतवादी सभासद पार्लमेंटमध्ये आज दिसत आहेत, हिंदुस्थानच्या स्वातंत्र्यासाठीं ब्रिटिश प्रधानमंडळापाशीं हट्ट धरणारा मजूरपक्ष आज उत्पन्न होत आहे, हिंदुस्थानचा कैवार घेणारीं सात आठ इंग्रजी वर्तमानपत्रे आज इंग्लंडांत आढळत आहेत, हिंदी लोकांच्या सुखदुःखासाठीं तळमळणाऱ्या चार पांच इंग्रजी संस्था आज विलायतेत काम करीत आहेत—हे सर्व दादाभाईंच्या परिश्रमाचें फल होय “My acquaintance with Dadabhoys work gave me a passion for India's emancipation” असें म्हणणारे सर चार्ल्स रॉबर्ट्स व डॉक्टर क्लिफर्ड यांजसारखे किती तरी ब्रिटिश मुत्सद्दी व पुढारी आहेत. दादाभाईंची परिश्रम करण्याची शक्तिच अचाट होती इ०सन १८५५ पासून सन १९०५ पर्यंत ते जाऊन येऊन इंग्लंडांत राहिले, व तेवढ्या अवधीत त्यांनीं हिंदी राजकारणानें विलायतेतील वातावरण व्यापून टाकलें.

दादाभाईंचें कार्य

इंडिया ऑफिसमध्ये जाऊन रात्रंदिवस खपून त्यांनी माहिती मिळविण्याचें काम केलें व इतके बिनचूक आंकडे व माहिती गोळा केली कीं, त्यापुढें ब्र बोलण्याची त्यांच्या शत्रूंचीही छाती नव्हती. हिंदी लोकांच्या बाबतींत इंग्लंडांत जो अन्याय चालला आहे त्या अन्यायाचें चित्र इंग्लंडातील बहुजनसमाज, संस्था, पुढारी, विद्वान् लोक या सर्वांच्या अंतःकरणावर इतक्या ढळढळीतपणें दादाभाईंनीं रेखाटून ठेवलें आहे कीं, तो मूळ अन्याय नाहीसा झाल्याखेरीज तें चित्र कदापि पुसलें जाणार नाहीं.

कित्येक अवनत देशांची अशी स्थिति असते कीं, त्या देशाचे पुढारी स्वार्थ-त्यागात किंवा परिश्रमात यत्किंचितही कसूर करीत नाहींत, परंतु त्या देशाचें खरें दुखणें कोणतें हेंच बरोबर न कळल्यामुळें त्या स्वार्थत्यागी पुरुषांचे श्रम फलरूप होत नाहींत हिंदुस्थानच्या रोगाचें अगदीं नक्की निदान करण्याचें कार्य दादाभाईंनीं केलें त्यांच्या अभ्यासांमुळें व मेहनतीमुळें हिंदी राजकारणाला अगदीं पूर्ण निश्चित स्वरूप प्राप्त झालें आहे “ हिंदुस्थानातील निरक्षरता, दारिद्र्य, दुष्काळ या सर्वांच्या मुळाशीं एक गोष्ट आहे, ती ही कीं, हिंदुस्थानचा कारभार पाहणारे नोकर परकी असतात ” हा सिद्धांत दादाभाईंनीं काढल्यामुळें कोणत्या दिशेनें कार्य करावयाचें असा प्रश्नच आता उरला नाहीं ‘परकी नोकर’ या मूलभूत दुष्ट प्रकाराविरुद्ध दादाभाईंनीं ५२ सवत्सरें ओरड केली त्यांनीं इतका पत्र-व्यवहार केला, इतकीं व्याख्यानें दिलीं, इतके वादविवाद केले कीं, आज घटकेला सरकारशीं भाडताना हिंदी पुढारी जे जे मुद्दे पुढें आणतात ते सर्व दादाभाईंनीं पूर्वींच वापरले आहेत अशी एकही गोष्ट नाहीं कीं, जी दादाभाईंनीं बोलावयाची ठेविली आहे. भाडणाच्या कामांत त्यांनीं अगदीं कळस गांठला. त्यांच्या मागून येणाऱ्या पुढारी लोकाना आतां नवें बोलणें शक्यच नाहीं, त्यांनीं आतां काय करावयाचें तें करून दाखवावें. आणि त्यांनीं काय करावयाचें तेंही दादाभाईंनीं स्पष्ट सांगून टाकलें आहे

सन १९०६ सालीं काँग्रेसच्या अध्यक्षस्थानावरून दादाभाईंनीं ‘हिंदुस्थानास स्वराज्य पाहिजे आहे’ असें उच्च स्वरानें जाहीर केलें ही गोष्ट अत्यंत महत्वाची आहे. त्या स्वराज्यमंत्राच्या उच्चारामुळें हिंदी राजकारणाला जोराचें चलन मिळालें विसाव्या शतकातील हिंदी चळवळीच्या इतिहासाची पहिली पायरी तो उच्चार होय. दादाभाईंनीं स्वराज्याची मागणी केली म्हणूनच हिंदी चळवळीला तोंड

दादाभाई नवरोजी

फुटलें नाहीं तर ती आणखी किती दिवस मूकवृत्तीने राहिली असती तें सांगवत नाहीं. सन १९०६ सालापूर्वीही सर्व हिंदी लोकांना वाटत होतें कीं, स्वराज्य असल्याशिवाय गत्यतर नाहीं पण इंग्रज अधिकाऱ्यांच्या दडपशाहीची भीति स्वराज्याच्या उच्चाराच्या आड येत होती ही भीतीची भूल दादाभाईंनीं नाहींशी केली त्यांच्यासारख्या जानवृद्ध व तपोवृद्ध पुढाऱ्यांच्याच तोंडून स्वराज्याचा मंत्र प्रथम बाहेर पडावयास पाहिजे होता सर्व जनतेच्या अतःकरणांत गुदमरलेल्या स्वराज्याच्या इच्छेला दादाभाईंनीं मूर्त स्वरूप दिले आणि हिंदु-स्थानचें खरें ध्येय कोणतें तें जगाला जाहीर केले

दादाभाईंचें कार्य इतकें विविध व विस्तृत आहे कीं, त्या कार्याचें पूर्ण वर्णन करणें शक्य नाहीं थोडक्यात सांगायचाचें म्हणजे आज हिंदी लोकांच्या राजकीय चळवळीला जे काहीं किंचित् आशाजनक स्वरूप आलेलें आपणास दिसतें तें स्वरूप दादाभाईंनीं प्राप्त करून दिले आहे आजचा 'नवा हिंदुस्थान' दादाभाईंनीं घडविला आहे दादाभाईंनीं आपल्या देशबांधवांना इतकें ऋणी करून ठेविलें आहे कीं, त्यांच्या सेवेचा मोबदला देण्याचा हिंदी लोकांनीं आटोकाट प्रयत्न केला तरी, क्षीरनिर्घात जन्मून श्रीशंकराच्या शिरोभागीं विलसणाऱ्या दिव्य चद्राकडे पाहून मोठ्या कृतज्ञतेनें उपवस्त्राच्या काठाची एक दशी त्यांच्याकडे फेंकणाऱ्या भाविक माणसाच्या प्रयत्नाइतकाच तो हास्यास्पद ठरेल

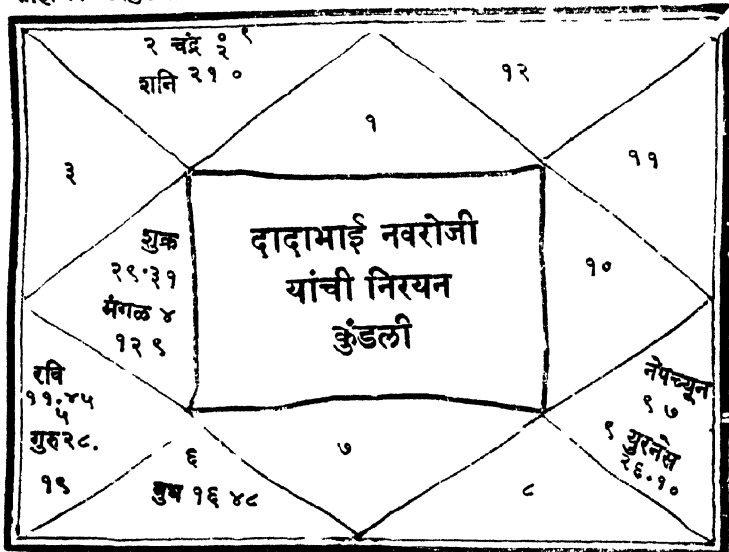
जन्म क्षीरनिधौ तथैव विपुलं पीयूषपूर्णं वपुः
संतापार्तिहर हरस्य शिरसि स्थानं सदा सुन्दरम् ॥
तारानाथ निशामुल्लैकतिलक ख्यातौषधीनां पते ।
चन्द्र त्वां वसनाञ्चलस्य दशया संभावयामः कथम् ॥१॥

[संपूर्ण]

दादाभाईची पत्रिका

दादाभाई पार्शी सनाच्या ११९४ सालीं दहाव्या महिन्याच्या २३ व्या दिवशीं जन्मले म्हणजे, शालिवाहन शकाप्रमाणे शके १७४७ मध्ये त्यांचा जन्म झाला, किंवा इ.स. १८२५ सप्टेंबरच्या ४ तारखेस त्यांचा जन्म झाला, असें म्हणता येईल. ते मध्यरात्री जन्मले

दादाभाईसारख्या थोर पुरुषाची पत्रिका पाहण्याची आमच्या वाचकास साहजिक उत्सुकता असेल खाली दिलेली निरयन पत्रिका दादाभाईची आहे.

वरील निरयन पत्रिकेवरून काय अनुमानें काढतां येतात तीं फलज्योतिष्यांच्या साहाय्यानें वाचकांनीं पहावीं.

ॲलन लिओ हे प्रसिद्ध युरोपियन ज्योतिषी “मॉडर्न ॲस्ट्रॉलजी” नांवाचे मासिक काढीत असत. त्यांनीं १९१४ सालच्या एप्रिल महिन्याच्या आपल्या मासिकाच्या अंकांत दादाभाईची पत्रिका सोडविली आहे. ते म्हणतात:—

दादाभाईंच्या आयुष्यांतील महत्त्वाच्या गोष्टी

- १ मंगळाच्या स्थितीवरून हा मनुष्य प्रगति व स्वातंत्र्य यांसाठी रात्रंविषय तळमळणारा असला पाहिजे असें दिसतें; व आपल्या कार्यासाठी हा पुरुष मरणापर्यंत नेटानें झगडत राहणार असेंही मंगळाची स्थिति दर्शविते.
- २ चंद्र व शनि यांच्या स्थितीवरून दादाभाईंचें अलौकिक बुद्धिसामर्थ्य उघड होतें
- ३ शनि व गुरु असें दाखवितात कीं, दादाभाई मोठे आयुष्मान् व अत्यंत पवित्र आचरणाचे असले पाहिजेत

परीशिष्ट—२

दादाभाईंच्या आयुष्यांतील महत्त्वाच्या गोष्टी

१ जन्म	४ सप्टेंबर १८२५ मुंबई
२ गणित व शास्त्रविषयाचे पहिले हिंदी प्रोफेसर	१८५४
३ कामा कपनीतर्फे इंग्लंडची पहिली सफर	१८५५
४ लंडन येथील युनिव्हर्सिटी कॉलेजांत गुजराथीचे प्रोफेसर	१८५६
५ सिव्हिल सर्व्हिसच्या भांडणाचा प्रारंभ	१८५९
६ बडोद्याचे दिवाण	१८७४
७ मुंबई कार्पोरेशनचे सभासद	१८७५ व १८८१
८ मुंबईच्या कायदेकौन्सिलचे सभासद	१८८५
९ कॉमिसची स्थापना	डिसेंबर १८८५
१० पार्लमेंटमध्ये शिरण्याचा पहिला प्रयत्न	जुलै १८८६
११ कॉमिसचे अध्यक्ष	१८८६ कलकत्ता
१२ पार्लमेंटांत निवडून आले	१८९२
१३ कॉमिसचे अध्यक्ष	१८९३ लाहोर
१४ इटरपार्लमेंटरी हेग परिषदेचे सभासद	१८९४
१५ रॉयल कमिशनचे सभासद	१८९५
१६ बेल्जी कमिशनपुढें साक्ष	१८९७
१७ कॉमिसचे अध्यक्ष	१९०६ कलकत्ता
१८ विश्रांतीसाठीं वरसोबा येथें गेले	१९०८
१९ प्रकृति एकदम अतिशय बिघडली	२९ मे १९१७
२० देहावसान	३० जून १९१७ मुंबई

दादाभाईचीं मुख्य मुख्य व्याख्यानं

विषय	स्थळ	तारीख
१ “ लॉर्ड रिपन ”	मुंबई	२९ नोव्हेंबर १८८४
२ पहिल्या काँग्रेसमधील भाषणें	”	डिसेंबर १८८५
३ “ अफूचा व्यापार ”	लंडन	१५ ऑक्टोबर १८८६
४ दुसऱ्या काँग्रेसचे अध्यक्ष म्हणून केलेलें भाषण	कलकत्ता	डिसेंबर १८८६
५ तिसऱ्या काँग्रेसचे अध्यक्ष म्हणून केलेलें भाषण	लाहोर	डिसेंबर १८९३
६ पार्लमेंटमधील पहिलें भाषण	पार्लमेंट	१४ ऑगस्ट १८९४
७ ” दुसरें ”	”	१२ फेब्रुवारी १८९५
८ ” तिसरें ”	”	२१ ” ”
९ रॉयल कमिशनपुढील साक्ष	सुमारे	१८९५
१० “ ब्रिटिश लोकशाही व हिंदुस्थान ”	लंडन	४ जून १९०१
११ “ हिंदुस्थानची दशा ”	”	३१ जानेवारी १९०१
१२ “ दुष्काळाचें कारण व निवारण ”	”	३१ एप्रिल १९०१
१३ “ ब्रिटिश सत्तेखालील हिंदुस्थान ”	”	२२ मार्च १९०२
१४ “ ईंग्रजांचीं अभिवचने ”	”	१९०४
१५ “ आमची राष्ट्रीय सभा ”	वेस्ट मिनिस्टर पॅलेस हॉटेल	नोव्हेंबर १९०४
१६ “ कर्शनसाहेबांची कारकीर्द ”	कॅव्स्टन हॉल	मे १९०५
१७ सन १९०६ सालच्या काँग्रेसचे अध्यक्ष म्हणून केलेलें भाषण	कलकत्ता	डिसेंबर १९०६

दादाभाईचे प्रमुख निबंध व लेख

[अ] हिंदुस्थानच्या पैशाच्या व्यवहाराविषयी—

१ अबिसीनियाच्या लढाईचा खर्च	२९ नोव्हेंबर १८८७
२ इंग्लंड व हिंदुस्थान यामधील खर्चाची वाटणी	१५ फेब्रुवारी १८९६
३ ब्रिटन व हिंदुस्थान यामध्ये पैशाचे संबंध कसे असावेत ?	२१ मार्च १८९६
४ हिंदुस्थानविषयक खर्चाची व्यवस्था	आक्टोबर १८९५
५ हिंदुस्थानची खंडणी	३ एप्रिल १९०५

[आ] हिंदी व्यापाराविषयी—

६ हिंदुस्थानचा व्यापार	१५ फेब्रुवारी १८७१
------------------------	--------------------

[इ] हिंदुस्थानच्या दारिद्र्याविषयी—

७ हिंदुस्थानचे दारिद्र्य	२८ फेब्रुवारी १८७६
८ हिंदी लोकांच्या गरजा	२७ जुलै १८८०

[ई] हिंदुस्थानांतील अधिकाराच्या जागांविषयी—

९ सिव्हिल सर्व्हिसमध्ये नेटिवांचा प्रवेश	३ नोव्हेंबर १८९७
१० आय सी एस्. व हिंदी लोक	१३ ऑगस्ट १८६७
११ आय सी एस् मध्ये सुशिक्षित हिंदी लोकांचा प्रवेश	१७ ऑगस्ट १८६८
१२ " " "	२ मे "
१३ इंडियन सिव्हिल सर्व्हिस	१८८४

[उ] हिंदुस्थान व इंग्लंड यांच्या परस्पर संबंधांविषयी—

१४ हिंदुस्थानासाठी इंग्लंडने काय केले पाहिजे ?	२ मे १८६७
१५ रशियाच्या स्वारीचे भय	सप्टेंबर १८९५

[ऊ] हिंदी संस्थानांविषयी—

१६ म्हैसूर संस्थान	५ जुलै १८६७
१७ बडोद्यांतील माझी दिवाणगिरी	२५ नोव्हेंबर १८७५

विषयसूचि

विषय	पृष्ठ	विषय	पृष्ठ
आय् सी एस्	३०, ३४, ३५	डकन, कर्नल	६५
	३८, ६८, ७१, ७५	दादाभाई-इम्रजी शाळा	७
आयर्लंड	६५, ८१	„ कॉलेज	११
आरमार	७९, ९४	„ जन्म	२
ईस्ट इंडियन ॲसोसिएशन	२६, ३४,	„ नोकरी	१६
	४२, ६८	„ प्रोफेसर	२१
ओकॉनॉरचें मासिक	५	„ वर्तमानपत्र	१८
कच्छचे महाराव	४२	„ विवाह	४
कर्जन, लॉर्ड	९०, ९१	„ शाळा	६
कामा बंधू	२४, ३१	„ स्त्रीशिक्षण	१६
कॉटन, सर	८९	दादीना	९६
कॉर्पोरेशन मुंबई	६०	दुष्काळ	६२, ८५, ८६, ८७
कॉप्रेस	६४, ६५, ७१, ९३	नवसारी	१, ४७
क्रॉफर्ड, जॉन	६७	नेटिव्ह एज्युकेशन सोसायटी	७,
गुलबाई	४		११, ८६
गोखले, नामदार	९२, ९८	नौरोजी दोर्डी	१
चेंबर्लेन	९७	पॅजेटसाहेब	१४
चेल्म्सफर्ड	९७	पार्लमेंट	६८, ७२, ७८, ८०
जमशेटजी, सर	१४, १८	पोस्टन, मिसेस	१३
टागारे, रवींद्रनाथ	६	पेली, सर लुइस	५४
टांकसाळी	८४	पेरीसाहेब	१३, २५, २९
टिळक, लोकमान्य	६५	फ्रामजी, कावसजी	२१
टफ, प्रेंट	६७	फेअर, कर्नल	४५, ४६, ४९, ५१, ५३

विषय	पृष्ठ	विषय	पृष्ठ
बरजोरजी, कूपर	३३	रशिया	८४
बॅनरमन	९३, ९४	रानडे, जस्टिस	३७, ६५
बॅल्टाइन	५८	रॉयल कमिशन	७८, ८२
ब्राइट	७३	लिटन, लॉर्ड	६१
बॉबि प्रेसिडेन्सी असोसिएशन	२१,	वरसोवा	९७
	६४, ६६	वाडिया	२६, ५१, ५७
मल्हारराव	४४, ४५, ५२, ५५	वेडरवर्न	८४
माणकबाई	१	वेल्बी	८२, ८३
मिल	३६	संस्थानें	४१
मेकॉले	७३	स्टॅनले, लॉर्ड	३०
मेथा, फेरोजशहा	२६, ६९, ९८	स्टॉवेल, डॉक्टर	२२
मोफत शिक्षण	७	हिंदुस्थान व मुसलमान	९५
मोर्ले	९७	हिंदुस्थानची दशा	८७
म्हैसूर	३९	हिंदुस्थानचें द्वा द्वि	६२

